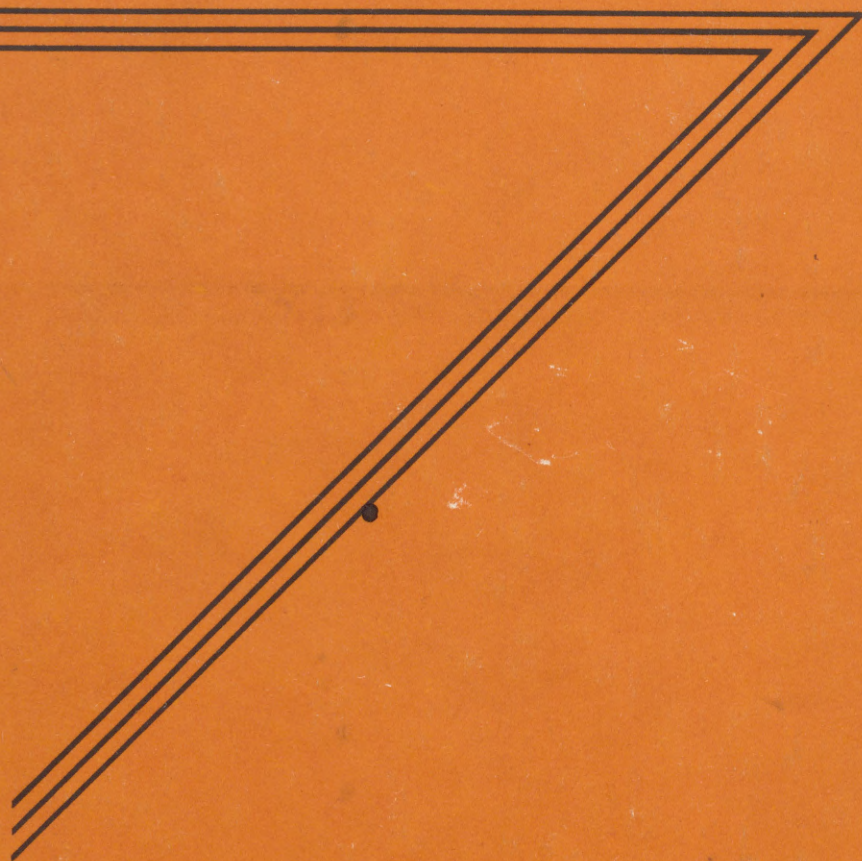
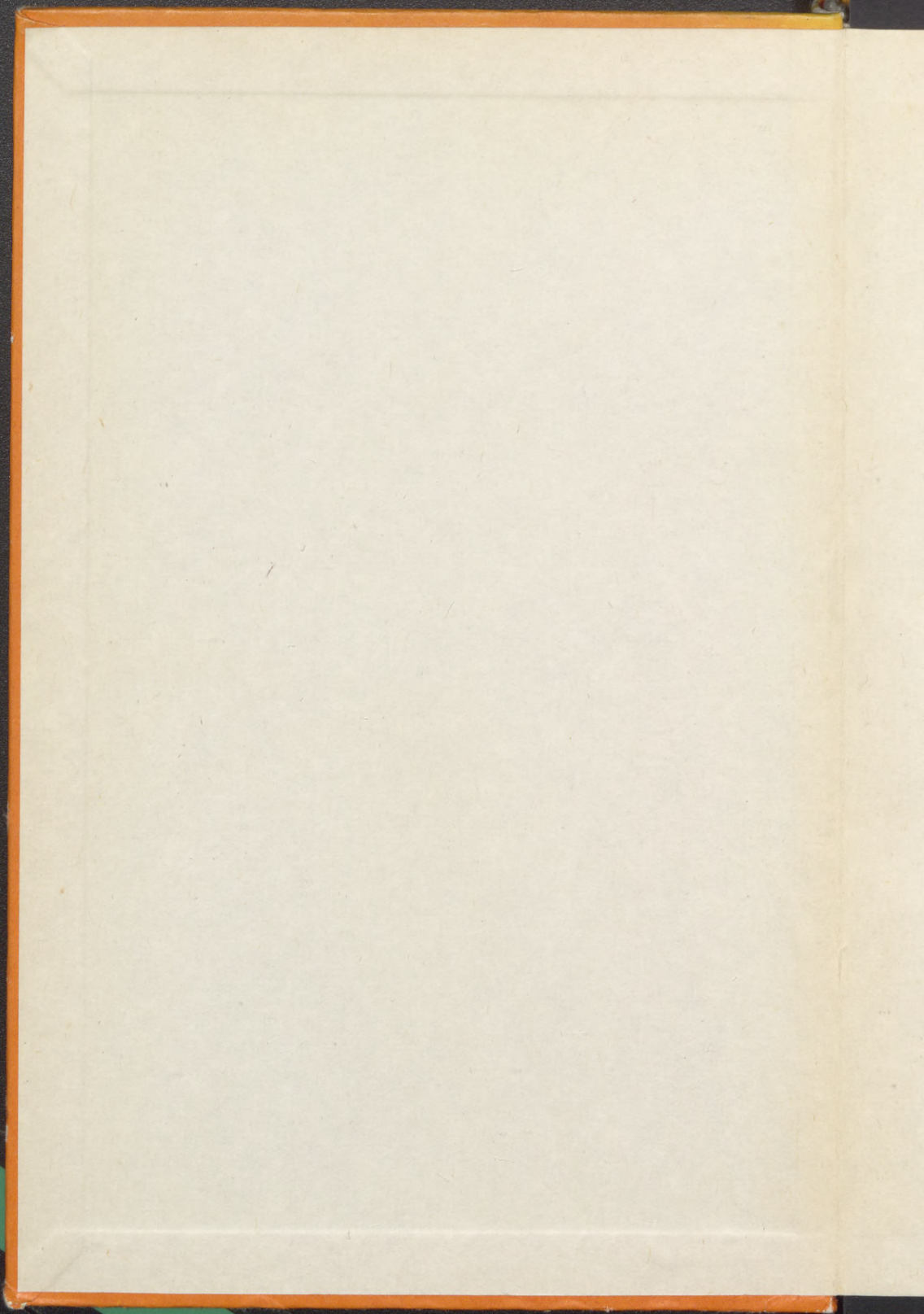
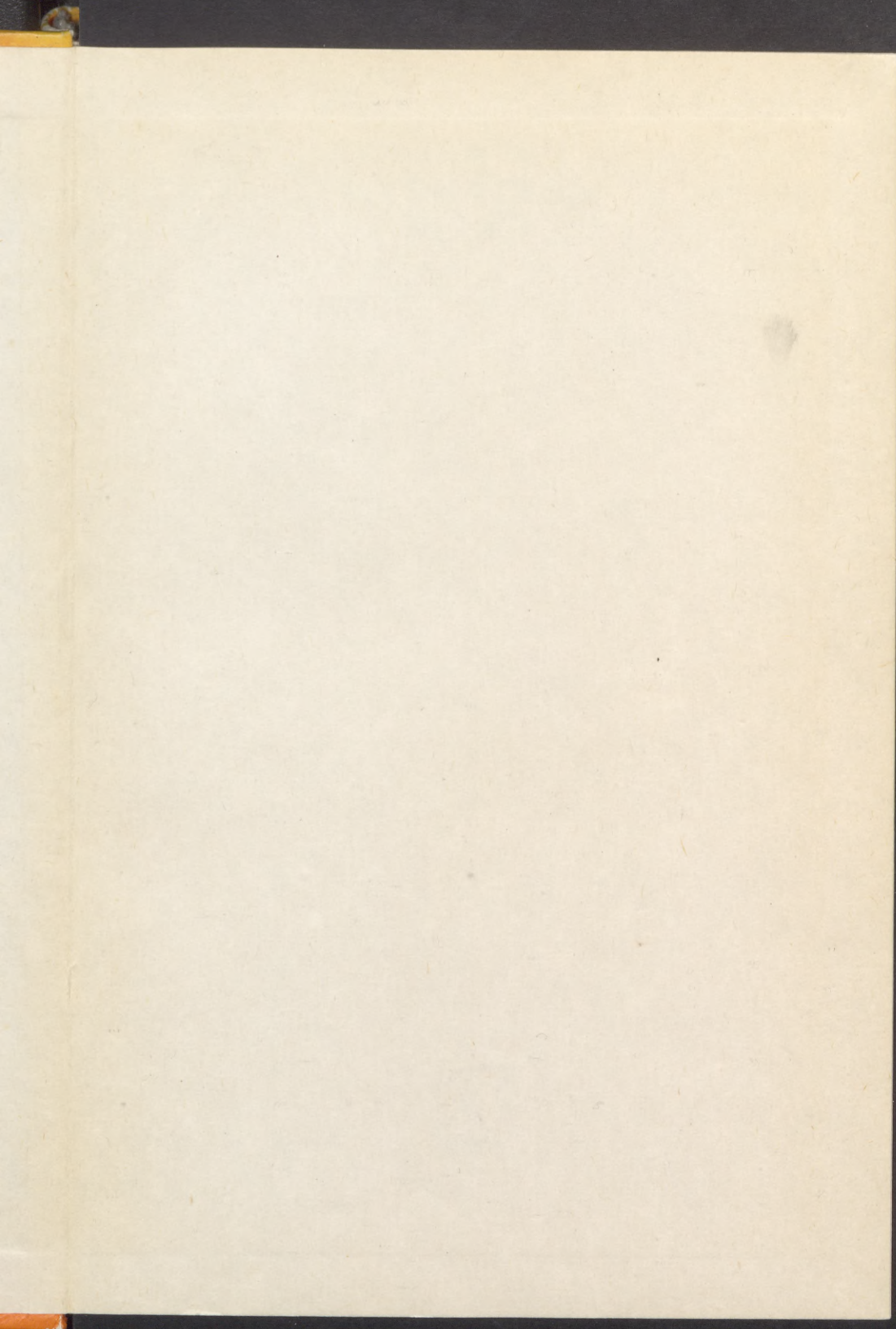

MC
109.926

NYUGATKÖZ
NEVE

GÖMÖRI GYÖRGY

NYUGATRÓL
NÉZVE

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

MC10926

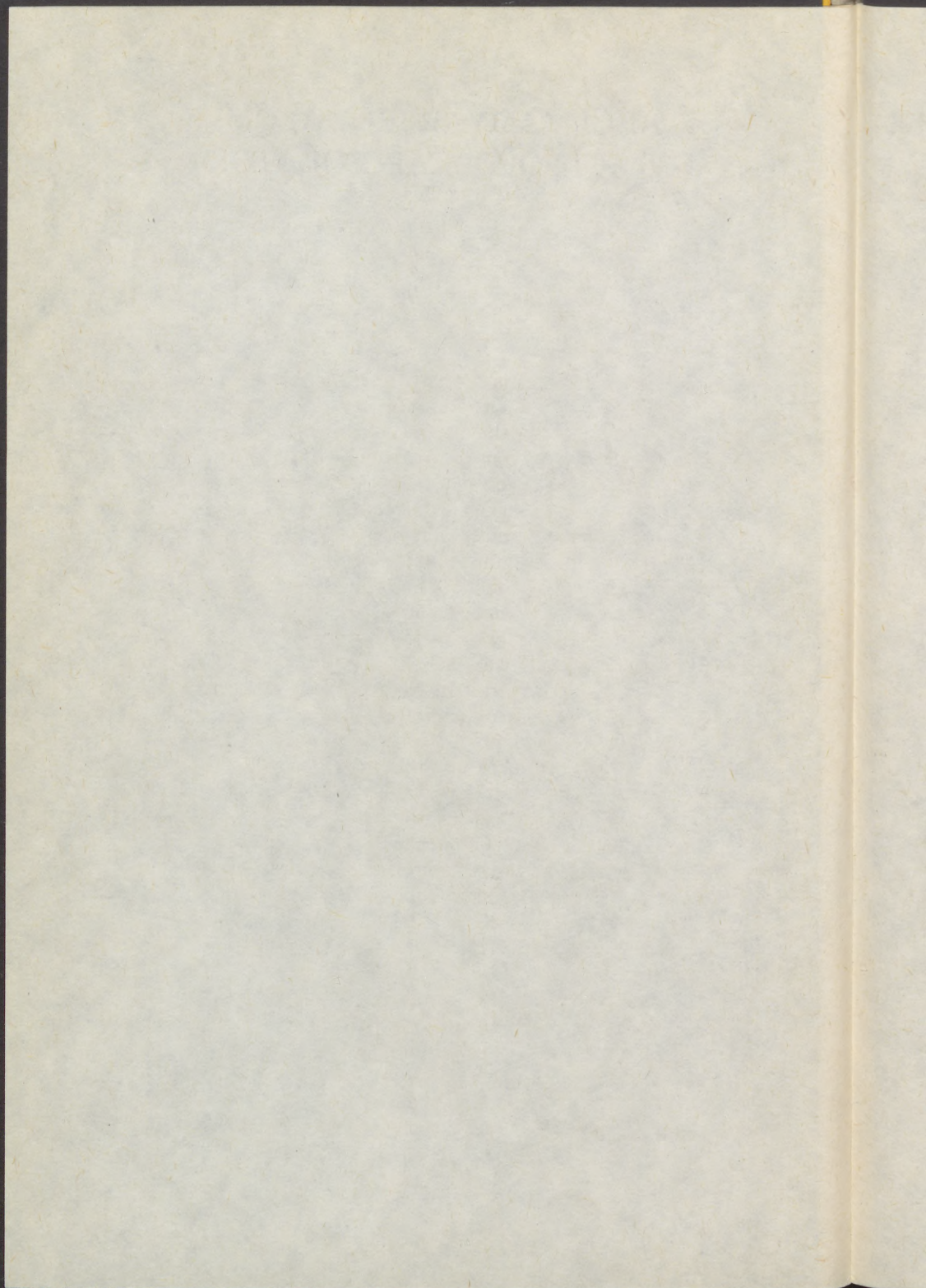
(R
2)

1990

© GÖMÖRI GYÖRGY, 1990

RÉGI MAGYAR IRODALOM
ÉS KÜLFÖLDI KAPCSOLATOK

BALASSI BÁLINT ÉS A KORABELI LENGYEL KÖLTÉSNET

„A magyar irodalom – írja egy helyütt Németh László – akkor kezdődik, amikor a pusztulás: a mohácsi csata után, amelyben a török középkori királyságunkat darabokra törte.” Ebből a tényből mindjárt le is vonja a következtetést: a magyar „agonizáló” irodalom, ha nem is haldokló, de szüntelen „a veszélytől sarkallt létküzdelemre” kényszerített. Anélkül hogy tagadni kívánnánk a nemzetöntudat ébredésének a külső veszéllyel való összefüggését, jó példa erre a 17. század közepén, a svéd háborúban lángra kapott lengyel patriotizmus is, Németh László mintha kissé 19. századi látcsövön át figyelné a magyar irodalom korábbi századait. A nemzethalál víziója csak a reformkorban jelentkezett, talán éppen Herder ismert jóslata nyomán; s a mohácsi vész – ma már tudjuk – nem lehet az önálló magyar államiségra mért végzetes csapásként értékelni, mert, mint Nemeskürty írja nagy visszhangot keltő könyvében, „a középkori magyar birodalom haláltusája 1552-ig tartott”. Továbbá magyar – pontosabban magyarországi, vagyis „hungáriai” – irodalom már a török behatolás, s az azzal egyidejű reformáció elterjedése előtt is létezett – Magyarországon nemcsak latin nyelvű krónikások és olyan Európa-hírű író-prédikátorok működtek, mint Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát, hanem volt magyar himnuszköltészet, hősi epika, sőt világi líra is, noha ezekből viszonylag kevés maradt fenn. A magyar nyelvű irodalom kibontakozása kétségtelenül a 16. századra esik, de ez Közép-Kelet-Európában egyáltalán nem szokatlan jelenség; a cseh anyanyelvi irodalom ugyan a huszitizmus hatására már a 15. században fejlődésnek indult, jelentős szépirodalmat mégsem hozott, míg a többi, latin szellemiséggel beoltott kelet-európai irodalom, a dalmát, a lengyel és a magyar virágkora a tizenhatodik század. Ezek a fiatal anyanyelvi irodalmak két új forrásból is táplálkoznak: a reformáció és az itáliai reneszánsz egymástól eredetileg távol eső, de gyakran találkozó forrásaiból. Különösen szembeűnő a hasonlóság a korabeli lengyel és magyar kultúra és irodalom fejlődése

között. Krakkó legalább annyira a magyar humanizmus központja, mint a lengyelé, ugyancsak Krakkó mindkét nemzet könyvkiadásának a bölcsője (itt látott napvilágot 1533-ban az első, teljes egészében magyar nyelvű nyomtatvány, míg az első lengyel könyv 1508-ban jelent meg); s a reformáció hasonló módon ösztönzi mindkét nép anyanyelvi irodalmát. A kitűnő lengyel kálvinista bibliafordítás (az ún. Brzešcsi Biblia) már 1563-ban megvan, míg a teljes magyar biblia Károli Gáspár és munkaközössége fordításában csupán 1590-re készül el. Érdekes párhuzamok vonhatók Lublini Bernát és Pesti Gábor Ezópus-átültetései, Marcin Bielski és Benczédi Székely István világkrónikái, valamint Mikolaj Rej és Bornemisza Péter, illetve Heltai Gáspár írói tevékenysége között. Néha a párhuzam közvetlen lengyel hatást is jelent – így például a volt krakkói diák Benczédi Székely esetében –; ám többnyire a társadalmi szükséglet és egyéni vállalkozókedv szerencsés találkozásairól van szó néhány év vagy évtized eltéréssel. Természetes, hogy a szentírást vagy Dávid király zsoltárait magyarra éppúgy lefordítják, mint lengyelre; hogy az élelmes nyomdászok itt is, ott is piacra dobják a maguk Trója-históriáját, Salamon és Markalfját, vagy hangzatos című szerelmi széphistóriáját. Az első, még bátortalan kísérletek a magyar, illetve lengyel színjáték megteremtésére szintén a 16. század derekáról datálódnak – ezt is társadalmi igény hívja létre. Lengyelországban a színdarabok a királyi vagy főúri udvarok megrendelésére, Magyarországon a diákság szórakoztatására, vagy a nemesség-polgárság okítására íródnak. Jellegzetes módon mindkét országban a líra válik a 16. század vezető műfajává, s ez a tény, amely egyszersmind áttörést jelent a latinnyelvűségből az anyanyelvi irodalomba, lényegében két nagy költőgyéniség érdeme – Lengyelországban Jan Kochanowskié, Magyarországon és az azzal szellemileg összefüggő Erdélyben pedig Balassi Bálinté.

Balassi Bálint művei életében csak kéziratban terjedtek. Halála után ugyan sokszor kiadták vallásos verseit, de szerelmi költészete egészen a múlt század végéig ismeretlen maradt, s voltaképpen csak a huszadik század ébredt rá költői nagyságára, életművének a magyar irodalom fejlődésében elfoglalt különleges helyére.

Életútja, mint annyi más költőé, nem mondható szerencsésnek; egy újabb irodalomtörténeti mű egyenesen azt állítja, hogy „életét környezetével, osztályával, a politikai hatalommal való *állandó összeütközés*, a társadalommal való meghasonlás közepette élte le”¹ (Az én kiemelésem.) Bár a fogalmazás itt túl kategorikus, az „állandó” jelző túlzás, az kétségtelen, hogy a torz, lapos valóság és a tündér képzelet, a bizonyta-

lan társadalmi helyzet és a felemelkedésvágy közötti feszültség Balassi költészetének fontos – talán legfőbb – ösztönzője. Ugyanakkor kudarcait mégsem nevezhetjük véletlennek – ezekre családi helyzete és a politikai viszonyok éppúgy determinálták, mint indulatos, lobbanékony természete. Rimay írta róla halála után, hogy „a harag és bujaság bűnén kívül” nem voltak vétkei, de ez a kettő is éppen elég volt ahhoz, hogy kompromittáló, nehéz, olykor megalázó helyzetekbe sodorják. Boldogtalannak azonban mégsem mondanánk Balassit, mert igaz ugyan, hogy „karriert” a szó akkori értelmében nem csinált – egyetlen végvár kapitányává sem nevezték ki, birtokait elvesztette vagy eladta, várfoglalással egybekötött házassága hamar felbomlott, s alig negyvenéves fejjel elesett Esztergomnál –, kisebb-nagyobb sikereket Mars, Pallasz és főleg Vénusz segítségével mégis szerzett. A költői dicsőségről, hírnévről nem is beszélek. Ki tudja, ha az öregedő Losonczy Anna végül mégis neki nyújtja kezét, milyen verseket írt volna házas fejjel Észak-Magyarország hirtelen meggazdagodott főura, a volt egri hadnagy. Nem szelídült-savanyodott volna „kesergő szerelme” sablonokkal pácolt „boldog szerelemmé”?

Balassi költészete Németh László szerint „összezezi a 16. századot”, Klanciczay pedig úgy tartja számon őt, mint aki megteremtette „a magyar reneszánsz igazi szintézisét”. Az első megfogalmazást megtévesztőnek érzem, a másodikat pedig hiányosnak. Balassi életművét körülbelül száz vers, a *Szép magyar comoedia* című pásztorjáték, valamint két, németből, illetve latinból fordított, valláserkölcsei értekezés jelenti – hol van ez Shakespeare-től, aki valóban összezezi a keresztény reneszánsz Európa talán legizgalmasabb évszázadát? A magyar reneszánsz szintéziséről pedig nemcsak azért beszélnek óvatosan, mert számos, a reneszánsz irodalom fogalmához tartozó rekvizítum hiányzik Balassinál, de azért is, mert stílusában a jellegzetesen reneszánsz elemek mellett vannak más lényeges elemek is: az erős humanista (esetleg neoplatonikus) hatás mellett beleépül lírájába a magyar – és nemcsak a magyar, hanem a lengyel, török, horvát és román – népköltészet, bizonyos középkori vágáns- és goliárdelemek is fölbukkannak, s végül életének utolsó szakaszában már világosan kimutathatók verseiben a barokk felé hajló manierizmus stílusjegyei is. Balassi tehát valóban szintézist hoz létre, de ez nem annyira a magyar reneszánsz (a latin kultúrájú Mátyás-udvar, az Ulászló-kori humanizmus és az erdélyi fejedelmi udvar) eredményeinek vagy újfajta világlátásának az összegezése, mint inkább a magyar nyelv gazdagságának és költői lehetőségeinek, vala-

mint a végvári léthelyzet drámaiságának megjelenítése egy kelet-európai késő reneszánsz konvenció keretében.

Tematikai szempontból Balassi verseit három csoportba oszthatjuk: szerelmes, istenes és természetdicsérő-vitézi énekekre. Szerelmes verseit két ciklusba rendezte, a Célia-versekkel együtt három a ciklusok száma; a Júliához írott költeményeket tartalmazó ún. „nagyciklus” huszonöt versből áll. Ma már, főleg Varjas Béla kutatásai alapján, bizonyítottnak tekinthető, hogy Balassi a ciklusok megkomponálásában következetességre törekedett. Nagyon is tudatos költőként a Júlia-mítosz kiteljesítése érdekében korábbi, nem Júliához írott verseit is belekomponálta a nagyciklusba. Ezek általában udvarló versek voltak, Balassi elmondta, vagy megküldte őket Losonczy Anna-Júliának (az egyikben le is jegyzi Júlia reakcióját egy Cupidóról írott versére);² s végeredményben az egész ciklus azért született, mert Ungnád Kristóf halála után a feleségétől már külön élő Balassi még azt remélte, hogy az özvegy – hajdani kedvese – hozzá megy feleségül. A Júlia-versek többsége, mint erre a szakirodalom már gyakran rámutatott, a szó mai értelmében nem eredeti – fordítás, vagy parafrázis latinból, vagy más nyelvből; s a költő felhasznál klasszikus szerzőkből ismert fordulatokat is; ámde mindez nem von le semmit a versek értékéből – Balassi költeményei magas nyelvi színvonalon képviselik a késő reneszánsz magyar költészetét. Őelőtte senkinél nem zengett így a nyelv:

„Julia két szemem,
olthatatlan szenem,
véghetetlen szerelmem,
Julia víg kedvem
s néha nagy keservem,
örömem és gyötrelmem,
Julia életem,
egyetlenegy lelkem,
ki egyedül bír velem”

Istenes verssel, egy lengyel zoltárfordítással kezdődik minden újabb Balassi-kiadás és (ha a töredékeket figyelmen kívül hagyjuk), az ötvenedik Pszalmus megrendítő parafrázisával zárul. Rimay János, Balassi barátja és leghűségesebb tanítványa az általa tervezett Balassi-kiadás élére a Szentháromság három személyéhez intézett három himnusz kívánta állítani. Mivel válságaira és vereségeire Balassi – a kor szellemének megfelelően – mindig istenes versben reagált, ha időrend-

ben próbáljuk rendezni költeményeit, sajátos hullámzást fedezünk fel: a Vénusz hatalmát dicsérő, s Cupidót ígéreteire emlékeztető költő hirtelen vezekelni kezd, bűnbánati köntösben járul Istenhez, s az Úr segítségét kéri lelki nyugalma helyreállításához. A bűnbánat nem zárja ki „Vénusz” újabb felbukkanását és győzelmét, mint ahogy a szerelmi csalódás is hozzájárul a lelki válság kiélezéséhez, az Istenhez forduláshoz. Érdekes módon a legtöbb 1589 előtti istenes vers hangvétele inkább protestáns, mint katolikus (bár a költő már 1586-ban áttért a katolikus hitre), és két alapvető motívumra épül. Az első a dávidi „perelj, Uram, perlőimmal” motívum, a másodikat pedig a „kölcsonös haszon” elveként jellemeznénk. „Mi hasznod benne – kiált fel Balassi –, hogyha veszélre / jutok kétség miatt, / Ki fiad által hozzád váltottál / mint fogadott fiat?” Más szóval nem hiszi, hogy Istennek „haszna lenne” abból, ha ő elkárhozik: hát nem jobb mindkettőjüknek, ha Isten meghallgatja könyörgését, megsegíti, s ezért aztán majd ő fennszóval dicsérheti az Urat? Bár ez a naivul racionális érvelés még a kései versekből sem hiányzik, utolsó lengyelországi útja alkalmával Balassi Báthori András bíboros meghívására ellátogatott Braunsbergbe, az ottani jezsuita kollégiumban vendégeskedett, s a Braunsbergből Rimaznak hazaküldött istenes versek hangvétele más, mint a régebbieké, sőt, az *Adj már csendességet* kezdetű vers előrevetíti a barokk vallásosság hangulatát. Itt már nincs helye a racionális számításnak vagy alkunak; a magányos, hazájából kibujdosott, halálra készülődő ember csak Isten irgalmában bíz, hozzá fohászkodik, hogy „éktelen” bűneire bocsánatot nyerjen. A rövid, nyolc verspárból álló költemény, amelynek lüktetése Bernard de Cluny látomásszerű, s a középkorban igen népszerű himnuszát idézi³ („Hora novissima, tempora pessima sunt, vigilemus”), emelkedett hangú, szinte eksztatikus fohással zárul:

„Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek nyomorult fejemnek letört szárnyát,

Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván hallak meg nyugodván bú s kín nélkül.”

Balassi lengyel kapcsolatai már kora ifjúságában megkezdődtek. Amikor apját, Balassi Jánost, összeesküvés gyanújával börtönbe vetették, s onnan sikerült megszöknie, a család Lengyelországba menekült, ottani birtokaira. Itt adta ki a tizennyolc éves ifjú első művét, a *Füves kertecské-t*, egy német lelkipásztor, bizonyos Michael Bock vallásos

jellegű elmélkedésének magyar változatát. Ennél a könyvecskénél, s az első lengyel epizódnál azonban jelentősebb Balassi második és harmadik lengyel útja. Másodszer Balassi Báthori István lengyel királlyá választásakor látogatta meg Krakkót, mert mint az ellene pártot ütő Bekes Gáspárnak, a király néki, távoli rokonának is megbocsátott, „mansuetus fejedelme” és „jó ura” lett, magával vitte Lengyelországba, ahonnan Balassi csak apja halála miatt tért vissza Észak-Magyarországra. A Balassi-kutatás feltételezi, hogy a költő olasz érdeklődése és átlagon felüli nyelvtudása is ebből a korszakból fakad – János Zsigmond vagy Zsigmond Ágost környezetéhez hasonlóan Báthori István udvarából sem hiányoztak az olasz orvosok, művészek és építészek, s a latin mellett az olasz volt a felsőbb körök „divatnyelve”. Olaszul tehát megtanult, de a korabeli lengyel kultúra éppen csak hogy megérinthette Balassit; még arra sincs bizonyítékunk, olvasta-e Jan Kochanowski-nak, a kor legnagyobb lengyel költőjének anyanyelvén megjelent műveit. Balassinak az *igazi* költészet élete végéig a klasszikus és az újlatin líra marad, ama három „igen elegáns” poéta, Marullus, Angerianus és Johannes Secundus, s talán még a Dávid király zsolttárait latin nyelvre nagy sikerrel parafrázáló hányatott életű skót humanista, George Buchanan. Érdekelte a kortárs olasz irodalom is, feltehetőleg olvasta Tassót, de nem őt, hanem epigonját, Castelletti fordította magyarrá.

Ami Jan Kochanowskit (1530–1584) illeti, ő a Balassiénál jóval szélesebb műveltséggel és látókörrel rendelkezett, Balassinál sokkal világlátottabb ember volt. Megfordult Páduában és Párizsban, Homéroszt és Euripidészt fordíttatott, Horatiuson iskolázta tollát, arról nem is beszélve, hogy nem birtokperekben vergődő, pénztelen, de nagyralátó végvári hadnagy, hanem tanult udvari ember, egy időben királyi titkár volt, aki később *country gentleman*-ként horatiusi derúvel tudta dicsérni a vidéki élet egyszerűségét és nyugalmit az udvar ideges pezsgésével szemben. Más szóval Kochanowski és Balassi között – bármilyen kézenfekvő is kettejük összehasonlítása – igen kevés az érintkezési pont, a közös humanista műveltségen kívül talán csak az, hogy mindketten fordították Dávid zsolttárait, s ehhez Buchanan átköltéseit is használták. De míg Kochanowski lefordította mind a százötven zsolttárt, nálunk Szenczi Molnár Albertig kellett várnunk a teljes zsolttárfordítással, mert Balassi energiájából vagy türelméből csak hat zsolttár futotta.

Kochanowski műfaji szempontból igen változatos, széles skálájú költő: lírai helyzetdalokon kívül ír alkalmi köszöntőt vagy gyászverset, kispikát, gyászdalciklust kislánya halálára, rengeteg *fraszkat*, vagyis

epigrammát, sőt Zamojszki (Báthori kancellárja) megrendelésére még drámát is, az első jelentős lengyel drámát: „A görög követek elbocsátását” (1578). Kétnyelvű műköltő, kezdetben csak latinul versel, s még lengyel sorain is átsüt néha a latin modell, felismerhető a latin prozódiai csontváz, amelyre új húst rakott a költő-alkotó keze. Balassiban az a meglepő, hogy, bár antik sablonok (különösen udvarló verseiben) bőségesen találhatóak nála is, a latin eredetit rendszerint tökéletes nyelvérzékkel dúsítja fel, húzozza át a magyar nyelv hangszerére. Míg Kochanowskiról (akinek költészete extenzívebb és az európai hagyományba könnyebben beilleszkedő, mint Balassi életműve) azt írja egyik mai kritikusa, hogy költészetének fő jellemzői a patriotizmus és a mértékletesség⁴; Balassi nemcsak hogy nem mértékletes, de még Istennel való perlekedésében, saját sérelmei felsorolásában is szenvedélyes, indulatos, hogy egyes leveleit és az életrajz ismert tényeit ne is említsük. S végül a *virtus* értelme eléggé más a két költő jelrendszerében. Kochanowskinál antik, horatiusi-állampolgári értelme van, a nemesi köztársaság, a *Rzeczpospolita* ügyeiben tevékenyen részt vevő, a közjóra törekvő, s arra buzdító, kívül és belül egyaránt bölcs egyensúlyra törekvő ember inti fiát, hogy ne féljen a haláltól és kövesse az erény (*cnota*) útját. Ugyanez Balassinál elsősorban jó hírt, hírnevet, költői és katonai dicsőséget jelent, majd élete vége felé egyre inkább keresztény lovagi erényt, az *athleta Christi* bátorságát és állhatatosságát. Ő nem a szavak, hanem a tettek mezején kíván példát mutatni, s nem véletlen, hogy a legrosszabb, ami a Balassi-féle hőst érheti, nem a halál, hanem a megszégyenítés, a „szégyen”. Neki ugyanis nincs Czarnolasa, ahová visszahúzódhat csalódásával vagy szégyenével, a végek állapota az ő esetében végleges állapot.

Ha a Kochanowski-Balassi összehasonlítás nem is kecsegtet sok sikerrel,⁵ a zsoldárfordító magyar költőnek egy másik lengyel kortársával való összevetése érdekes párhuzamokat sugall. Mikołaj Sęp Szarzyńskiről van szó, aki 1550 táján született, s nagyon fiatalon, 1581-ben halt meg. Verseit csak húsz évvel halála után gyűjtötte össze és adta ki a költő testvére, de ezt az 1601-es kiadást csak 1827-ben követte újabb, noha Sęp kora még mint „Kochanowski után az első”, vagyis a legjobb költőt tartotta számon. Sęp életrajza bizonyos hasonlóságokat mutat a Balassiéval: protestáns köznemesi családból származott, de főúri támogatással szintén tanult külföldön (Wittenbergben és Lipcsében: körülbelül akkor, amikor Balassi Nürnbergben), nagyon fiatalon katolizált. Versei között dominálnak a vallásos költemények, s körülbelül ugyanannyi Dávid-zsoldár átköltésére vállalkozott, mint Balassi.

Élete eseménytelenebb volt, mint az egri hadnagyé (legalábbis kevesebbet tudunk róla), de költői világa bizonyos hasonlóságot mutat vele – lehet, hogy ebben közrejátszott Sęp társadalmi helyzete, „lakóközre-
te”, hiszen ő is a *limes* tájékán, a lengyel végeken élt, Lvov közelében, olyan vidéken, amelyet igen gyakran nyugtalanítottak a törökök vagy tatárok betörései. Sęp maga nem katonáskodott, de egyes verseiben (*Pieśń o Fridruszu*, *Pieśń o Strusie*) azokat a hősokeket dicsőítette, akik a pogány elleni harcban hullottak el „eleget téve a hírnévnek és a vitézi erénynek”, és Báthorihoz írt verse is a török elleni háborúra való felhívással zárul. A lengyel hősök ideáltípusa Sępnél az, amit később Balassi saját életében igyekezett megvalósítani; ha hihetünk jezsuita gyóntatójának, Esztergomnál már „Krisztus katonájaként” esett el. Itt jegyezzük meg, hogy a „kereszténység védőbástyája”, ez a ma már elég elkoptatott és kissé le is járatott fogalom, amit lengyelek és magyarok egyforma büszkeséggel szoktak alkalmazni magukra, itt és ekkor jelenik meg, az ellenreformáció frazeológiájához tartozik, de hisz benne Sęp Szarzyński és Balassi is, aki így ír:

„Ó én édes hazám, te szép Magyarország,
Ki keresztyénségnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!”

Sęp életműve körül évtizedek óta folyik a vita, nemcsak abban a tekintetben, besorolható-e még a reneszánsz kánonjába, vagy már a barokkhoz tartozik, hanem, hogy valóban ő írta-e az ún. Zamojszki-kéziratban talált verseket. Ezt a huszon-egynéhány szerelmes verset egyes filológusok neki tulajdonítják, míg mások nem tartják döntőnek azt, hogy az 1581–89 között másolt kéziratban az ő később ki-nyomtatott versei is szerepelnek. Sem a stilisztikai, sem az életrajzi érvek nem perdöntöttek Sęp szerzősége mellett, így az irodalomtörténe-
szek többsége a Zamojszki-kézirat verseit egy „Névtelen Protestáns” számlájára írja. Persze a szerelmes versek könnyedsége és frivolitása nem áll feltétlenül ellentétben a vallásos versek drámai komolyságával – éppen Balassi rá a példa, hogy lehet kis időkülönbséggel pajzán, „lat-
rikánus” és istenes verset írni – én mégis azok pártján vagyok, akik, mint Jan Błoński, egy Sęp-ről írt kitűnő lengyel monográfia szerzője, a Zamojszki-kézirat verseit egyelőre kirekesztik Sęp opuszából. Költé-
szete így is elég gazdag ahhoz, hogy foglalkozzanak vele, s máris felhív-

ta magára nemcsak lengyel, hanem neves külföldi kutatók (Maver, Backvis) figyelmét.

Sęp látásmódja gyökeresen különbözik a Kochanowskiétól. Az ő számára a dolgok már nem úgy adóttak, objektív valóságukban, mint idősebb költőtársának – a külvilág illékony, változó, megbízhatatlan, minden csak jelzés és szimbólum. Az ember nem illeszkedik bele a természetbe, hanem annak antitéziséét alkotja, az igazi dráma nem kívül, hanem belül, a lélekben folyik. Mint Błoński írja, Sęp bizonyos értelemben „fölfedezi a belső (lelki) élet zűrzavarát”⁶. Költői világa állandó mozgásban van, a lélek szüntelen harcban áll a Sátánnal, a világgal és a testtel, miközben a szorongatott halandó mögött lépteit egyre szaporozza a halál. De idézzük inkább híres Negyedik Szonettjének befejező szakaszait:

„Mire viszem hát e rettentő harcban,
Esendő, gyöngé, kettéhasadt lélek?
Mindenek Ura, békét csak Te adhatsz,

Megváltást csupán Tetőd remélek!
Végy magad mellé és akkor keményen
Küzdök majd, s harcom győztesen bevégezem!”

Sęp költészete mögött már ott érezzük az ellenreformáció szellemét. Manierista líra ez, amely nemcsak a természetutánzással szakított, hanem bizonyos stílusfogásokkal tudatosan tör diszharmóniára, a lélek nyugtalanságának visszaadására. Az ellenreformáció a tridenti zsinat után minden eszközzel az Egyház elvesztett állásainak visszaszerzésére törekedett, s ebben az ellentámadásban a jezsuiták felhasználták a retorikát és a képzőművészetet csakúgy, mint a költészetet vagy a drámát.⁷ Jóllehet az ellenreformáció eszmeileg igazán csak a barokkban teljesedik ki, kezdeti szakaszában – ahol a fő cél a válságba jutott, lelki üdvösségéért aggódó ember visszatérítése az „igaz hitre” – szinkronban van a manierizmus befelé fordulásával, intellektualizmusával és dialektikus feszültségével. A manierista művész (gondoljunk például El Grecóra) nem törekszik realizmusra, belső vízióját, s az abban rejelő *fantastica ideá-t* igyekszik kibontani; képei nyugtalanok és nyugtalanítóak; diszharmonikusak, de gyakran kifejezőbbek, mint a reneszánsz kimért nyugalma, egyensúlyra törekvő metaforái. Így például Sęp első szonettje „a késő reneszánsz világnézeti válságának azt a mozzanatát: ... ismétli és alkotja újjá, amely Sępnél azonos a katolikus hitre való át-

téréssel”.⁸ Idézzük, ezúttal szó szerinti, filológiai fordításban a vers második versszakát: „És én, minél tovább élek, annál jobban látom / bűneim mély árnyékát, melyek sűrűn marják / szüntelen nyomorusággal / töltik el / félelmes szívemet, / És sírva üzöm ifjúságom vétkeit”⁹. Mennyire hasonló ez Balassi ismert verséhez, „kiben bűne bocsánatáért könyörgett akkor hogy házasodni szándékozott”, amely így kezdődik:

Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét,
Sok hitetlenségét, undok fertelmességét,
Teröld el rútságát, minden álnokságát,
Könnyebíts lelkem terhét.”

De a reneszánsz sztoicizmussal átszótt életszemléletről, látásmódról a manierista vallásosságra való átváltás érzékeltetésére egy népszerű metafora változatai látszanak a legalkalmasabbnak. A szókép az embert vagy az emberi lelket tengeren hanyódó csónakhoz vagy hajóhoz hasonlítja, s előfordul Kochanowskinál éppúgy, mint Sępnél, vagy később, a barokk költőinél, például a német Andreas Gryphiusnál (*Vanitas Mundi* c. versében). Kochanowski egyik versében a világ „silány változékonyosságáról” panaszkodik, majd képpel nyomatékosítja érveit: „A tenger sohasem áll, folyton folyik, / Most még csak fodrozódik, de elég egy óra / Tótágast áll, s a hatalmas hullámok / Felérnek majd a magas felhőkig.” Erre csap rá, mintegy válaszként, az utolsó versszak első sora: „Iránytűm, az erény...”¹⁰, s ilyen iránytűvel csak jól lehet navigálni, hiába őrjög a tenger, nem téríti le a hajót útvjáról. Balassinál a metafora két ízben is előjön, mindkétszer meglehetősen drámai kontextusban. Először így:

„Elmém csak téveleg széllel kétségében,
Mint vasmacska nélkül gálya az tengerben,
Kormányeltörésben,
Nincsen reménsége senki szerelmében.”

Az idézett verset Balassi „az szeretőjével való haragjában” szerezte, s a metafora csak egy a számos vergődést, lelki tusát érzékeltető fordulatból; a *Hymni Tres Ad Sacrosanctam Trinitatem Primus* (*Himnusz a Szentháromság első személyéhez*) című versben azonban közvetlenül Istenhez fordul. Hozzá írja ezeket a sorokat:

„Vesztett fejemnek mert oly állapotja,
Mint hajónak, kit elvert tenger habja,
Nincs senki vezére s kormánytartója,
Az sok vész közt csak a te kezéd ója.”

Míg Kochanowski a természet szüntelen változásával és a világ kísértéseivel az emberi akarat hatalmát szögezheti szembe, Balassinál az embert hányják-vetik indulatai, hajója nem a viharral büszkén dacoló gálya, hanem valóságos *lélekvesztő*; el is vesztené lelkét, ha nem fordulhatna Istenhez, akinek kegyelme biztos révbe kormányozza majd sorsát. S nézzük Sęp Szarzyński egyik versét, amelynek alcíme: „hogyan Isten segítségével nélkül hiábavaló az emberi igyekezet” (Piesn IX). Már az első versszakban kibont egy, a Balassiéval érzelmileg analóg képet:

„Mert elmém állhatatos, s azt teszem, amit kell,
Bárkám fusson, amerre hajtja az Úristen,
S oly partnál, mit Ő jelölt ki nékem, megálljon,
Ha nem révtelen utunk ezen a világon.”

Ebből a szakaszból ugyan még nem, de az utolsóból már kiderül, hogy Sęp az „ember hajózását” (*ludzkie żeglowanie*) nem nyugodt tengeren, hanem „szüntelen viharban” látja; ezért is kéri az Urat, hogy ő kormányozza élete hajóját, ő vegye át tőle a kormánykereket. A világot vak Fortuna uralja, hiába a tisztesség és az erény.¹¹ A kor embere nem képes kiigazodni a világban, ezért bízza magát feltétel nélküli módon a Mindenhatóra, akit racionálisan nem is lehet felfogni, megérteni, akinek kegyelme gyakran paradox módon nyilvánul meg: „azt bünteti, kit szeret”. Persze míg Sęp fő gondja saját lelkének Isten segítségével való megmentése, Balassi úgyszólván mindvégig reménykedik, hogy még minden jóra fordulhat, hogy ellenségeinek minden áskálódása ellenére Isten még fölemeli őt „jó állapotra” (mint azt a zsoldáros Dávid királlyal is tette, akivel Balassi azonosítja magát 1589 utáni istenes verseiben), és csak halálos ágyán ír olyan igazán bűnbánó zsoldárt, amelyben nemcsak sebéből való felépüléséért, hanem lelkének üdvözüléséért is fohászkodik. Sęp intellektuális költészete közel áll az angol „metafizikus” iskolához, mert a verseiben lejátszódó dráma az emberi lélek rettegéstől és büntudattól átítatott metafizikus küzdelme a Gonosz és a Közöny ellen. Igaz, egyik már korábban idézett versét a magyar költő is a „tusakodván ördöggel” szavakkal fejezte be, de nem hiszem, hogy ezt az ördögöt túl komolyan kellene vennünk; sokkal job-

ban tartott Balassi sokféle földi ellenségeitől és félt a nagy „szégyenvalástól”, ami itt a földön érheti.

Jóllehet már korábban is fölbukkannak manierista stílusjegyek Balassi lírájában, utolsó lengyelországi útja, „kibujdosása” tovább erősíti formanyelvének manierizálódását. Ezt bizonyítják az ún. Célia-versek, amelyeket Balassi Wesselényiné Szárkándi Annához írt, és a részben már tárgyalt istenes versek többsége. A *Szép magyar comoediá-t* Balassi már kibujdosása előtt befejezte. Ebben is vannak határozottan manierista fordulatok, de a Célia-versekben már kifejezetten szembe-tűnő a *conchetto* gyakori alkalmazása. Lehet e fogásokat úgy is értelmezni, mint a „petrarkizmus erőltetett megoldásait” (pl. a szerelem malomhoz hasonló, melyet a siralom patakja hajt, s melyben Célia mint gabonáját őrli a költőt), de azt Klaniczay is megállapítja, hogy a költő látásmódja megváltozott, képei kevésbé plasztikusak, elmosódottak, ám ugyanakkor érzékibbek, szinte túlértek.¹²

Az én fülemben már nem is manierista, hanem barokkos csengése van például ezeknek a soroknak:

„Kiáltok, csak bolygok mint megszélhűdt ember,
Mert belől égek, mint tűzben száraz kender,
Gondom, búm, veszélyem véghetetlen tenger”

Nem tudom, vajon beszűkülésnek lehet-e nevezni Balassi utolsó alkotói korszakát, amely 1589-től haláláig, 1594-ig terjedt. Tematikája ebben az időben kétségtelenül szubjektivizálódik, nem ír többet a széles mezőkről és szép erdőkről, ahol a végek vitézei sétálnak és ügetnek, s eltűnnek verseiből az „Ó nagy kerek kék ég”-féle jellegzetesen reneszánsz rácsodálkozások a világ szépségeire. „Legtovább Juliát, leginkább Céliát / ezideig szerettem” írta később, s ez a „leginkább” lényeges adat, részben magyarázza a Célia-versek gyengédségét, bensőségességét, s talán újszerűségét is. Még a citerás lengyel lányról szerzett verse is Céliával függhet össze; igaz ugyan, hogy költőnk a mulatozás és kártyavetés közben kicsit bele is habarodik Zsuzsannába, de maga a kártyavetés és a kártyák kedvező jóslata alighanem Céliára vonatkozik:

„...Ne féll! sőt vígan éll! mert tied az szép személ!
Veres levél tromfodra kél, csak azért hogy jót reméll,
Semmi gonoszt te ne véll!”

Ennek a versnek a játékos, rímről rímre szökellő hangulatát folytatja Az *Cortigiánáról-szerzett latrikánus vers*, amit Balassi egy táncmulatság hevében vethetett papírra, annak bizonyítékául, hogy Célia mellett azért más lányok is érdekelték. Az irodalomtörténészt azonban Balassi szerelmi életénél jobban érdekli az, hogy ez a kis latrikánus vers (más szóval „szemérmetlen szerelmes dal”), amelyet a Krakkóban vendégeskedő költő egy lengyel kurtizánhoz írt, műfaji hasonlóságot mutat az akkoriban divatos lengyel táncdalokkal és tréfás epigrammákkal. Balassi rögtönzése így hangzik:

„Friss szép fejeér póka,
Édes szűrő móka,
Porcogós Annóka,
Szerelemnek oka,
Mit haragszol?
Hogy nem játszol
Velem, kivel egy fraj szól?
Ládd-e víg kiki táncol?”

Ebben a szövegben talán csak a „játszani” ige tűnhetett szemérmetlennek a kor olvasói szemében – gondoljunk csak a széphistóriákból ismert eufémizmusra: „Vénusz játékára.” Sok szerelmi évődést ismerünk lengyelül a 16. század végéről, vagy a 17. elejéről, szerzőjük többnyire ismeretlen. Annak, amelyet idézni fogok, ismerjük a szerzőjét: Jan Smoliknak hívták, csak azt tudjuk róla, hogy Balassi kortársa, Báthori udvaronca volt; jól ismerte a neolatin, valamint a korabeli olasz költészetet, egy tragédiát részben (Ludovico Grotto *La Dalidá-ját*) és néhány pásztorverset le is fordított olaszból. Tréfás kis versének nagy népszerűségét mutatja, hogy későbbi kéziratos gyűjteményekbe csekély változtatással más költők neve alatt is bekerült:

„Felgerjedek, s vidám vagyok,
ha Dorottyával játszhatok,
Búm s bánatom mind elhagyott,
ha Dorottyámmal lakhatok!
Arany s gyémánt minek nekem,
ha Dorottyát ölelhetem?
Mindene van; erénye nincs:
nemes Dorottyám drága kincs!”¹³

Balassi és Smolik olvasmány-forrásai általában megegyeznek: Smolik is bőven merít a klasszikusokból, főleg Propertiusból és Ovidiusból, de olyan újlatin költőket sem vet meg, mint például Marullus. A petrarkizmuson azonban túlemeli és a manieristákhoz közelíti verseinek „konceptizmusa”, azaz metaforáinak bizonyos keresettsége, *conchetto*-formáló hajlama. Kochanowski és Sęp Szarzyński még írtak latinul, Smolik és néhány kortársa már elfordul a latintól. Műveltebb körökben még lenézik őket, mert nem írnak „tudós” költészetet, de őket az olasz líra és annak átplántálása lengyel talajba jobban érdekli, mint a krakkói tanárok tapsa – ők a „moderne”. Smolik alighanem Castiglionét olvas Górnicki fordításában, folyékonyan beszél olaszul, de éjszakánként hazai nótára mulat a krakkói csapzésekben: lírájában az udvari ember eleganciáját diákos epikureizmus lazítja és fűszerezi. Olaszos orientációjában talállok érintkezési pontot közte és a nála sokkal kiemelkedőbb tehetségű Balassi között.

Mivel a 16. század végén a magyarok és lengyelek egymással általában latinul beszéltek (Balassi ebből a szempontból kivétel, ő beszélt lengyelül, bár feltehetően enyhén szlovákos intonációval), és írásban is latinul értekeztek, sem Kochanowski, sem Sęp lengyel nyelvű költészete nem hatott a magyarra. Balassinak azonban, jóllehet versei nyomtatásban csak jóval halála után láttak napvilágot, akadt egy lengyel utánzója. Adam Czahrowskinak hívták, emlékéért egyetlen kiadatott műve, a *Treny i rzeczy rozmaite* (*Gyászdalok és különféle versek*, 1597) őrizte meg. Czahrowski a Báthori István halálát követő interregnum idején a Habsburg-párt oldalán harcolt, s a byczynai vereség után 1588-ban Észak-Magyarországra menekült. Mivel egyedül a katonáskodáshoz értett, elszegődött Egerbe hadnagynak, majd később saját költségen hetven lovaszt állított ki. Harcolt Kanizsa alatt, ott volt Esztergom ostrománál és csak Eger eleste után tért vissza hazájába; időközben politikai bűne is régen elévült. Czahrowski sokfelé megfordult a végeken, s a fegyverforgatás szüneteiben verseket is faragott, több lelkesedéssel, mint tehetséggel. Igaz, nem is tartotta nagyra saját tehetségét: magát „egyszerű katonának, nem költőnek” mondja. De egy leveléből tudjuk, hogy elég jól megtanult magyarul, és ha Balassit nem ismerte is személyesen, annak lírája, különösen a vitézi élethez fűződő versei megmaradtak a fülében. A *Gyászdalok* egyik darabja ugyanis Balassi *Katonaének*-ének az átköltése. Egy másik vers, a *Gyászének Egerért* bizonyos fordulatai megint csak Balassit visszhangozzák, így pl. a lengyel katonaköltő Egert „a vitéz emberek bátor iskolájának” aposztrofálja. Magyarországi tartózkodásából ugyan kevés

hasznót húzott – szegényen és csalódottan tért vissza hazájába, ahová, mint írta: „én semmi egyebet bé nem hoztam... onnét jeleknél pogán kéz miatt az én testemen”. Mégsem tartott haragot a magyarokkal, nem őket, hanem „háládatlan uraikat” szidta sanyarú sorsa miatt. Az, hogy Czahrowski mégis hazavitte magával emlékezetében vagy jegyzeteiben Balassi néhány dalát, egyrészt bizonyítja e versek népszerűségét az egri és általában a végvári katonák között (mivel az *In laudem confinium*-hoz meg van adva a nótajelzés, nem lehetetlen, hogy a vitézek énekelgették is a verset, afféle „végvári induló”-ként), másrészt pedig az is nyilvánvaló, hogy a Kochanowski-bámuló és utánzó Czahrowski főleg azért kapott rá Balassira, mert benne élt a végek világában, ideig-óráig azonosulni tudott a versek szellemével. Később lelkesedése lelohadt; nemcsak szolgálataiért maradt el a megfelelő jutalom, de ha elmaradt a végváriak zsoldja és nem sikerült a zsákmányszerző rajtaütés, a katonák lerongyolódtak, és éheztek. A csalódott Czahrowski is a valláshoz fordul vigasztalásért – nagynevű költő elődeihez hasonlóan, ő is Dávid király zsoltárait forgatja, s éneklí nagy nyomorúságában, s azok mintájára farag verseket. Csak néhány, Magyarországon, 1593 táján írt sorát idézzük:

„Az Úr keze megérintett,
egycsapásra koldussá tett,
s mely azelőtt szolgált egyre,
elhagyott a jószerencse”¹⁴

A fentiek alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy bár Balassi szerepe a magyar líra történetében hasonló a Kochanowskiéhoz a lengyelben, alkatilag közelebb állnak hozzá a manieristák, a konvertita Sęp Szarzyński és az olaszos műveltségű Smolik. Balassinak sikerült a magyar szerelmi és vallásos lírát egy csapásra európai színvonalra emelni, s ez olyan eredmény, amihez a lengyeleknél több nemzedék kellett Kochanowskitól Jan Andrzej Morsztynig. Nem tudjuk, hogyan alakult volna Balassi sorsa a Báthori-kapcsolatok és lengyelországi útjai nélkül; annyi biztos, hogy ezek segítették művészetének kiteljesedését, a magyar líra lenyűgöző kivirágzását.

JEGYZETEK

¹ *A magyar irodalom története 1600-ig*, Szerk. Klaniczay Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 454. l.

² Az Dobó Jakab éneke ellen szerzett ének, *Balassi Bálint összes versei és levelei*, Budapest, 1955, 100-101. l.

³ Bár a Bernát-himnusz szótagszáma 6-6-5 és Balassié 6-6-4, a rímelés azonos. Nem lehetetlen, hogy Balassi éppen Braunsbergben hallotta énekelni, s ez hatott saját bűnbánó verse ritmusára.

⁴ Lásd J. Krzyżanowski bevezetőjét Jan Kochanowski: *Dzieła polskie*, T. I, Varsó 1967 c. művéhez.

⁵ Egy újabb kísérlet Kochanowski és Balassi összehasonlítására kettejük petrarkista képeinek és költői közhelyeinek elég mechanisztikus felsorolásában merül ki. Csanda Sándor: *Balassi Bálint költészete*. Madách, Bratislava, 1973, 269-294. l.

⁶ *Jan Błonski: Mikolaj Sep Szarzyński a początki polskiego baroku*, Kraków, 1967, 64. l.

⁷ A jezsuiták hajlamosak voltak „az élet különféle területeinek teatralizálására”, vö. J. Tazbir: *Historia Kościoła katolickiego w Polsce*, Varsó, 1966. 66. l.

⁸ M. Sep Szarzyński, *Rytm i wiersze polskie*, PIW, Varsó, 1957, 32. l.

⁹ Błonski: id. mű, 43. l.

¹⁰ Jan Kochanowski: *Dzieła polskie*, T. I. 292. l. Kochanowskinak van egy másik verse is, amelyben az életet tengeri úthoz hasonlítja (*Fragmenta, Pieśń I.*), de a kettő közül a fenti vers a jellemzőbb Kochanowski költészetére.

¹¹ Sep Szarzyński: id. mű, 64. l.

¹² *A magyar irodalom története...* 474. l.

¹³ *Poeci Renesansu*, ed.: J. Sokołowska, Varsó, 1959, 213-214. l.

¹⁴ Adam Czahrowski: *Treny i rzeczy rozmaite*, kiadta T. Mikulski, Varsó, 1937, 60. l. Mikulski írta eddig Czahrowskiról a legteljesebb tanulmányt. A magyar kutatók közül foglalkozott vele Waldapfel József, Csorba Tibor és Eckhardt Sándor is.

SIR PHILIP SIDNEY
MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATAI ÉS HÍREI
MAGYARORSZÁGRÓL

Amikor Sir Philip Sidney, Anglia majdani ünnepezt költője 1573 augusztusának végén vagy szeptemberének elején elindult Magyarországra, már nem az a tapasztalatlan fiatalember, aki tizenhárom hónappal korábban volt, amikor először elhagyta a szigetországot. Sir Philip Leicester grófjának az unokaöccse, Wales kormányzójának, Sir Henry Sidneynek a fia; az angol követség tagjaként érkezik a francia udvarba, s itt éli át (az angol követ rezidenciájában meghúzódva) Szent Bertalan rettenetes, még a kor edzett idegeit is megrázó éjszakáját. Nem sokkal a francia király által jóváhagyott, s a pápa által megünnepezt tömegmészárlás után Sidney a Majna melletti Frankfurtba utazik, ahol több hónapot tölt a nyomdász Andreas Wechel házában, valószínűleg itt ismerkedik meg Hubert Languet-tel. Fontos találkozás ez mindkettőjük életében: Sidney ekkor tizenkilenc, Languet ötvennégy éves, de a burgundiai születésű, művelt protestáns diplomata-humanista szinte azonnal barátságába fogadja a rangjánál fogva szép reményekre jogosító, Oxfordban tanult, több nyelven beszélő fiatalembert. Pártfogását Sidney később, már gyakorló költőként, az *Arcadia* néhány szép sorával hálálja meg, így kezdvén dicséretét: „Dalomra az ősz Languet tanított / A legjobb pásztor gyors Duna partjain”.¹ Amikor Languet új diplomáciai megbízatást kap – Bécsben kell képviselnie Ágost szász választófejedelmet –, Sidney úgy határoz, hogy elkíséri barátját. Végző soron ugyan Itáliába készül (a kor művelt angoljainak nagy körútja a kontinensen rendszerint Hágában vagy Párizsban kezdődött és Páduában vagy Rómában végződött), de ideje van és Bécs útba esik. 1573 augusztusában már ott találjuk, de mielőtt megmelegedne, már utazik is tovább – látogatást tesz a kor katonai irodalmában gyakran emlegetett hadszíntérországba, Magyarországra.

Erről a magyarországi látogatásról (ha máshonnan nem, Sir Philip Sidney *The Defence of Poesie* című művéből, amely először 1595-ben került kinyomattatásra) már eddig is tudtak a magyar irodalomtörténé-

szek.² Sidney idevonatkozó mondata a következőképpen hangzik: „In Hungarie I have seene it the manner of all Feastes, and other such like meetings, to have songs of their ancestors valure, which that right souldierlike nation think one of the chiefest kindlers of brave courage”.³ (Magyarországon minden lakomán és ehhez hasonló összejövetelen azt a szokást láttam, hogy őseik vitézségéről énekelnek, mely szokást ez az igen katonás nemzet a vitéz bátorság szításának, ébrentartásának egyik legjobb módjaként tartja számon.) Vagyis Sidney Magyarországon jártában hallott olyan énekeket, amelyekben a magyarok eleiket dicsőítették, s egyszersmind magukat bátorították, ebből merítve erőt hasonló hősi tettekhez, vagyis az adott esetben a török elleni harchoz. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy Sidney (aki ez idő tájt még nem foglalkozott versírással) több ilyen magyarországi lakomán részt vett, s hogy maga is hallott históriás énekeket; ami viszont magyarországi és erdélyi kapcsolatait illeti, ebben a kérdésben mindeddig – egy-két kivétellel – találgatásokra voltunk utalva. A kivételt az Erzsébet-kor későbbi ünnepelt költőjének egy Prágából keltezett 1575-ös levele jelentette Kolozsvári Jordán Tamáshoz, amit Gál István néhány éve már lefordított és közzétett a *Korunk* hasábjain,⁴ valamint egy, a Sidney-levelezésben felbukkanó név, Purkicher György, pozsonyi orvos neve. Ebből, nevezetesen Hubert Languet első, Sidneynek címzett és szerencsésen fennmaradt leveléből tudjuk, hogy Sidney Pozsonyban Purkicher-nél szállt meg, s hogy az időközben Bécsben járt Puckicherrel küldött később Sidneynek Languet levelet „Neapolis”-ba, azaz nem Nápolyba, hanem Wiener-Neustadtba,⁵ feltehetőleg azért, mert Magyarország után és olasz útja előtt Sidney már nem szándékozott visszatérni a császárvárosba.

Ugyanebből a Languet-leveléből megtudhatunk még valamit, azt, hogy Sidney valamilyen oknál fogva nem kérte ki idősebb barátja és mentora tanácsát, amikor elindult Magyarországra. Úgy tetszik, eredetileg csak pár napra szándékozott átmenni Pozsonyba, de azután titokzatos módon, máig sem ismert körülmények között ott ragadt Magyarországon. De adjuk át a szót Languet-nek: „Sajnálom, hogy nincsen veled senki... aki kitanítana azoknak a szokásait és intézményeit illetően, akiket meglátogatsz (ti. a magyarokét), aki elvinne tudós emberekhez, s aki, amikor szükséges, tolmácként lenne szolgálatodra”⁶ – e szelíd korholás után Languet még hozzáteszi, hogy talán tudott volna ajánlani megfelelő kíséret. Viszont ha a pozsonyi szállás kivételével Sidney nem kérte ki barátja tanácsát, ki mástól kérhetett útbaigazítást? Kiket ismert eléggé Bécsben ahhoz, hogy ajánlólevelet kérjen tőlük

magyarországi főurakhoz vagy katonákhoz? Az ugyanis nyilvánvaló, hogy 1573-ban Sir Philip Sidneyt Magyarország nem mint az európai kultúra előretolt fellegvára érdekelte – még később Bécsben is elsősorban lovaglással, illetve kapcsolat- és információszerzéssel foglalkozott (pártfogóját, Walsinghamot minden politikai hír élénken érdekelte). Magyar földön a XVI. század angoljai izgalmas háborúkat és jól kiépített erődítményeket keresnek Sir Richard Smithtől Thomas Arundelen keresztül a nagyotmondó John Smith kapitányig. Még Fludd, már a XVII. században kiadott, enciklopédikus művében⁷ is csak azt tartja érdemesnek megemlíteni a magyar királyságról, hogy három kitűnő erődítménnyel (Győr, Újvár, Komárom) rendelkezik.

Először is zárjunk ki egyvalakit vizsgálódásainkból. Charles L'Écluse, vagy latinos nevén Clusius, a kiváló botanikus, aki éppen Sidney első rövid bécsi tartózkodása idején lett a császári kertek felügyelője, ekkor még nem ismerhette az ifjú angol utazót, mivel ő maga csak 1573 novemberében, tehát már Sidney Itáliába való távozása *után* érkezett Bécsbe.⁸ Ezzel megdől a Sidney-életrajzírók két gyakori állítása: az első, hogy Sidney első bécsi tartózkodásakor L'Écluse-zel együtt lakott volna dr. Johannes Aicholtz házában, valamint az, hogy magyarországi útjára is a botanikussal együtt indult volna el.⁹ Sidney Bécsben egy Raichel (vagy Reichel) nevű ember házában lakott barátjával, Thomas Coningsbyvel,¹⁰ de Coningsby nem ment vele Pozsonyba. Azt viszont biztosra vehetjük, hogy Sidneynek már akkor volt kapcsolata a bécsi francia követség egyes tagjaival, így Jean de Vulcobbal és Jacques Bouchetellel; esetleg tőlük kaphatott ajánlólevelet magyarországi urakhoz. Másik ajánlója Lazar von Schwendi lehetett. Erről a Schwendivel való kapcsolatáról eddig is tudott a szakirodalom. Languet egy 1573 novemberében írt levelében, amelyben feltehetőleg Sidneynek egy Magyarországról küldött levelére válaszol, ezt írja: „Elküldtem leveledet a nemes Schwendi bárónak és kértem, hogy válaszoljon rá – remélem, meg fogja tenni.”¹¹

Schwendi német születésű, Melanchton-nevelte protestáns és hivatásos katona volt, a császári seregek főparancsnoka az 1564–66-os hadjáratban, később Miksa császári diplomatája. Languet régen ismerte és nagyra becsülte a művelt és széles látókörű Schwendit, talán éppen ő beszélt róla először Sidneynek. Mivel Schwendi sokat utazott, nagyon is valószínű, hogy Sidney még magyarországi útja előtt megismerte, Frankfurtban, Strassburgban, vagy Bécsben, s tőle kért ajánlóleveleket a magyarországi várak parancsnokaihoz. Ha ez a feltevésünk helyes, akkor a Languet által említett és Schwendinek továbbított 1573. őszi

Sidney-levél részben köszönetet tartalmazhatott a segítségért, részben pedig további kérdéseket a török elleni harc módszereiről. Ezt a feltevést valószínűsíti az a tény, hogy később (1574. június 18-án írt levelében) Languet azt írja, szeretné, ha Sidney élete első háborújában Schwendi alatt szolgálhatna,¹² majd jóval később már 1576-ban megjegyzi az angol udvarban forgolódo Sidneynek, hogy „gyakran emlegetünk téged Schwendi Lázár báróval”.¹³ I. Erzsébet 1577 elején Sir Philip Sidneyt Fulke Greville és Edward Dyer kíséretében az új német császárhoz, Rudolfhoz küldi diplomáciai megbízatással. Miután Sidney visszatér Prágából, több alkalommal kér Languet-től leírást a magyarországi erődféményekről, amelyet Languet többször elküld neki, de az először valamilyen oknál fogva nem érkezik meg a címzetthez, s végül is csak Hanau grófjától kapja meg.¹⁴ Véleményünk szerint ez a „magyarországi erősségekről és várakról szóló leírás” azonos Schwendi *Quomodo Turcis sit resistendem consilium* című 1576 táján szerzett traktátusával, amely részben az 1566-os hadjárat tanulságaival foglalkozik, és először csak egy 17. századi gyűjteményben jelent meg nyomtatásban.¹⁵ Gál István szerint ugyan itt egy másik (ugyancsak kéziratban terjedő) Schwendi-műről, illetve Zyndt Mátyás haditérképéről van szó,¹⁶ de ennek a másik, a „Bedenken an Kaiser Maximilian...” címet viselő Schwendi-traktátusnak latin változatáról nem tudunk (Sidney jól tudott franciául, de németül sohasem tanult meg), s különben is, ez az utóbbi mű a német birodalmon belüli vallásszabadság és nem a török elleni hadviselés kérdéseivel foglalkozott.¹⁷ Márpedig Sidneyt Magyarországgal kapcsolatban elsősorban a katonai dolgok érdekelték, s 1575 után úgyszólván ez maradt az egyetlen téma, amelynek alakulásáról állandó, folyamatos tájékoztatást igényelt Hubert Languet-től.

De térjünk vissza Sidney magyarországi kirándulásának körülményeihez. James H. Osborn feltételezi, hogy két kísérője, Lodovick Bryskett és Griffin Madox társaságában utazott Pozsonyba, s aztán velük együtt tovább, mert hogy nem maradt Pozsonyban három hétig, az egészen biztos. A kérdés csak az, merrefelé indulhatott? Ez összefügg azzal a kérdéssel, mi érdekelhette Sidneyt leginkább: szerintem a „török front”, vagyis a végvárak állapota. Akár eredeti szándéka szerint, akár azért, mert valaki, akivel Pozsonyban találkozott, rábeszélte (hiszen Languet Bécsben még nem tudott Sidney terveiről), Sidney nekiindult az akkori királyi Magyarország nevezetesebb, a török védővonalon fekvő várai megtekintésének. Jelentette ez elsősorban Gyórt, Komáromot és Érsekújvárt, de jelenthette még Zólyomot, Egert, sőt Kasát is. Nem állítom, hogy Sidneyék mindezekben a helyeken megfordul-

tak, de ha jó lovaik voltak, 10–12 nap alatt eljuthattak akár Kassáig (Pierre Lescalopier francia diplomata Erdélyből jövet ennyi idő alatt tette meg az utat 1574-ben Kassáról Bécsig).¹⁸ A Sidney-útíránynak ezt a változatát látszanak támogatni Hubert Languet későbbi (s eddig alaposan fel nem dolgozott) levelei Sir Philip Sidneyhez, amelyekből kitűnik, hogy utazónk több olyan embert személyesen megismert, akikkel Bécs (vagy esetleg Prága) mellett csak Felső-Magyarországon találkozhatott.

Igaz, Sidney idejével még egy másik módon is el lehet számolni. Tegyük föl, hogy Pozsonyból nem a Duna mentén haladt előre keletnek, hanem délnek vette útját, s mint később a botanikus L'Écluse, a burgenlandi, illetve magyar-török határ menti főúrnál vendégeskedett: Battyhány Boldizsárnál Németújváron, Nádasdyéknál Sárváron és a bőkezű Zrínyi Györgynél Csáktornyan. Bár ez a verzió is elképzelhető (s ha van valami alapja, rövidesen kiderül Battyhány Boldizsár feldolgozás alatt álló levelezéséből), különös, hogy a későbbi terjedelmes Languet–Sidney levelezésben nem esik szó e lehetséges kapcsolatok egyikéről sem. Pedig hát Batthyány Boldizsárról tudjuk, hogy jól beszélt franciául, Jean Aubry, a frankfurti Wechel veje szállított neki könyveket, akit Languet ismert,¹⁹ néhány évvel később pedig egy másik könyvkereskedő, Gallén János szolgálatait is fölhasználta – (ez a Gallén, tudjuk Languet-től, Sidneynek is vitt üzenetet, és talán könyveket is Velencébe).²⁰ Batthyány Boldizsárt a pozsonyi Purkicher György is ismerte, s ha Languet előre tud Sidney utazási terveiről, talán éppen őt ajánlja „tudós emberként” fiatal angol barátja figyelmébe! A másik nehézség az útírányal függ össze: ha már Sidney és kísérei eljutottak Németújvárig, miért fordultak volna vissza Wiener-Neustadtig, ahelyett hogy folytatták volna útjukat Itáliába? Arról ugyanis nem tudunk, hogy Sidney visszatért még Bécsbe magyarországi útja után; valószínűbb, hogy Wiener-Neustadtból nekiindult délnek, Pádua irányába.

Sidney 1573 október végén–november elején érkezhetett Itáliába, ahol megosztotta idejét Velence és Pádua között, mindössze néhány hónapot töltött az utóbbi híres egyetemén, részben olvasmányaiba merülve, részben újabb (s többnyire Languet-nek köszönhető) kapcsolatait ápolva. Bár a páduai egyetemen ekkor is voltak magyarok, nem tudunk arról, hogy Sidney ezek közül valakivel megismerkedett volna. De Páduában olvasta el Pietro Bizarri *Pannonicum Bellum* című művének bázeli kiadását, amelyből részletesen tájékozódhatott az

1566-os magyarországi hadjárat eseményeiről.²¹ Csak mint érdekességet jegyezzük meg, hogy Bizarri nem csupán Schwendit méltatja melegen könyvében, hanem egy helyütt még Sidney másik ismerősére, Purkicherre is utal egy 1566-os *nova* megjelenése kapcsán, amelyből „ez a csillagászatban is járatos orvos” megjósolta Nagy Szolimán halálát.²²

Itáliai tanulmányai után Sidney csak 1574 augusztusában tért vissza Bécsbe Hanau grófjával együtt, s ez alkalommal dr. Michael Lingelsheim házában szállt meg. Újabb bécsi tartózkodása során Sidney ismeretségi köre rohamosan bővült, s igazat kell adnunk Osbornnak, aki szerint „1574/75-ös látogatása idején Sidney gyakrabban vett részt az udvar összejövetelein, mint 1573-ban”.²³ Erre utalnak azok a Leicester grófjához, valamint Lord Burghleyhez írt levelek, amelyekben pártfogoltjuk beszámol a császári udvarban történekről, különös tekintettel a törökkel folyó tárgyalásokra.²⁴ Időközben (1574 október-novemberében) Sidney megjárta Lengyelországot is, ahol nem tudjuk kivel beszélt, hol tartózkodott, csak annyit vehetünk biztosra, hogy Boroszlóba érkezvén meglátogatta Dudith Andrást, akihez ajánlólevele volt Languet-től;²⁵ talán eljutott Krakóba, az akkori lengyel fővárosba is. De ezután a „lengyel intermezzo” után a fiatal angol utazó Bécsben marad egészen 1575 februárjáig, s már 1574 őszén megismeri Hugo Blotiuszt, a későbbi császári könyvtárost, aki tanítványaival, Wilhelm von Schwendivel (Lazar fiával) és ifjabb Liszti Jánossal ez év novemberében tér vissza hosszú itáliai tartózkodásról.²⁶ Blotiuszal való ismeretsége valószínűsíti azt is, hogy találkozott egyrészt Zsámboki-Sambucus Jánossal, az udvari történetíróval, másrészt Sambucus és Blotius közös patrónusával, Liszti János győri püspökkel, Miksa főkancellárjával.²⁷ Alighanem ekkorról datálódik Sidney ismeretsége Charles L'Écluse-zel s felújítja a kapcsolatot a még Boroszlóban megismert (ugyancsak protestáns) Crato von Krafftheim császári orvossal is. Voltaképpen egy humanista körről beszélünk: Languet, von Krafftheim, Clusius és Lingelsheim sűrűn összejártak, élénk levelezésben voltak egymással, ehhez a körhöz tartozott Zsámboki, Blotius és Purkicher is, valamint – kissé kütagokként – Jordán Tamás és Dudith András. Ez a Páduát járt protestáns humanista kör a korabeli Bécs szellemi elitjét jelentette; széles körű műveltsége és toleranciája mellett politikai tájékozottsága is rendkívüli volt. Bizonyos párhuzamot lehetne vonni köztük és az Erdélyben munkálkodó, ugyancsak expáduanus humanisták köre közt – gondolok itt elsősorban Berzeviczy Mártonra, Kovacsicz Farkasra, de Forgách Ferenc, Kendy Farkas és

Gyulai Pál is idetartozik. A két kör személyes és levelező kapcsolatban is állt egymással; Languet-nek például fennmaradt egy Berzeviczyhez írt levele, amelyben kettejük régi barátságára hivatkozik és Jordánt, valamint Kendy Farkast is említi.²⁸ Nem kétséges, hogy Sir Philip Sidney nézeteinek alakulására hatott ez a fentebb említett bécsi kör, még akkor is, ha ideje egy részét Edward Wotton társaságában lovagló órákkal töltötte, amelyeket Jan Pietro Pugliano, kiváló olasz mestertől vett, aki arról igyekezett meggyőzni tanítványát, hogy „a katonák az emberiség legnemesebb osztálya, s a lovas katonák a katonák közt is a legnemesebbek”.²⁹

Ami Kolozsvári Jordán Tamást illeti, vele Sidney 1575 februárjában ismerkedett meg, amikor Prágába utaztában megszállt Brnóban Morvaország erdélyi születésű főorvosánál. Bár később Prágából rövid köszönőlevelet írt vendéglátójának,³⁰ úgy tűnik, később Sidney kapcsolata megszakadt Jordánnal. Miután még elkísérte Languet-t Prágába, Sidney kisebb-nagyobb kerülőkkel hazafelé vette útját és 1575 május végén meg is érkezett Angliába. Hubert Languet ezután közel két évig nem láthatta ifjú barátját, akit 1577 elején küldött csak át újra Prágába rendkívüli követként I. Erzsébet, de e két év alatt élénk levelezésben maradt vele, s az *Arcadia* költőjének eddig nem említett magyarországi kapcsolataira ezekből a levelekből derül fény.

Languet nem csupán tapasztalt diplomata, hanem kiváló tudósító és politikai kommentátor is volt (jóllehet az újabb kutatások szerint nem ő, hanem du Plessis Mornay írta a *Vindiciae contra tyrannos* c. nagy hatású politikai művet), Sir Philip Sidneyhez írt levelein kívül még két vaskos kötetre rúgó levelezése maradt fenn – az Ágost szász választófejedelemhez írt titkos jelentései, valamint a Camerariusokhoz intézett levelei. Míg megbízatása Bécshez, illetve Prágához köti, mindhárom levelező partnerének részletesen beszámol a magyarországi, illetve erdélyi katonai eseményekről; a legrészletesebben talán az Ágosthoz írt, s később *Epistolae Secretae* címen kiadott jelentésekben.³¹ Bekes Gáspár neve először mégis másutt bukkan fel, nevezetesen egy, az ifjabb Joachim Camerariushoz írt 1573. október 26-i levélben: „Nemrégiben Erdélyből ide menekült Bekes (Bekessius), aki a régi vajda (János Zsigmond) követe volt a közeli Eperjes megyében.”³² 1575. június 6-án viszont Prágából Languet ezt írja Sidneynek, egy hosszabb levele utóiratában: „Bekessius, az erdélyi száműzött, akit itt ismertél, sietve katonákat gyűjtött Lengyelországban és a közeli Moldvában, és húsz nappal ezelőtt betört Erdélybe. Egyesek szerint sok császári katona csatlakozott hozzá a magyarországi helyőrségekből.”³³ (Az én kieme-

lésem, G. Gy.) Languet aggódva teszi hozzá, félő, hogy darázsfszékbe nyúltak, hiszen a török nem fogja szó nélkül tűrni egy védelme alatt álló ország megtámadását.

Ez a levél végére odafirkantott mondat azért érdekes, mert Sidney egy újabb magyar ismerősére hívja fel a figyelmet. Az akit „itt ismer-tél” megjegyzés alighanem Prágát jelenti, hiszen Bekes Erdélybe való betörése előtt 1575. május 3-ig az akkor Prágában lévő udvarban tartózkodott,³⁴ de vonatkozhat egy korábbi bécsi ismeretségre is. Figyelemre méltó, hogy Languet Bekes kalandjáról előbb értesíti Sidneyt, mint urát, a szász választót; az utóbbinak csak 1575. július 11-én számol be a történekről, igaz, már pontosabb adatokkal: ecseteli Bekes alkudozását a Portával, s megírja, hogy Bekes kétezer lovassal és ugyanannyi gyalogossal indult Báthori István uralmának megdöntésére.³⁵ Jóllehet a részletes beszámolóból Sidney sem maradt ki, Languet ugyanazon év augusztus tizenharmadikán a szokásosnál hosszabb levélben töviről hegyire leírja az eseményeket angol barátjának. Ez, a levelezésgyűjteményben XLV. számot viselő levél (latin eredetijét a jelek szerint előttem magyar kutató nem olvasta) újabb izgalmas adattal szolgál – az derül ki belőle, hogy Sir Philip Sidney ismerte Balassi Jánost, Balassi Bálint apját, s talán magát a költőt is! Languet e levelében Bekes vállalkozásának részletes leírását olvashatjuk, a kudarc okainak elemzésével, s Languet saját megjegyzéseivel együtt: „Lám ez a szerencsétlen expedíció úgy látszik új háborút szított nekünk Magyarországon” kesereg Languet, „amelyet bizony nem tudunk egyikönnyen kimagyarázni”. A török ugyanis – folytatja – biztos benne, hogy Bekes az osztrák császár pártfogoltjaként lépett fel, ezért megtorlásként betört a királyi Magyarország területeire, és már négy várat el is foglalt: *Blaustein* (Kékkő), *Dyrvyn* (Dívény), *Kerpen* (Korpona) és *Fonód* (Fonyód) várait. (Később a listához még Somoskő elvesztése is járul.) Ezek közül – írja Languet – nemcsak „Fonód” van a Dunántúlon, hanem „Kékkő és Dívény birtokosa *Balassi János, akit ismersz: s akinek egyetlen fia is, mint hírlik, török kézre került.* (Az én kiemelésem, G. Gy.) „Szánom az öregúr szerencsétlenségét – mindig is csodáltam őt, aki feledhetetlen megvesszőztetéssel torolta meg annak a spanyolnak a szemtelenségét, akitől sérelem érte.”³⁶

Balassi Jánosnak két fia volt, de kettejük közül csak Bálint volt nagykorú, s Languet talán csak őt ismerte. Balassi Bálint részt vett a Bekes-féle vállalkozásban, de egy csetepaté során Hagymássy Kristóf emberei kiűtötték a nyeregből, s így valóban fogságba esett, noha nem

a török fogságába. Báthori István később a török többszöri, nyomatékos követelése ellenére sem adta ki, s így valósággal az életét mentette meg.³⁷ Ami a spanyollal való affért illeti, arról úgy látszik sokan tudtak a bécsi udvarban: don Francesco Lasso kasztíliai katonatiszt ügyéről lehet szó, 1544-ből. Valószínűnek látszik, hogy a spanyol nem akart kiállni párbajra Balassi Jánossal, noha Gonzaga Alfonz őrgróf vállalkozott párbajszakértőül;³⁸ Balassi követte a spanyolt Olaszországba, s miután a spanyol ott sem akart kiállni vele, végül bottal megverte.

Honnan ismerhette Sir Philip Sidney Balassi Jánost? Alighanem Bécsből, ahol az a császári amnesztiával 1572-ben az „udvari főajtónálló” tisztséget kapta, s e tisztség őt szinte teljesen az udvarhoz kötötte,³⁹ bár azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy a befolyásos felsőmagyarországi főúr és zólyomi főkapitány Sidney vendéglátói közé tartozott 1573-ban Zólyomban vagy Nagyszombaton, ahol szintén volt háza.⁴⁰ Az sem lehetetlen tehát, hogy Sidney éppen egy Balassi-házban hallott históriás éneket (Tinódi Lantos Sebestyénét?), amely a család egyik törökverő hőséneke, a sokat próbált Balassi Menyhértnek a tetteit énekelte meg. Mindenesetre létezett ilyen ének *Az szalkai mezőn való viadalról* címmel.⁴¹

Az idézett Languet-leveléből az is kiderül, hogy Sidney alighanem személyes ismeretségben volt Hans Rüber kassai főkapitánnyal is. A Balassi Jánosra vonatkozó rész után ugyanis ez áll: „Magna est trepidatio in Hungaria... nam ipsi Rubero et aliis praefectis Caesarianis mandatum est, ut se intra loca munita contineant”⁴² – „a magának Rübernek” kitétel azt mutatja, hogy Sidney pontosan tudja, kiről van szó. Azt, hogy Bekes ügye milyen port vert föl, jelzi Sidney más külföldi levelezőinek beszámolója is. Lobbet Strasbourgból, Theophile de Banos pedig Frankfurtból írt ugyanarról, Lobbet közli Kékkő és következő levelében Somoskő török kézre kerülését.⁴³ De még érdekesebb Lobbet egy 1575. szeptember 19-i keltezésű levele, melyet Thomas Lenormand nevű francia barátjának Londonból írt, és amelyben a következőképpen informálja az alighanem Wiltonban tartózkodó Sidneyt: „... a törökök elfoglaltak három kis várost a magyar határon – de nem tudom megmondani, mi a nevük. Szegény Rüber úr több, mint háromszáz embert veszített”.⁴⁴ Tudjuk, hogy Rüber fontos szerepet vállalt a Bekes-féle vállalkozás pénzügyi és katonai előkészítésében, ő és Balassi János adták kölcsön a legnagyobb összeget Bekes Gáspárnak, s Balassi Bálint később, amikor visszatért Lengyelországból, kérte is vissza a pénzt Rüberből.⁴⁵ A törökök gyanúja tehát Balassi Jánossal kapcso-

latban nem volt alaptalan, s a megtorlás (várainak elfoglalása) nem volt indokolatlan.

S végül nézzük meg a XLV. számú Languet-levél utóiratának kezdő mondatait. A jól tájékozott diplomata itt a legfrissebb hírekkel szolgál, s ezt mondja: „Már kaptam leveleket magyar és erdélyi barátaimtól, akik közül egyesek számodra sem ismeretlenek.”⁴⁶ Kik lehetek ezek a barátok, akik a legújabb katonai események hírét Languet-nak továbbították? Lehetséges, hogy köztük volt Purkicher is, vagy Forgách Simon főkapitány; esetleg az ekkor már erdélyi szolgálatban álló, de korábban „páduaiként” emlegetett Forgách Ferenc. Szinte biztosra vehető, hogy ezek közül többeket Sidney még 1573-as magyarországi útja során ismert meg, de a neveket illetően továbbra is csak találgathatunk.

A Bekes-ügyről, mint erre már korábban is utaltunk, Languet beszámolt megbízójának, Ágost szász választófejedelemnek is: az *Epistolae Secretae* legalább hat levelében esik szó a beütésről és következményeiről, sőt Languet azt is megírja, hogy végül Piotr Zborowski közvetítésével Bekes bocsánatot nyert a lengyel királlyá lett Báthori Istvántól.⁴⁷ Egy korábbi, Ágostnak írt levelében Languet Balassi Jánost is említi, ilyenformán: „A törökök... elfoglalták a bányavárosok közelében lévő Blausteint (Kékkőt), amely Balassi Jánosé, akinek fiát is foglyul ejtették.”⁴⁸ Ebből az információból éppen az a személyes elem hiányzik, amelyre a Sidneyhez írt XLV. levél ismertetésekor utaltunk – Ágost ugyan tudta, ki Bekes Gáspár, de már a magyarországi főurakat nemigen ismerte.

Külön fejezetet érdemelne a Languet–Sidney levélváltás, valamint a Sidney és más informátorai közötti levelezés Báthori István lengyel királyra vonatkozó része, de erre itt azért nem térünk ki részletesebben, mert Báthori ebben a levelezésben főleg mint lengyel uralkodó szerepel, s így az európai politikai, illetve vallási konfliktusok erőterébe állítva jelenik meg. Csupán Hubert Languet Báthori Istvánt illető pozitív véleményére utalnánk, ami egyaránt kitűnik az ifjabb Joachim Camerariusnak és a Sir Philip Sidneynek írt levelekből, valamint arra a mondatra, amit Sidney 1577-es prágai követsége idején szőtt bele Lord Burghleynek írt jelentésébe: „A Császár attól fél, hogy Magyarország fellázad a már említett lengyel király mellett.”⁴⁹ Languet azt sem hallgatja el, hogy Báthorinak nehézségei vannak a háborús adókat csak vonakodva megszavazó, s a kemény kezűt nehezen tűrő lengyel nemességgel, s egy helyütt idézi Báthori Istvánnak azt a híressé vált mondatát, amivel a toruni országgyűlésen fakadt ki a hatalmát korlátozni

akarók ellen: hogy tudniillik ő sem látszat-, sem festett király nem akar lenni.⁵⁰

Sir Philip Sidney Magyarországra vonatkozó ismereteihez igen érdekes adalékot szolgáltat Purkicher György egy csak nemrégiben közzétett levele az *Arcadia* szerzőjéhez. Purkicherrel kapcsolatban nem árt megemlítenünk, hogy számos latin verset írt és adott ki Páduában, majd Bécsben, melyek többsége tipikusan humanista üdvözlővers, olyan személyiségekhez, mint Miksa császár, Zsámboki vagy Verancsics Antal esztergomi érsek.⁵¹ Tanult orvos és művelt humanista létére Purkichert nemcsak a politikai események érdekelték módfelett, hanem mindaz, ami a természetfölötti szférából befolyásolni látszott az emberek életét; feltételezhetjük, hogy nemcsak asztronómiával, hanem asztrológiával is foglalkozott. Mindenképpen figyelemreméltó Sir Philip Sidneyhez intézett, 1576. június 6-án papírra vetett levele, amelyet Bécsből írt, s L'Écluse továbbított saját levelével együtt két nappal később.⁵² Teljes egészében közöljük e levél szövegét, nemcsak azért, mert fényt vet a korabeli hírszolgálatra és népi hiedelmekre, hanem mert segítségünkre lesz egy ismert magyar népballada keletkezés-történetének feltérképezésében. Purkicher ezt írja Sidneynek:

„Üdvözöllek. Amikor Bécsbe jöttem, hogy meglátogassam barátaimat, itt találtam leveledet, amelyből láttam, hogy még ma is kellemes emlékeket őrzöl felőlem: így tehát, hogy ne hívhass hálátlannak, inkább megírom ezt a levelet, mintsem hogy ennek a szemrehányásnak tegyem ki magamat.

Magyarországon a helyzet most elég nyugodt. A törökök készek a harcra, és valahányszor úgy látják, hogy bajt keverünk Lengyelországban, azonnal előzönlük Magyarország nyomorúságos maradványait. Az egyetlen magyarországi újság, amit érdemes megírni, a következő:

Pár hónappal ezelőtt ment, hogy egy vár az erdélyi határ közelében, amelyet mi magyarok⁵³ Tömes Wárnak nevezünk tűzvész és tüzérségi bombázás következtében földig lerombolt. Ugyanekkor egy roppant áradat tört fel a földből. A Basa (Hasszán pasa), miközben körül akarta keríteni a temesváriakat sziklával és földdel, időt vesztegetett és gondot okozott neki ennek a szakadéknak a betöltése: amit csak beledobtak, a mélység azt azon nyomban visszaköpte. A Basa, aki mindenáron újjá akarta építtetni a várat – a hely mind Magyarországhoz, mind Erdélyhez való közelsége folytán döntő fontosságú –, tanácsot kért csillagjósaitól és jóvendőmondóitól arról, hogyan... (olvashatat-

lan szó)... de először is, hogyan lehetne megfékezni ezt a roppant erejű áradatot.

A csillagiosok, miután végignézték könyveiket, azt felelték, hogy a baj következőképpen orvosolható: egy keresztényt be kell rakni egy hordóba, azt fel kell tölteni kövekkel, le kell pecsételni és bedobni az örvénybe, amitől az meg fog állni. A Basa azonnal megparancsolta embereinek, hogy egy rác embert töltsenek tele borral, tegyék bele kövekkel együtt egy hordóba és a vár romjairól hajtsák be a vízbe. Ezzel az áldozattal az áradatot állítólag olyan hatékonyan megállították, hogy egy csepp víz sem maradt, s máris megkezdték az új várhoz való építőanyagok felhordását. Ezt a történetet azok a magyar parasztok mondták el gazdájuknak, Forgách Simonnak, a mi főparancsnokunknak, akik az árktot betöltötték – el is hiheted, hogy igaz.

Ennyi az újság Magyarországról: a lengyel ügyekről, úgy hiszem, értesítést kaptál a többiek leveleiből. L'Écluse levele szerint francia borral ittál az egészségemre: ezt egyelőre itt bécsi borral viszonozom, és mikor hazaérek, felköszöntelek majd magyar borral. Ivótársaim is mind üdvözlnek: Padius(?), Lingselheim, Blotius, Languet és jómagam, aki azért imádkozom, hogy mindenben boldog és szerencsés légy. Bécsből.. előtt, (15)76 június hatodikán.”

Osborn, aki ezt a levelet először közölte angol fordításban, a láb-jegyzetben még hozzátette egy bukaresti román történész véleményét, amely szerint „az emberáldozat ilyen esetéről nem maradt fenn adat a török, magyar vagy román krónikákban.”⁵⁴ Ez bizonyára így igaz, s nem is kívántam utána járni. A Purkicher által elbeszélte esemény szerintem más formában maradt fenn: nagyon is valószínű, hogy ez lett egyik kiindulópontja a *Kőműves Kelemen* című népballadában leírt történetnek.

A *Kőműves Kelemen* egy várépítési szándékból indul ki: „Tizenkét kőműves összetanakodék / Magas Déva várát hogy fölépítenék”, azonban hiába építik a várat, a friss falak újra meg újra leomlanak. Hogy megkössék a falat, a kőművesek elhatározzák: embert fognak áldozni, méghozzá nőszemélyt. A továbbiakban Kőműves Kelemenné elindul az urához és baljós jelek ellenére sem fordul vissza; megérkezik, a kőművesek megölik és feláldozzák: „Az ő gyöngye hamvát keverék a mészbe / Azzal állíták meg magas Déva várát / Csak így nyerhetnek meg annak drága árát”.⁵⁵

Ez a ballada, amelynek történetmagva az „építési áldozat” nagyon

ősi motívum, számos nem magyar – délszláv, görög, albán és román – változatban ismeretes. Az egyik délszláv változatban a kőművesek várat építenek ugyan, de azt egy folyó partján, a Bojana mellett építik; egy görög változatban pedig egyenesen egy hídról van szó, az Arta hídjáról, annak tartóoszlopát kell megerősíteni az emberáldozattal.⁵⁶ Ez azért fontos adat, mert a víz jelenléte nélkül nehéz lenne a temesvári eseményt összekapcsolni a ballada későbbi formájával. Különben a magyar ballada legismertebb változatában is hallunk vízről: Kőműves Kelemenné kocsisának az álmában van egy mély kút, amibe a Kelemennék „kicsi fia oda beléhala”. A ballada egy másik, Csanádi-Vargyas által közölt változatában nem a kocsis, hanem maga az asszony álmodja a következőket: „Kelemenné asszony azt az álmod látta, / Kerek udvarkáján egy kerek kutacska, / Kerek kutacsakája piros vérrel buzgott, / Kerek udvarkáján vérfolyócska folyott”.⁵⁷

Egyéb, a balladát a Purkicher-levélhez kapcsoló motívumok nem annyira a magyar, mint a görög és délszláv változatokban találhatók. A hidat a 4. számú délszláv változatban három török pasa építteti a Drinán, de hiába bízzák meg vele a Rade nevű máltai építőmestert, az nem képes lerakni a híd alapjait, s ezért bánatában hazatér Máltára. A kőművesek mégis folytatják a munkát, de (mint a magyar változatokban is), amit napközben felraknak, leomlik éjjelente. Egyik éjjel egy „vila” (Tündér) közli az építőmesterrel, hogy Miljutin szerb király két fiát kell feláldozni a híd megkötéséhez; az áldozat megtörténik, s így lesz a híd neve végül „Miljutin király és két fiának hídjá”.⁵⁸ A fő görög változatban az Arta-hídból szól ki a szellem, hogy: „Ha nem raktok embert a falba, nem lesz erős... s az áldozatnak a kőművesmester szép feleségének kell lennie.”⁵⁹ Vagyis – a magyar *Kőműves Kelemenné* eltérően – mindkét fenti esetben a szellem parancsa a döntő, nem a kőművesek nyereszkedési vágya. Ez pedig a Purkicher levelében leírt körülményekkel cseng össze – a török csillagjósok is a természetfölötti erőket kívánják megbékíteni, ezért tanácsolnak emberáldozatot.

De hogyan lett Temesvárból Déva vára? Mivel itt egy olyan eseményről van szó, ami szájról szájra járhatott a temesvári várépítés magyar, román, délszláv és bolgár munkásai és ismerőseik között, nagyon könnyen elképzelhető, hogy a „Bega” várából (Temesvár a Bega folyó partján fekszik) lett az ugyancsak két szótagú Déva vára – Déva földrajzilag sincs messze Temesvártól. Azt, hogy a hordóba rakott rácból hogyan lett az egyik kőműves felesége, nem szükséges magyaráznunk: egy ilyen „romantikus” csere nélkül talán nem is lehetett volna ebből a különös eseményből hátborzongató népballada. S végül egyes kutatók

szerint a ballada keletkezésének ideje is körülbelül egybeesik a temesvári vár újjáépítésének időpontjával – a nyelvi elemzés a *Kőműves Kelemen* keletkezésének időpontját a XVI. század végére – XVII. század elejére teszi.⁶⁰ Bár Vargyas Lajos úgy véli, a ballada jóval korábban, legkésőbb a XIV. század közepén keletkezett,⁶¹ tudomásunk szerint a lejegyzett délszláv és görög változatok sem korábbiak a XVI. század végénél. S talán a magyar–bolgár balladacapcsolatot illetően sem kell visszamennünk a középkorba – a török megszállás alatt lévő Balkánon állandó kölcsönhatásban voltak egymással az ott élő népek, s a ballada viszonylag könnyen terjedhetett a Bánáttól át Erdélybe, illetve le Vidinig.

Lehet persze, hogy néprajzi szempontból a fenti érvek nem helytállóak, s a ballada és a temesvári emberáldozat közötti hasonlóság merőben véletlen. Még ez esetben is érdekes, hogy Purkicher György éppen ezt tartotta érdemesnek közölni Sidneyvel. Nem mintha akár ő, akár az angol költő költői nyersanyagának tekintették volna a történetet – mások voltak a humanista és a késő reneszánsz költészet konvenciói és elvárásai. Annak tekinthette azonban a nép, amelynek képzeletét mindenképpen megragadta az 1576-ban emberáldozattal megkötött várfal szájáról szájra járó véres története.

JEGYZETEK

¹ „The songe I sange old Languet had me taught / Languet, the shepheard best swift Ister knewe...” *The Poems of Sir Philip Sidney*. Szerk.: William A. Ringler Jr., Oxford, 1962, 99. l.

² Lásd Elek Oszkár cikkét: *Irodalomtörténet*, 1913, 282–284. l. és Róna Éva angol nyelvű írását: *Sir Philip Sidney and Hungary, Annales Univ. Budapestensis Sectio Philologica*, T.III. (1960), 45–50. l., valamint Gál István *Sir Philip Sidney's Guidebook to Hungary, Angol Filológiai Tanulmányok*, IV. Debrecen, 1969, 53–64. l.

³ *The Prose Works of Sir Philip Sidney*. Szerk.: Albert Feuillerat, Cambridge, 1962, 24. l.

⁴ *Korunk* (Kolozsvár), 1971/8, 1240–1242. l.

⁵ Hubert Languet: *Epistolae ad Philippum Sydneium, Equitem Anglum*. Edinburgh, 1776, 2. l. Ezt megelőzte az 1633-as frankfurti (William Fitzereféle) és az 1646-os leideni (Elzevir) kiadás. A továbbiakban én az edinburghi kiadásra hivatkozom. A magyar kutatók eddig mindannyian S. A. Pears igen hiányos angol fordítását használták: *The Correspondence of Sir Philip Sidney and Hubert Languet*. London, 1845.

⁶ Languet: *Epistolae... Sydneium*. 2. l. Angol fordításban idézi Roger Howell: *Sir Philip Sidney*. London, 1968, 144. l.

⁷ Robert Fludd: *Utriusque Cosmi Maioris Scilicet et Minoris Metaphysica, Physica, atque Technica Historia*. Oppenheim, 1617. A magyar váraakra vonatkozó részeket lásd a *De Munimentis* fejezetben, az első kötet 378., 384. és 385. lapjain.

⁸ F. W. T. Hunger: *Charles L'Écluse - Carolus Clusius*. Hága, 1927, 124. l. Clusius először 1574 májusában megy növénygyűjtő útra Pozsony környékére.

⁹ John Buxton: *Sir Philip Sidney and the English Renaissance*. II. kiadás. 1964, 60. l. és Roger Howell: i. m. 144. l. Ezt tőlük Róna Éva és Gál István is átveszik. A Clusius-hipotézis cáfolatát lásd először James H. Osborn: *Young Philip Sidney, 1572-1577*. New Haven - London, 1972, 102. l.

¹⁰ Osborn: i. m. 100. l.

¹¹ Languet: *Epistolae ad Sydneium*. 4. l. valamint S. A. Pears: i. m. 3. l.

¹² Languet: i. m. 85. l.

¹³ Languet: i. m. 157. l. A levél keltezése: Regensburg, 1576. VIII. 13.

¹⁴ „Valde doleo te non accepisse scriptum de praesidiis Hungaricis. Nolueram illud concredere ministris Comitum Hanauii, metuens ne ab ipsis negligentibus curaretur” Languet: i. m. 181-182. l. Megérkezését jelzi Sidney 1578. III. 10-i levelében; v. ö. S. A. Pears: i. m. 147. l.

¹⁵ Az A. H. Conringius szerkesztette *De Bello Contra Turcas Prudenter Gerendo* (Helmstadt, 1664), szemelvénygyűjtemény 381-398. lapján.

¹⁶ *Angol Filológiai Tanulmányok IV.* (1969) 63. l.

¹⁷ Először megjelent nyomtatásban: Frankfurt, 1612. Újra kiadta a bécsi állami levéltár R. K. Berichte aus dem Reich, fasc. 6d fol. 278-309. kézirata alapján Eugen von Frauenholz: *Des Lazarus von Schwendi Denkschrift über die Politische Lage des Deutschen Reiches von 1574*. München, 1939.

¹⁸ *Külhoni Szövegtár* (Boston) 1. (1979) 74-85. l.

¹⁹ Languet: i. m. 102. l. Jean Aubry és Batthyány Boldizsár kapcsolatáról lásd Barlay Ö. Szabolcs cikkét: *Magyar Könyvszemle*, 1977/2.

²⁰ „A Gallus nevű könyvkereskedő, akit ismersz, útban van hozzád.” Languet: i. m. Idézi Osborn: i. m. 148. l.

²¹ Bizarri könyvéről részletesen tájékoztat Gál István: *Angol Fil. Tan.* IV. 53-64. l.

²² Bizarri: *Pannonicum Bellum... cumque Arcis Sigethi expugnatione*. Basel, (1573). 301. l.

²³ Osborn: i. m. 266. l.

²⁴ *The Prose Works of Sir Philip Sidney*. 100. l.

²⁵ Vö. Osborn: i. m. 245. l.

²⁶ Blotius levelet hozott Sidneynek annak velencei ismerősétől és informátorától, Wolfgang Zündelintől; lásd Osborn: i. m. 255. l.

²⁷ A Zsámbokival való ismeretségre eddig Sidney életrajzírói közvetlen bi-

zonyítékok hiányában nem hivatkoztak, de a lehetőséget már tényként közölte Gál István; vö. *Angol Fil. Tan. IV.* 62. l.

²⁸ *Viri Cl. Huberti Langueti Burgundi ad Joachimum Gamerarium patrem et... Filium, Medicum scriptae Epistolae.*

²⁹ *The Prose Works of Sidney*, 3. l.

³⁰ *Korunk*, 1971/8. 1241. l.

³¹ Ennek a kötetnek a teljes címe: *Arcana Seculi Decimi Sexti Huberti Langueti Epistolae Secretae ad Principem Suum Augustum (Saxoniae Ducem)*. Halle, 1699.

³² *Epistolae... ad Joachimum Camerarium*, Groningen, 1646, 211. l.

³³ *Epistolae... ad Sydneium*, 144. l. Erre a bekezdésre, amelyet egyébként S. A. Pears is közölt angol fordításban, már Róna Éva is hivatkozott Sidney-cikkében, egy mondatban nem kevesebb mint három téves adatot közölve.

³⁴ Szádeczky Lajos: *Kornyi Békés Gáspár*, Bp., 1887, 56. l.

³⁵ *Huberti Langueti Epistolae Secretae*, 107. l. A Bekes-expedíció sorsát eldöntő kerelőszentpáli csata 1575. július 10-én folyt le.

³⁶ *Epistolae... ad Sydneium*, 122–123. l. Fonyód és Somoskő vára a Balassi-irodalomban fontos szerepet játszó Losonczy Anna tulajdona volt. Lásd Eckhardt Sándor: *Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972, 23. l.

³⁷ Eckhardt, i. m. 25. l.

³⁸ Nemeskürty István: *Balassi Bálint*, Bp., 1978, 31. l.

³⁹ Uo. 43. l.

⁴⁰ Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*, Bp., 1977, 35. l.

⁴¹ Tinódi Lantos Sebestyén: *Válogatott munkái*. Bp. 1956, 66–77. l.

⁴² *Epistolae... ad Sydneium*, 123. l.

⁴³ Osborn: id. mű, 254., 357. és 361. lapokon.

⁴⁴ Uo. 360. l.

⁴⁵ Lásd Balassi Bálint levelét Balassi Andrásához, *Balassi Bálint összes művei*, I., Bp. 1951, 309. l. Rüber nem akart fizetni, mondván, hogy „ó azt a pénz nicht von Herrn Balassy, sondern durch den Hern Bekes vötte fel” uo.

⁴⁶ *Epistolae ad... Sydneium*, 128. l.

⁴⁷ *Huberti Langueti Epistolae Secretae*, 270. l.

⁴⁸ Uo. 113. l.

⁴⁹ *The Prose Works of Sir Philip Sidney*, 109. l.

⁵⁰ *Huberti Langueti Epistolae Secretae*, 264. l.

⁵¹ RMK III., 516., 556. és 586. l.

⁵² Angol fordításban közli Osborn, id. mű 436–437. l. A levél latin eredetije New Havenben, a Yale Egyetem könyvtárának Osborn-gyűjteményében található.

⁵³ Purkicher német ajkú „Hungarus”; bár a latin és a német mellett feltehetőleg magyarul is beszél, csak abban az értelemben tartja magát magyarnak, hogy a magyar királyság területén él.

⁵⁴ Osborn, i. m. 437. l.

⁵⁵ *Hét évszázad magyar versei*, 3. kiadás. Bp., 1966. 26. l.

⁵⁶ Ninon Leader: *Hungarian Classical Ballads*, Cambridge, 1967, 28. l.

⁵⁷ Vargyas Lajos–Csanádi Imre: *Röpülj páva, röpülj*, Bp., 1954, 72. l. Ugyanennek a gyűjteménynek a jegyzetanyagában olvassuk, hogy egy másik gyűjtő, Kálmány Lajos temesközi Kőműves Kelemen-töredékekről is tudósít a *Temesköz népköltészete* c. munkájában (Arad, 1892).

⁵⁸ Lajos Vargyas: *Researches into The Medieval History of Folk Ballad*, Bp., 1967, 191. l.

⁵⁹ Uo. 194. l.

⁶⁰ Leader, i. m. 42. l.

⁶¹ Vargyas: *Researches...* 233. l. Vargyas is a ballada magyar eredete mellett tör lándzsát. A bolgár változatoknak a magyarral való hasonlóságát azzal kívánja magyarázni, hogy a keletkezés idejét olyan korra teszi, amikor a *közvetlen* magyar-bolgár kapcsolatok még igen élénkek voltak. Nem válaszol azonban arra a kérdésre, miért ne jöhettek volna ilyen kapcsolatok létre a török birodalmon belül.

ANGOL KORTÁRSÁK BÁTHORI ISTVÁN LENGYEL KIRÁLYRÓL

Pontosan négyszáz éve, 1582 januárjában Báthori István lengyel király és Rettenetes Iván cár Jam Zapolskiban megkötötték azt a fegyverszünetet, amely véget vetett Báthori második orosz hadjáratának. Erről az eseményről két hónappal a békekötés után egy német humanista így számolt be angol ismerősének, Robert Sidneynek: „A lengyel király tűrhető feltételek mellett kötött békét Moszkvával.” A hadjáratra a kor egyik legkiválóbb angol költője, Sir Philip Sidney (Robert bátyja) is reagált abban a versében, amit valamikor 1582 tavaszán írt (az *Astrophel és Stella* ciklus 30. számú verse): „Hogyan fogja a lengyelek igazi királya kénytelen vendéglátói ellenére / Felmelegíteni a hideg Moszkvát gyöngén égő tűzével?” („How Pole's right king meanes, without leave of hoast / To warme with ill-made fire cold Muscovy”). Báthori azért „igazi” király, mert ellenjelöltjét, Miksa császárt is megválasztották, de ezt a választást a lengyel nemesség többsége semmisnek nyilvánította. Sidney idézett versében még számos, az európai közvéleményt foglalkoztató kérdésre keres választ retorikus kérdéseivel, de mindenképpen figyelemre méltó, hogy ezek között az erdélyi fejedelemből lett lengyel király fegyvertényeit is számon tartja.

Sidney figyelme mégsem meglepő, hiszen hosszú külföldi tartózkodása (1573-ban Magyarországra is eljutott) és kitűnő levelezőpartnerei révén a kor legjobban tájékozott angoljai közé tartozott. Ugyanakkor több jel mutat arra, hogy nem ő volt az egyetlen, akit Báthori karrierje és személye érdekelt, s hogy alighanem Báthori Istvánt tekinthetjük a magyar (és a lengyel) történelem első olyan alakjának, akiről a tájékozottabb angoloknak, tehát az udvar és az egyetemek szellemi elitjének, határozott képe volt. Ez természetesen nem alakulhatott volna ki ama jelentős esemény nélkül, amely Erdély kevéssé ismert uralkodóját egy csapásra a kortárs közvélemény homlokterébe emelte: a lengyel nemesség szabad királyválasztó jogát érvényesítve Henry Valois

szökése után egy kis szomszédos ország fejedelmének (a Habsburgok szóhasználatában „vajdájának”) ítélte a megüresedett trónt.

Erről a váratlan fordulatról, s a hozzá fűzött feltételekről egyik külföldi levelezője már 1576 januárjában értesíti Sir Philip Sidneyt. Báthorinak el kell vennie feleségül a már öregecske Jagello Annát, de hát ez nem túl nagy ár a lengyel trónért. Nagyobb baj, hogy mivel a lengyel nemesség egy része Miksa császárt akarja királynak, országuk könnyen a szétszakadt Magyarország sorsára juthat. (Itt a levelező a Habsburg- és a „nemzeti” király megválasztásából, egyidejű trónigényéből fakadó súlyos következményekre gondol.) De ugyanezen év májusában már tiszta a helyzet: Lobbet jelenti Sidneynek Strasbourgból, hogy Báthori kíséretével már Krakkóba érkezett, s így gyorsaságával legyőzte a császárt a koronáért folyó versenyfutásban, amelyben segítette az is, hogy a török határozottan mellette foglalt állást. Daniel Rogers egyenesen azt jelenti Walsinghamnek, I. Erzsébet királynő „belügyminiszterének”, hogy „a török felmondja a Császárral kötött békét, ha az bármit próbál tenni a Vajda ellen”, s továbbadja azt a Báthoriról terjesztett hamis hírt, hogy „ariánus eretnek”, vagyis hogy Szentháromság-tagadó. (Rogersnek fogalma sincs a lengyel helyzetről, ha azt hiszi, hogy ilyen vallású ember esélyes lehet a lengyel trónra; de az is lehet, hogy csak összetéveszti Báthorit annak volt ellenfelével, Bekes Gáspárral.)

Walsingham további információkat próbál szerezni az új lengyel királyról, igyekezetének értékes dokumentuma az a levél, amelyet Johannes Sturm, a strasbourgi akadémia nagy hírű igazgatója írt hozzá 1577 szeptemberében. Sturm jó viszonyban volt Lazarus von Schwendivel, Miksa császár magyarországi erőinek főparancsnokával, s leveleiben éppen Schwendi véleményére hivatkozik: „Schwendi báró nagyra értékeli Báthori iskolázottságát, tehetségét, megfontoltságát, szorgalmát és éberségét. Jó lenne, ha ügyelne a törökre, mert gyakran előfordult, hogy a török segítsége tönkretett valakit” (*Calendar of State Papers, Foreign Series, 1577-1578, London, 1901*). Azok után, hogy az ellen-trónkövetelődhez közel álló, de általában józan ítéletű Schwendi ilyen jó véleménnyel van Báthori Istvánról, nem lep meg a francia humanista-diplomata Hubert Languet elismerő nyilatkozata Lengyelország új uráról. Languet szoros barátságban volt Sir Philip Sidneyvel és leveleiben gyakran tájékoztatta fiatal barátját az újabb európai fejleményekről. Amikor Báthorinak végre sikerült békét kötnie az ellene fellázadt Dancka (Danzig) városával, Languet a következőket írta Sidneynek: „Mindenki dicséri Báthori, a lengyel király böl-

csességét és önmérsékletét. Örülök, hogy az egész keresztény világban akad legalább egy király, akinek erényei is vannak.”

Az angol diplomácia figyelmének érdekes megnyilvánulása az a bizalmas feljegyzés is, amit Sir Francis Bacon testvére, Anthony Bacon készített valamikor 1582 folyamán „A kereszténység állapotáról”. A feljegyzésben, amit egy ideig magának Sir Francis Baconnak tulajdonítottak, több bekezdés foglalkozik Báthori személyével, s a többi közt ezt olvashatjuk: „A lengyel király... egy magyarországi gróf, egyike a legértékesebb és legbátrabb mostani fejedelmeknek. A magyarok szívesen elcserélnék a Császáráért... Mihelyt megválasztották, elvette a lengyel infánsnőt, aki már kicsit öreg és hajlott a kortól; de ezt csak azért tette, hogy kedvében járjon a lengyeleknek...” A továbbiakban Anthony Bacon kiemeli a király vallási téren megnyilvánuló türelmét: „Minden vallást megtűr; bár maga misére jár, nem gondolják, hogy pápista lenne.” Ezt úgy kell értelmeznünk, hogy bár Báthori formailag jó katolikus, nem próbálja minden eszközzel téríteni vagy elnyomni a más felekezetűeket.

Mindeddig csak arról esett szó, hogyan látták a kor jól tájékozott angoljai Báthori Istvánt. Első orosz hadjárata idején azonban már a szélesebb, írni-olvasni tudó közönség is tudomást szerez Polónia királyának haditetteiről. 1579-ben adták ki azt a kis füzetet Londonban, amely (alighanem az ugyanabban az évben megjelent német vagy latin beszámolón alapszik) részletes leírást ad Polock vára ostromáról és bevételéről. A kiadvány teljes címe *A true reporte of the taking of the great towne and castell of Polotzke, by the King of Polonia* (egyetlen példánya a British Libraryban), s benne magán a királyon kívül említés történik még Mikołaj Radziwillról, „Wilde” (Vilna) városának „főkorományzójáról”, valamint egy „Caspar Bekize” nevű úrról, aki nem más, mint Bekes Gáspár, Báthori magyar hadainak parancsnoka. A tudósítás szerint Polock bevétele különleges fegyvertényt jelent, hiszen „nem volt még egy ehhez hasonlóan erős vár az egész keresztény világban”, s arról is értesülünk belőle, hogy Báthori István kegyelmet adott mindazoknak a várvédő orosz tiszteknek, akik hajlandók voltak szolgálatába állni.

1583 táján megélnék az angol-lengyel kapcsolatok, Erzsébet királynő ekkor az Eastland Company kérésére John Herbertet küldi Lengyelországba azzal a feladattal, hogy állítson fel angol kereskedelmi kirendeltséget a Danckával vetélkedő Elbing vagy Elbinga városában, s kérje meg a királyt, biztosítsa, hogy az angol kereskedők szabadon mozoghassanak és működhessenek lengyel felségterületen. Mivel

a danckai kereskedők féltékenyen őrzik kiváltságaikat, Herbert tárgyalásai elhúzódnak egészen 1585-ig, amikor is a varsói országgyűlés kimondja az angolok jogainak biztosítását. Az angolok tárgyalásainak sikeréhez hozzájárult Wesselényi Ferencnek, Báthori kedvelt magyar kamarásának a közbenjárása is, legalábbis erre vall John Herbertnek egy Wesselényihez írt hálálkodó levele, amely az angol kancellária iratai között fennmaradt.

Báthori István uralkodásának legérdekesebb visszhangja Angliában mégsem a diplomáciai iratok között, vagy az ágens-levelezés gondosan összegyűjtött köteteiben található, hanem egy versgyűjteményben. Ezt az antológiát 1587-ben, tehát röviddel Báthori halála után adták ki Oxfordban Sir Philip Sidney emlékére. Ebben az *Exequiae Illustrissimi Equitis D. Philippi Sidnaey* című, főként latin verseket tartalmazó kötetben van egy hosszabb vers, amelyben Báthori és Sidney személye összekapcsolódik, a címe *Az igen híres nemesúr, Philip Sidney áldott emlékezetére*, szerzője egy bizonyos Robert Dow. A költemény hetvenhat hexameterbe fogott sorában a művelt szerző elsősorban Sidneyt, az embert, a tudós diplomatát és katonát magasztalja, s azt állítja, ez a kiváló családból származó, s jeles erényekkel ékeskedő úr méltó lett volna a lengyel trónra. Hogy Sidneynek a lengyel trónra való jelöltetése valamilyen formában szóba került (talán még 1574–75-ben) az bizonyos; Languet-hez hasonló humanista barátai szereték volna egy személyi Protestáns Liga vezéréként látni, s Languet talán ezzel a hátsó gondolattal szorgalmazta annyira Sidney lengyelországi látogatását. De még ha voltak is ilyen tervek, Sidney életében ezek nem kerültek nyilvánosság elé. Dow versében talán mégsem véletlenül jön létre a kapcsolat a Zutphennél elesett Sidney és a túl hamar elköltözött Báthori István között. A költemény közepe táján ezekkel a szavakkal fordul a lengyelekhez: „Meghat a sorsod, jó Szarmata... kinek korunk a lengyel nevet adja.” Henry Valois szökését Lengyelországból a „sors akaratanak” tudja be, majd így folytatja: „Ekkor lett a király a magyar Stephanus, aki minden / nagy fejedelmek dísze s legderekabbja e korban; / őt magam is láttam, s mi szerencse: véle beszéltem” (Post quem, rex Stephanus fuit Hungarus, unica regum / Gloria cunctorum, quos tempora nostra tulerunt, / Quem vidi, et quo cum sum faelix ipso locutus.) Dow ezután az elmúlt év „sötét decemberét” siratja, amely elvitte Báthorit; s ugyanennek az évnek októbere látta Sir Philip Sidney hősi halálát. A költő szerint ő volt az egyetlen, aki a lengyel király örökébe léphetett volna. Most pedig – folytatja – talán éppen az 1587-es év zűrzavaros interregnumára célozva, az elárvult len-

gyel „bolyong zord földeken át Stephanushoz hasonló pásztor keresve (mintha csak volna ilyen!)”. Sidney halála megfosztotta a lengyeleket a lehetőségtől, hogy olyan férfit válasszanak trónjukra, aki erős kézzel, de mégis igazságosan uralkodik, aki műveltségben, biztos ítélőképességben és türelemben felér Báthori Istvánnal.

Ki lehetett ez a Robert Dow, aki személyesen beszélt Báthorival? Alighanem azonos azzal a fiatal tudóssal, aki 1574-ben szerezte meg oxfordi bakkalaureátusát, és egy évvel később már az All Souls College szenior tagja lett. Ennek a Dow-nak hasonló nevű apjáról tudjuk, hogy a Merchant Taylors Company nevű angol kereskedőtársaságnak volt a Wardenje, illetve igazgatója; elképzelhető, hogy vagy fiával együtt vett részt John Herbert lengyelországi expedíciójában, vagy csak már oxfordi végzettségű fiát küldte el Herberttel, s hogy az ifjabb Robert Dow, az idézett vers szerzője e látogatás során láthatta Báthori Istvánt Varsóban vagy Grodnóban. Mindenképpen érdekes adalék ennek az alkalmi angol költőnek Báthorit dicsőítő verse, amelyben nem kósza hírek vagy preconcepciók alapján formálta meg ítéletét, hanem személyes benyomások alapján állíthatta „Stephanust” az egész Anglia által nagyrabecsült pásztori költő és katona-lovag, Sir Philip Sidney mellé.

HOL NEVELKEDETT BÁTHORI GÁBOR?

Báthori István mindössze tíz évig uralkodott Lengyelországban, de a Báthoriak befolyása és hatalma, amelyet az Erdélyből választott király katonai győzelmei nyomán fellépő Báthori-kultusz is táplált, még hosszú ideig fontos tényező maradt a lengyel belpolitikában. Az 1587-es interregnum idején Zamojski kancellár és párthívei foglalkoztak a gondolattal, hogy István király unokaöccsét, Báthori András bíborost és későbbi warmiai püspököt ültetik a trónra, erről azonban a lengyel nemesség egy részének dühös ellenállására csakhamar letettek. Két évvel később, amikor Zamojski halála után a nemesség egy befolyásos csoportja pártot ütött III. Zsigmond ellen, Jan Szczeny Herburt, a pártütők egyik vezére, Báthori Gábornak ajánlotta föl a lengyel trónt. Herburt járt Ecseden Báthorinál, segédsapatokat kapott tőle, s végül a guzowi csatatéren – ahol a felkelők 1607 júliusában Mikolaj Zebrzydowski vezérlete alatt megütköztek a királpártiak seregével és vereséget szenvedtek – megtalálták Báthori Gábor Herburt-hoz írt leveleit, amelyekben azt közölte, milyen feltételek mellett hajlandó elfogadni a lengyel koronát III. Zsigmond lemondása vagy eltávolítása után.¹ Később, amikor Herburt ki akart békülni a királlyal, elküldte neki Ecsed ambiciózus ifjú urának két levelét, de politikai terveit még ezután sem adta föl teljesen: tudjuk, hogy még dobromili birtokára való visszahúzódása után, tehát 1609-ben is fönntartotta kapcsolatait Báthori Gáborral, több száz főnyi magyar csapatot, úgynevezett *sabat*-okat (a lengyel szó a magyar „szabad katonából” ered) tartva udvarában².

Noha a lengyel királyság terve Báthori Gábor számára kútba esett, joggal tehetjük föl a kérdést, miért gondolt Herburt (és szövetségese, Stanislaw, másnéven „Ördög” Stadnicki) éppen a fiatal, alig tizennyolc esztendőös Báthori Gáborra? Igaz, hogy jelöltjük jelentős magánvagyonnal rendelkezett (ő volt a dúsgazdag ecsedi Báthori István örököse), és Herburt, mint Zamojski-párti, érzelmileg is kötődött a Báthori-

akhoz, de kérdésünkre a teljes feleletet mégiscsak Niemcewicz adja meg, aki III. Zsigmond korával foglalkozó könyvében ezt írja: „Báthori (Gábor) apai nagybátyjának, a warmiai püspöknek jóvoltából Lengyelországban nevelkedett, nyelvünket és szokásainkat kitűnően ismerte.”³ Ehhez a közléshez egy mai lengyel történész, Ludwik Bazyłow a következő megjegyzést fűzi: jóllehet Báthori Gábor előtt nem voltak ismeretlenek a lengyel ügyek, hiszen járt nagybátyja, Báthori András püspök udvarában, Niemcewicz túloz vagy téved, amikor a későbbi erdélyi fejedelem lengyelországi neveltetéséről beszél, mert erre nincs bizonyíték.⁴

Hasonló álláspontra helyezkedtek eddig a magyar kutatók is. Szepsi Csombor Márton műveinek a kritikai kiadásában az *Europica Varietas* szerzőjének érdekes, s eléggé részletes beszámolóját olvashatjuk a gdanski, vagyis danckai látnivalókról. Ezek közé tartozott a városon kívüli „Fortezza”, illetve erőd a Visztula torkolatánál, amely 1586-ban épült; ezt világtörténelemnek használták. Szepsi Csombor a következő megjegyzést fűzi itt tett látogatásához: „láttam ot amaz erős fejedelemnek Báthori Gábornak nevét egy üvegre Gemántal (sic!) fel metzue”.⁵ Ezt a kötet szerkesztője, Kovács Sándor Iván a következőképp kommentálja: „A fejedelem danckai tartózkodásáról nem tudunk, nevét tehát valamelyik híve metszhette oda.”⁶ Ez a „tehát” nem meggyőző, hiszen köztudott dolog, hogy az emlékművek látogatói (mindmáig) általában a saját nevüket szokták bevésni a megtekintett nevezetességek falába. Nehezen képzelhető el, hogy 1608 és 1616 között Báthori Gábornak egy olyan szenvedélyes híve látogatott volna el Danckába, hogy az egyre kevésbé népszerű fejedelem nevét vésse fel az üvegre!

Nyilván maga Báthori Gábor járt itt, de nem fejedelemként, hanem még diák korában. Pontosabban: amikor a lengyel koronához tartozó Warmiában tanult. Az erdélyi politikai helyzet alakulása kényszerítette őt és családját idegenbe. 1594-ben, amikor Báthori Zsigmond fejedelem véresen leszámolt a politikai terveit keresztelő „törökbarát” főurakkal és a kolozsvári kivégzések után megölette Kovacsóczy Farkast és Báthori Boldizsárt is, ifjabb Báthori Istvánnak menekülnie kellett Erdélyből. Testvéréhez, Warmia püspökéhez menekült, de családja csak később követte, és felesége, Bebek Zsuzsánna a menekülés közben meghalt. A Páduában tanult, művelt, ifjabb Báthori Istvánnak három fia volt, s arra eddig is volt adatunk, hogy a bennünket legjobban érdeklő fiú, Gábor már 1595-ben több mint két hónapot töltött a braunsbergi (ma: braniewói) jezsuita kollégiumban.⁷ Mivel ifjabb Báthori István egy évvel később újra megházasodott, Krzysztof Kostka

lányát, Zsófiát vette feleségül, valószínű, hogy Gábort már ekkor (1596-ban), de legkésőbb 1598-ban megint beadták Braunsberg jó nevű jezsuita iskolájába, ahol lengyel főnemesi családok sarjain kívül számos erdélyi és magyarországi ifjú is nevelkedett. Báthori Gábor későbbi éveiről – apja halála után ecsedi Báthori Istvánnál élt, és visszatért a református hitre – már jóval többet tudunk, mint gyermekkoráról; most azonban sikerült olyan adalékot találni, amely minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy 1601-ben Gábor még a braunsbergi atyák növendéke volt.

Ez a kultúrtörténész és történész számára egyaránt becses adalék egy latin nyelvű versgyűjteményben található. A gyűjteményt a braunsbergi diákok írták és állították össze 1601-ben Piotr Tylicki püspök tiszteletére. Tylicki ebben az évben foglalta el a Báthori András lemondásával, majd halálával megüresedett warmiai püspökséget, s ilyenkor szokás volt az iskola új patrónusát latin nyelvű üdvözlő versekkel köszönteni. A mintegy negyvenhét lapos kis füzetben⁸ két magyar diák szerzeménye is szerepel: Berzeviczy Jánosé, aki nem más, mint a korábban a környéken letelepedett és lengyel, valamint porosz indigenátust szerzett Berzeviczy Márton fia, és Báthori Gáboré. Sőt: az antológia éppen az ő kétsoros latin versével kezdődik. Jegyezzük ide ezt a kis disztichont, amit a még nagyon ifjú Báthori Gábor Tylicki püspök címerére írt (magát a címert a nyomdász a címlap belső oldalán reprodukálta):

„Alta DEI cultum, patriam CRUX ima tuetur,
Ferre vis soleae, fortia corda probat.”

A Warmia új püspökét ünneplő kis versantológiának mindössze két példánya maradt fenn, az egyik a krakkói Czartoryski-gyűjteményben, a másik pedig a svédországi Uppsala egyetemi könyvtárában.

A braunsbergi kollégiumban általában tíz év volt az alsó korhatár, de Báthori Gábort bíboros nagybátyja ajánlására minden bizonnyal már korábban fölvtették, hiszen ahhoz, hogy bármilyen egyszerű latin verset meg tudjon írni, tisztában kellett lennie legalább a verstan elemi szabályaival, tehát legalább 2–3 éve kellett már latinul tanulnia. Nem kívánjuk eltúlozni a fenti adalék fontosságát, de annyi bizonyos, hogy az kiegészíti Báthori Gábor kora ifjúságára vonatkozó ismereteinket és Niemcewicz állítását erősíti meg a későbbi erdélyi fejedelem lengyelországi neveltetését illetően. Báthori Gábor mostohaanyja lengyel

asszony volt, évekig főleg lengyel ajkú jezsuita atyák nevelték, a magyar és a latin mellett alighanem lengyelül is jól beszélt, s így azt is biztosra vehetjük, hogy jól ismerte a lengyel hagyományokat és szokásokat.

JEGYZETEK

¹ S. Lubienski: *Pisma pośmiertne*, Petersburg-Mogilew, 1855, 155.

² L. Szczerbicka: 'Ján Szczesny Herburt', *Studia staropolskie*, T. V. (1957), 256. l. Egyébként Stadnicki is kért és kapott Báthori Gábortól magyar segélycsapatokat. Vö.: W. Łoziński: *Prawem i lewem*, Krakko, 1957, II. 325. és 346. l.

³ J. V. Niemcewicz: *Dzieje panowania Zygmunta III*. Warszawa, 1819, II. k., 125. l.

⁴ Ludwik Bazylow, *Siedmiogróda Polska 1576-1613*, PWN, Varsó, 1967, 191-192. l.

⁵ *Szepsi Csombor Márton összes művei*, Bp. 1968, 168. l.

⁶ Uo., 486. l.

⁷ Dr. J. Kolberg: 'Aus dem Haushalt des ermlandischen Bischofs und Kardinals. Andreas Bathory (1589-1599)' *Verzeichnis der Vorlesungen am K.L.H zu Braunsberg im S. Sem.*, Braunsberg, 1910, 23. l.

⁸ *In primo felicissimo... D. Petri Tylicky... Gratulationes*, A studiosa iuventute Collegii Brunsbergen: Societatis Iesu, factae, Braunsberg, Georgius Schönfels, 1601.

MAGYAROK A RÉGI ANGLIA EGYETEMEIN

A magyar-angol kapcsolatok kutatói gyakran és nagy előszeretettel hivatkoznak arra a tényre, hogy az oxfordi egyetem legelső név szerinti említett diákjai között szerepel egy „Nicholas de Hungaria”, vagyis Magyarországi Miklós nevű teológus is. Ez a Miklós, aki 1193 és 1196 között látogatta az akkor már legalább huszonöt éve fennálló egyetemet I. (Oroszlánszívű) Richárd angol király támogatását élvezte, s később is Angliában maradt: egy 1213-as adat mint chesteri kanonokot említi.¹

„Nicholas de Hungaria” után viszont hosszú, több évszázados űr következik, s ez egészen a reformáció koráig tart; időközben a magyarok sokfelé tanulnak Párizstól Bolognáig, majd Krakkótól Páduáig, de Anglia távoli fekvésénél és elszigeteltségénél fogva kiesik látókörükből. A két angol egyetem iránt csak a tizenhatodik század második felében, s még inkább a tizenhetedik első felében újul meg az érdeklődés, ekkor kezdenek nagyobb számban idevándorolni a magyar peregrinuszok.

Mielőtt azonban ennek a peregrinációnak fontosabb adatairól és személyiségeiről szólnánk, tekintsük át a képet, amely a művelt magyar olvasó tudatában élt az angol egyetemekről 1560 és 1760 között. Jóllehet már Benczédi Székely István említi Oxfordot 1559-ben Krakóban kiadott világrónikájában („Oxonionba az Academia fundatic”), valamint Balassi Bálint is hivatkozik az angol egyetemekre befejezetlen *Campion*-fordítása, a *Tíz Okok* előszavában,² az első magyar szerző, aki tudtunkkal azért jár Cambridge-ben, hogy megnézzék az ottani egyetemet, s aki erről be is számol, az a helvét irányzatot követő (református) Skaricza Máté. Igaz, ez a beszámoló latinul íródott, s elég szűkszavú. Voltaképpen része annak a Szegedi Kis István-életrajznak, amit Skaricza mesterének egy 1585-ben Bazelban kiadott művéhez fűzött: „Anglia híresebb városai között Cantabrigiát is meglátogattuk, ahol számos igen tudós emberrel találkoztunk.”³ Ez a látó-

gatás 1571 őszén történt és Skaricza társaságában ott volt Dési Tamás és Udvardi András, a beszámoló írójának két wittenbergi magyar barátja is, mindketten lelkészjelöltek. Skaricza Európa-szerte a híres tudósok és teológiai tekintélyek társaságát kereste, s így magánál az angol egyetemenél (ahol éppen akkortájt vezették be a ramista reformokat) fontosabbnak tartotta annak számbavételét, hogy milyen hírességek tanítottak az egyetemen. Hasonló szemlélet érvényesül a későbbi magyar utazók, illetve angol szerzőket magyarra fordító protestánsok munkáiban: Szepsi Csombor Márton, az első magyar nyelvű útleírás az *Europica Varietas* szerzője például ily módon mutatja be Anglia egyetemeit: „Académiája kettő, az egyik Cantabrigiában, kiben amaz nevezetes Guilhelmus Witakerus és Perkinsus tanítot: az másik Oxonium kít Casus Ianos megh hiresitet”⁴, egy ugyanebben az évben kiadott magyar Perkins-fordítás, a *Catholicus Reformatus* üdvözlő versei között pedig Szepsi Korotz György következő sorait találjuk:

„Scholaid közöt Cantabrigiumbol,
Folynak szep irasok mint vizek forrasbol,
Mely kedves könyveknek vigh olvasasabol,
Elménk ekesülhet, mint kert viragokbol.”⁵

Azt sem érdektelen megnézni, mit írnak az angol egyetemekről a régi magyar enciklopédiák. A késmárki Frölich Dávid *Viatorum et Bibliotheca Seu Cynosurae Peregrinantum* című 1643-as ulmi útikönyve eléggé részrehajló Cambridge javára: alapítási dátumként a legendás 630-as évet adja meg és azt állítja, hogy nemcsak Erasmus, hanem Béda és Alcuin is Cambridge-ben tanítottak. Elmondja, hogy az első cambridge-i kollégiumot a XIII. század végén alapították (igaz, hogy 1284-ben és nem 1280-ban, ahogy állítja), és tizenöt kollégiumot fel is sorol; Oxfordot nem éri ez a megtiszteltetés. Egy évtizeddel később Apáczai Csere János *Magyar encyclopaediá*-jában így ír: „A fővebb akadémiák ezek: a *cantabrigiai*, amelyben 19 schola és 40 (sic!) hatalmas kolégium vagon és az *oxoniomi* melyhez tizenhat kollégium és hét aula vagon”.⁶ Ebbe az egy mondatba két hiba is csúszott, amit érdekes módon a kritikai kiadás szerkesztője sem vett észre. Alsted, aki ebben a tekintetben Apáczai forrása volt, ugyanis Cambridge-ben „X scholarum hospitia XIV collegia magnifica” létezéséről beszél.⁷ Mármost a „scholarum hospitia” nem éppen „iskola”, s bár folyt bennük tanítás is, a szó inkább „diákszállónak” fordítható; ami pedig a negyvenest illeti, az nyilvánvaló elírás a tizennégy helyett. De még ez a ti-

zennégy cambridge-i és tizenhat oxfordi kollégium is olyan szép volt és akkora jövedelemmel rendelkezett, hogy kivívta a magyar látogatók bámulatát. Idézzük Pálóczy Horváth János egy 1628-as levelét Bethlen Istvánnak Erdélybe: „(ezeknél) ragyogóbb épületeket eddig nem látunk”, s felsóhajt: bár nálunk is lehetne akár egyetlen ilyen kollégium!⁸ Ami pedig az itt szerezhető tudásanyagot illeti, a XVII. század végén Kaposi Sámuel a magyar peregrinusoknak a következő jó tanácsot adja: „Innen (ti. Londonból) ember a cantabrigiai és oxoniumi akadémiákat azoknak bibliothékáival el ne mulassza”⁹ – vagyis az egyes kollégiumok megtekintése helyett Kaposi elsősorban az egyetemek könyvtáaira hívja fel honfitársai figyelmét.

Az eddig idézett szerzők mind protestánsok voltak, ami érthető, hiszen 1560 után magyar katolikusok egészen a XIX. századig csak elvétve jutottak el Angliába. Legnevezetesebb közülük talán Otrokócsi Fóris Ferenc volt, aki még református teológusként járta meg (kétszer) Oxfordot, hogy aztán katolizálása után heves vitába bonyolódjék Benjamin Woodroffe oxfordi tanárral. Fél évszázaddal később a vallási indulatok már annyira csitulak, hogy a nagyszombati jezsuita Bertalanffi Pál világlödrájában már elismerően írhatott az angol egyetemi városokról, úgymint „Cambrie”-ről, amely „szép város, IV. Henriktől fel-állatott királyi nagy Collégiummal és főiskolákkal”, valamint „Oxonium”-ről, „mely Püspökkel és fő-Iskolákkal” tündöklök.¹⁰ Tegyük itt hozzá, hogy hosszú időn át Oxfordnak volt a mérsékeltebb, illetve konzervatívabb híre (a polgárháború idején sokáig királypárti maradt), míg a kelet-angliai Cambridge-et inkább a puritán irányzattal és a cromwellistákkal azonosították (Cromwell maga is az itteni Sidney Sussex kollégium tagja volt); később azonban, Harvey és főleg Newton fellépésével Cambridge lett a természettudományos fejlődés központja.

E rövid áttekintés után próbáljuk megválaszolni a mindmáig eldöntetlen kérdést: hány magyar látogatta 1560 és 1760 között az angol egyetemeket? Válaszunk még a legújabb kutatások eredményeivel felfegyverkezve sem lehet teljesen kielégítő. Ha ugyanis az Oxfordba és Cambridge-be *beiratkozott* vagy ott egyetemi fokozatot szerzett magyarok számát nézzük, az ebben a kétszáz évben szinte elenyészően csekély. Oxfordból tudunk három M. A. (Magister Artium) fokozatot kapott magyarról 1654–56 tájáról (Tiszabecsi Gáspár, Tiszabecsi Tamás, Budai István) és egy 1743-ban beiratkozott erdélyi peregrinusról (Székelyhidi Nethlebius Mihály). Cambridge-ből csupán egyetlen nevünk van, az 1562-ben matrikulált és hét évvel később orvosdoktori cí-

met szerzett Vulpe Jánosé, akire majd még visszatérünk. Ugyanakkor számtalan más adatunk van arra (levél, könyv- és albumbejegyzés, számadáskönyvi adat), hogy különösen a 16. században magyarországi és erdélyi diákok elég nagy számban keresték fel az angol egyetemeket. Mi az oka ennek a látszólagos ellentmondásnak?

Az Angliát felkereső magyarok (akiknek túlnyomó többsége, mint már mondtuk, protestáns volt) általában holland egyetemek látogatása után, vagy két holland egyetem között rándultak át a szigetországba. Jóllehet Franekerben vagy Leidenben megtaláljuk nyomukat az anyakönyvben, Oxfordban, vagy Cambridge-ben, ahol vagy csak alkalmi turistaként fordultak meg, vagy – az esetek elég nagy részében – hosszabb időt, egy-két trimeszert is eltöltöttek, nem iratkoztak be az egyetemre, több oknál fogva. Először is a beiratkozás elég sok pénzbe került, s a magyarok egyébként is drágának találták Angliát (erre már Szepesi Csombor is panaszkodik), szegénységükre való hivatkozással inkább ők kértek pénzt az egyetemtől, semmint hogy fizessenek neki. Másodszor pedig az angliai egyetemi felvételhez esküt kellett tenni az anglikán hittételekre. Ettől a reformátusok (akik, mint például Medgyesi Pál, korántsem találták az anglikán egyházat kedvükre valóznak), és az 1660 után fel-feltűnedező unitáriusok elvi okokból húzódoztak; s ez volt az egyik ok, amiért hitét megvalló katolikus sem lehetett tagja angol egyetemnek. Így aztán az 1560 és 1760 között itt megfordult magyar peregrinusok kilencvenkilenc százaléka hátrahagyta is bizonyos egyetemi előadásokra (mondjuk a teológia professzora beleegyezett, hogy az illető hallgathassa előadásait), csupán „rendkívüli hallgatónak” számított, aki nem fizetett tandíjat, nem vizsgázott, s kollégiumi bentlakása is csak ideiglenes jellegű volt, tehát nem maradt róla feljegyzés. Sok magyar nyomát csupán a korabeli számadáskönyvek őrizték meg, amelyekről e sorok írója írt hosszabb tanulmányt.¹¹

Más bizonyítékunk is van magyarok oxfordi tanulására. Fennmaradt például az oxfordi Bodley (egyetemi) Könyvtár látogatókönyve, a *Liber Admissorum*, amelybe 1620 és 1660 között, amikor rendszeresen vezették, mintegy tizenöt magyar írta bele a nevét, köztük olyan művelődéstörténeti szempontból fontosabb személyiségek, mint Maksai Ósze Péter, a Botero-féle világlélektudomány egyik angol kiadásának erdélyi társszerzője, a Comeniust szerkesztő Erdőbényei Deák János és a később református püspökké lett Losonczy Farkas János. Önéletrajzából tudjuk, hogy Bethlen Miklós öt napot töltött Oxfordban, s ekkor megfordult a Bodley könyvtárban is (bár ott nem olvasott),

egy későbbben itt járt Bethlen, Miklós fia, Mihály még könyvet is ajándékozott „amaz híres nagy bibliotékának, melynek könyvei megszámlálhatatlanok,¹² de egyikőjük nevét sem tartja nyilván a *Liber Admissorum*.

Ha már a 17. század végére méltán elhíresedett Bodley könyvtárnál tartunk, meg kell említeni hungarikái közt az anyag többi részétől eléggé eltérő jellegű hitvitázó művet, amely nem más, mint Pázmány *Isteni igazságra vezérlő kalauz*-a (Pozsony, 1613). Ha latinul lenne, még csak értenénk, hogyan került a könyv Oxfordba, de magyarul? Szerencsére az ajándékozó beleírt a könyvbe, s így tudjuk, hogy a Bodley 1625-ben kapta a könyvet egy Bakai Benedek nevű magyar vendég-hallgatótól. Bakai Kassán volt iskolamester, majd Leidenben tanult, innen ment át Angliába, ahol részben Kassa város segítségével folytatta tanulmányait. Pázmány művét még hazulról vitte magával (talán éppen Alvinczi Péter tanácsára?), részben ki is jegyzetelte, amint azt a margón látható polemikus megjegyzések tanúsítják, de aztán alighanem rájött, hogy nem ő fogja megírni a *Kalauz* cáfolatát, vagy belefáradt a Pázmánnyal való tusakodásba, ezért a tekintélyes súlyú könyvet inkább odahagyta az oxfordiaknak.

Ami a cambridge-i egyetemet illeti, itt az első XVI. századi „Hungarus” egy „John Vulpe” vagy „Voulpe” néven számon tartott peregrinus, akit harminchét éves korában vettek fel orvostanhallgatónak, a Caius (ma Gonville és Caius) kollégiumba. Maga a név nem magyar, s mivel az anyakönyv Vulpe születési helyéül „Funfkirchent” adja meg (és nem „Quinque Ecclesiae”-t vagy Pécs-et), feltételezhetjük, hogy ezt a német családból származó embert eredetileg Hans Fuchsnak, vagyis Róka Jánosnak hívták, s ebből lett az olaszul rókát jelentő „Vulpe”. Persze az sincs kizárva, hogy Vulpe valódi név és viselője pécsi születésű olasz, vagy dalmát volt, aki Pécsről csak 1543-ban menekült el, amikor a város török kézre került, s aki ezután külföldi egyetemeken folytatta tanulmányait. Cambridge-i tanulása után Sussex grófjának lett az orvosa, és Londonban halt meg 1590 táján.¹³

A Cambridge-ben hosszabb időt eltöltő magyarok közül kiemelkedik Medgyesi Pál alakja. Medgyesi 1629–30-ban időzött itt néhány hónapot, s kezdett hozzá Lewis Bayly roppant népszerű kegyességi műve, a *Praxis Pietatis* megmagyarításához, a munkát később Szenci Molnár Albert unszolására Debrecenben végezte be. Amint a fordító írja: „Én e könyvet (az ő hasznos voltát Nemzetemmel közleni óhajtozó buzgóságomnak tüzetől gerjedeztemben) még Angliában, ama régi

híres-neves és emlékezetes Cantabrigiai Académiában kezdettem volt fordítani...”¹⁴ Medgyesi az első magyar író, aki közvetlenül angolból fordít; a 17. század során példáját más magyar protestáns lelkészek is követik, s az angol nyelv népszerűsödésének bizonyítéka (legalábbis Kelet-Magyarországon és Erdélyben), hogy Komáromi Csipkés György 1664-ben már szükségesnek tartja Debrecenben egy angol nyelvtankönyv kiadását. Komáromi Csipkés kitűnő filológus volt, bár Londonon kívül csupán Oxfordban töltött pár hetet (talán hónapot). A Cambridge-et látogató magyarok között van az előbb konstantinápolyi erdélyi követként működő, majd később porosz szolgálatba lépő Harsányi Nagy Jakab (1642), idősebb Köleséri Sámuel nagyváradi tanár, majd debreceni lelkész (1565), Nadányi János, a *Florus Hungaricus* című latin nyelvű történelmi mű szerzője (1664), a mozgékony Mezőlaki János református teológus, valamint Szilágyi-Sylvanus György (1668), aki görög és latin klasszikusok népszerű kiadásával vált ismertté a 17. század végének Angliájában. 1672-ben Hodosi Sámuel, későbbi dunántúli református püspök járt Cambridge-ben, 1675-ben pedig Kolozsvári István, aki hazatérése után a nagyenyedi akadémián oktatott és Apaffi Mihály fejedelem később őt küldte ki diplomáciai feladatokkal Nyugat-Európába. Nem tudjuk, Otrokócsi Fóris angliai tartózkodása során járt-e Cambridge-ben, de biztosan megfordult itt az ugyancsak Oxfordban másfél évig időző és Londonban felszentelt református teológus, Gyöngyösi Pál, Fóris egyik fő magyarországi ellenfele. Bár Gyöngyösinek az unitáriusok ellen, „Dialithus” álnéven írt könyve Oxfordban jelent meg (1699-ben), több cambridge-i kollégium könyvtárának van belőle a szerző által dedikált példánya.

Ezt az angliai magyar peregrinusokról írt rövid áttekintésünket legméltóbban talán egy Bethlen Mihály útinaplójából vett részlettel fejezhetnénk be. Az ifjú Bethlen Borosnyai Nagy János társaságában 1694 böjti trimesztere (Lent Term) idején látogatott el a Cam partján fekvő egyetemi városba, amelyről ezt írja: „Szép épületek is, noha nem mind faragott kőből építettek... de mindazonáltal szépek, kiváltképpen szép nagy kollégium Trinitatis... és a Regale (King’s) kollégium capellája, amely szép magas faragott kőből épített templom... Itt majd tudósabb és barátságosabb emberek vadnak, mint Oxoniumban, igen jó szívvel láttanak és mindennap vendégeltenek.”¹⁵ Nem mindegyik magyar látogatót fogadták olyan előzékenyen az akkori Cambridge-ben, mint a főrangú Bethlen Mihályt, de a tizenhetedik században, különö-

sen 1620 és 1680 között, számos magyar diák tekintette meg a két egyetemi várost és mérített az „oxoniumi” és „cantabrigiai” doktorok tudományából.

JEGYZETEK

¹ *A Biographical Register of the University of Oxford to A. D. 1500.*, ed A. B. Emden, Vol. II, Oxford, 1958, 985. l.

² *Balassi Bálint összes művei*, II. Összeállította Eckhardt Sándor, Budapest, 1955, 69. l.

³ Stephanus Kis Szegedinus, *Theologiae sinceræ loci communes*, Basel, 1585 (számozatlan lap)

⁴ *Szepsi Csombor Márton összes művei*, szerk. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter, Budapest, 1968. 206. l. Whitaker és Perkins valóban kiemelkedő protestáns hitvitázók voltak, John Case azonban elsősorban Arisztotelész-kommentárjaival vált híressé, s nemcsak hogy nem volt hitvitázó, hanem katolikus szimpátiával is gyanúsították.

⁵ Idézi Kovács Sándor Iván, *Szepsi Csombor Márton.*, 518. l.

⁶ Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*, Bukarest 1977, 336. l.

⁷ J. H. Alsted: *Scientiarum omnium Encyclopaediae*, Tomus I, III. rész, Leiden, 1649, 584. l.

⁸ *Utazások a régi Európában*, szerk. Binder Pál, Bukarest, 1976, 88. l.

⁹ *Omniarium Samuelis Capossii*, 1695 (kéziratban, mikrofilm a JATE 1. sz. magyar tanszéke birtokában)

¹⁰ Bertalanffy Pál, *Világnak két rendbéli rövid isméréte*, Nagyszombat, 1757, 445–446. l.

¹¹ *Irodalomtörténeti közlemények*, 1985/2. 194–204. l.

¹² *Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695)*, Sajtó alá rendezte Jankovics József, Magyar Helikon, Budapest 1981, 92. l.

¹³ Az összes adat az *Alumni Cantabrigienses*, ed. John Venn és J. A. Venn, Part I. Vol. IV. Cambridge, 1927. című gyűjteményből származik.

¹⁴ Medgyesi Pál: *Praxis Pietatis azaz Kegység-gyakorlás*, Budapest, 1936, 12. l.

¹⁵ Bethlen Mihály, i. m. 95–96. l.

PROTESTÁNS PEREGRINÁCIÓ

Szenci Molnár Albert *Válogatott művei*, Magvető, Budapest 1976, 713 lap; *Utazások a régi Európában*. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709), válogatta Binder Pál, Kriterion, Bukarest 1976, 219 lap; Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, szerkesztette dr. Ladányi Sándor, A magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, Budapest 1977. 712 lap.

Szenczi, vagy ahogy újabban írják, Szenci Molnár Albert a régi magyar líra és az anyanyelvi irodalom legfontosabb alakjai közé tartozik. Ezt az irodalomtörténészek között hovatovább közhelyszámba menő igazságot a legutóbbi időkig nem ismerte a nagyközönség, csak talán a zsoldárolvasó (s nem csak éneklő) reformátusok egy része gyanította. A Balassi halála és Csokonai fellépése közti időben kevés személyes hangú lírikus működött Magyarországon, Gyöngyösi és Zrínyi Miklós az epika művelői voltak, a 17. század vége pedig az emlékiratíróké. Szenci Molnár a művelt és jó tollú Rimay kortársa, és nem is tartja magát költőnek. De ahogy a Béza–Marot-féle zsoldárokat Lobwasseren át megmagyarítja, az nem csupán fordítói bravúr, hanem jelentős lírai teljesítmény. Vannak örökké emlékezetünkben maradó sorai: „Mint a szép hives patakra / a szarvas kívánkozik / Lelkem úgy óhajt Uramra / és hozzá fohászkodik...” vagy „Pörölj uram pörlőimmal” (ebből ugyan közben „perelj” lett, de így is szép), „harcolj én ellenségimmal”. De vannak a Molnár-fordította zsoldárok között olyan részletek is, amelyeket templomban sohasem énekeltünk, de versként, olvasva is megkapóak:

„Te megvigasztalsz mindeneket
Reggel az napfénnel,
Biztatsz minden élő rendeket
Csillagokkal éjjel.

Áldásiddal meglátogatod
Az elszáradt földet,
Hasznos esőkkel meglágyítod
Gazdagítván őket.”

(LXV. zsoltár, 6. vsz.)

De Molnár nemcsak költő volt, hanem bibliakiadó, szerkesztő, prózafordító, sőt még latin versíró is! Rendkívül kiterjedt irodalmi-tudományos munkássága mindaddig rejtve maradt még a zsoltárokat személyes élményüknek tekintő olvasók előtt is. Ezt a fehér foltot próbálja eltüntetni a jelenlegi gyűjtemény, amelyet Vásárhelyi Judit rendezett sajtó alá. A könyvhöz Tolnai Gábor írt bevezető tanulmányt; harmincegy zsoltárfordítást, több latinból fordított Molnár-előszót, magyar prózai szövegeket és Molnár levelezését találjuk benne. Külön érdeme a válogatásnak, hogy újra közzé teszi Szenci Molnár Albert nehezen elérhető (Dézsi Lajos által 1898-ban publikált) naplójának teljes szövegét. A naplóból a gyerekkortól 1617-ig követhetjük Molnár vándorlásait, „kibújdosásának”, tudományos munkájának egyes szakaszait, s felmérhetjük azt az árat, amit ez a szívós és szorgalmas tudós fizetett sikereiért: sok-sok nélkülözését, fogcsikorgató kínlódásait. 1596 végén írja, mintegy széljegyzetként, a pestis által sújtott Heidelbergben: „Te tudod, Úristen, milyen nyomorúságos lesz számomra ez a tél.” Lelkiismeretesen följegyzí, valahányszor egy főúrtól vagy akár egy lelkésztől ajándékot, pénzbeli támogatást kap, vannak évek, amikor ezektől az alkalmi ajándékoktól függ az élete. Heidelbergi kirablását és megkínóztatását Tilly zsoldosai által már nem a naplóból, hanem az *Institutio* előszavából tudjuk. 1624-ben végleg visszatér Magyarországra, de utolsó, Bethlen Gábor halála utáni éveiről már csak nagyon kevés adat maradt fenn. Talán ekkor nem szenvedett szükséget, de korábban ez annyira mindennapos probléma lehetett házában (négy gyermeket nevelt, ezek közül felesége hármát hozott a házasságba), hogy panasza még könyveinek előszavában is fel-felhangzik. Az *Imádságos könyvecske* ajánlásában írja: „én is igen lassú serénsséggel nevelhetem és készíthetem el ez könyvbéli gyümölcsöket az szükségnek terhe alatt”, s az ajánlás végén olyan patrónusokért fohászodik „kiknek jótéteményekkel menekedhessem meg az enyimekkel ez szüntelen rajtam regnáló szükölködésnek terhe alól”. Magyar könyvek kiadása Németországban – ez sem akkor, sem azóta nem volt kifizetődő vállalkozás. Viszont Molnárt a más tudós férfiak elismerésén kívül csupán a szolgálat érdekli, s a tudományok közül is csak olyanakon kap,

„melyekkel legtöbbeknek használhassak az mi nyomorgó hazánkban”.

Szenci Molnár, a lexikográfus, s a fordító-kiadó jelentősége műveinek előszavaiból is kiviláglik, de a művek létrejöttének történetéhez hasznos fogódzót nyújtanak a levelek. Ez a válogatás negyvenegy levél, illetve levélrészletet közöl Molnár igen széles körű és fontos funkciót betöltő levelezéséből. Levelező partnerei között a kor olyan humanista kiválóságai szerepelnek, mint Henrik Alsted, a kassai Bocatius, Keckermann, Ludovicus Lucius, Georg Rehm (Remus) és nem utolsósorban Johannes Kepler. Őt Luciushoz írt levelet Zsindely Endre talált meg Svájcban. A *Válogatott művek* szerkesztője szerint „Molnár... eddig ismert összes levelét magyarul közöljük”. Ha ez így van, nem értjük, miért nem került bele a gyűjteménybe Molnár 1620. szeptember 20-án Georg Rehmnek írott hosszú levele, amelyre egy új kiadvány¹ mint „eddig is ismert” levélre hivatkozik. Különben a Szenci Molnár-kutatás az utóbbi tíz évben nagyot lépett előre, szinte évente kerülnek elő újabb levelek vagy dokumentumok, amelyek adalékokat szolgáltatnak e roppant munkabírású, s a magyar kultúra szempontjából elsődleges missziót teljesítő költő-tudósunk életéhez – legutóbb éppen Angliában bukkant ilyenre e sorok írója.²

Szenci Molnár Albert helyzete kivételes volt abból a szempontból, hogy alkotóképes életének nagyobbik részét külföldön töltötte. Nála rövidebb ideig éltek külszágban, jöllehet gyakran éveket töltöttek német, majd később holland egyetemeken a tizenhetedik század magyar peregrinusai. Elsősorban az ő élményeik leírásából keletkezett az a színes és érdekes utazási irodalom, amelynek legismertebb alakjai Szepsi Csombor Márton és Bethlen Miklós, de a kevésbé ismert utazók közül is annyian számoltak be levél vagy napló formájában tapasztalataikról, hogy igencsak időszerűnek tetszett egy olyan útikönyv, „peregrinus antológia” kiadása, amely éppen ezekből az írásokból szemelget. Hiányt pótolta tehát a bukaresti Kriterion kiadó, amikor a Téka sorozatban megjelentette az *Utazások a régi Európában* c. kis válogatást. Binder Pált, a szövegek válogatóját nem lehet egyoldalúsággal vádolni – nemcsak Bécsről (Gyulafi Lestár), Páduáról (Kornis György), Angliáról és Franciaországról (Cseffei László, Pálóczi Horváth János) közöl leveleket és feljegyzéseket, hanem a lengyel földre, a bucsáki tátarokhoz meg a kozákokhoz menesztett erdélyi követek beszámolóit is beleveszi gyűjteményébe, amely így a Berzeviczy Márton Vilnából írt levelével kezdődik és Ráday Pál *Benderbe menő utazásom Diáriumával* zárul. A szövegek többsége eredetileg is magyarul íródott, csak ket-

tő fordítás latinból, igaz, hogy ezek között van az egyik legérdekesebb útilevél, a Pálóczi Horváthé. 1628-ban járt Angliában Bethlen Péter kísérője- és nevelőjeként. Levelében beszámol a puritán angol vasárnap különleges szigorúságáról, Oxford és Cambridge „igen kitűnő módon épült” kollégiumairól, majd arról, hogyan fogadta a francia király Bethlenéket. Egy másik peregrinus, a később fényes karriert befutó Haller Gábor naplója szűkszavúsága ellenére is tele van érdekes momentumokkal, ugyanezt mondhatjuk el Vízaknai Bereczk György jó hatvan évvel későbbi feljegyzéseiről. Ez a két magyar egyben igen hasonlít: nem szeretnek hajóra ülni. Nem is oktalanul – Haller 1634-ben majdnem hajótörést szenved, egy évvel később „Elsnör” (Helsingör) táján szinte szétfújja hajóját a szélvész; Vízaknai Bereczk pedig amikor 1693-ban Hamburgból Hollandiába hajózik, s már egy hete vesztegel a tengeren, ezeket a bánatos sorokat jegyzi be naplójába:

„Így ki a szárazon céljára elmehet,
Kétséges tengerre nem tudom, mért siet.”

Bár a válogatás körülményeké és Binder jegyzetei is általában bőségesek és szakszerűek, néhány kisebb hibát azért szóvá tennénk. Baranyai Decsi halálának a hírét aligha írhatták meg egy 1596. augusztus 16-án keltezett levélben, ha Decsi mester csak 1601-ben mondott búcsút az arnyékvilágnak (22. l.). Pálóczi Horváth párizsi levelében a helyes szöveg nyilván „késlekedés nélkül Itáliába sietünk” s nem „siettünk” (90. l.), a jegyzetekben „Cantabrigia” nem Canterbury, hanem Cambridge, lévén az érsek lakóhelye latinul „Cantuaria”. Az a titokzatos „Emusa”, amire Haller Gábor hivatkozik (100 l.), szerintünk nem más, mint „Enkhuza”, a mai Enkhuizen, annál is inkább, mert itt Haller ugyanazt a Paludánust látogatja meg, akiről ugyan Binder nem ad jegyzetet, de aki „Admiranda” nevű természettudományi gyűjteménye révén nagy hírben álló világutazó és enkhuizeni orvos volt, gyűjteményét korábban más magyarok, így Bethlen Péter kísérői is megtekintették. Erre utal a „láttam az Paludánust és egész egyetmását” kitétel Haller szövegében.

Binder Pál előszavában három főbb, Nyugatra irányuló erdélyi „peregrinációs hullámot” különböztet meg. Ez a rendszerezés az itt közölt szemelvények alapján logikusnak látszik (csomópontjai 1587–95, 1628–30 és 1695), de a tények alapján bizonyos módosításra szorul. Így például a húszas évek peregrinációs hulláma már jóval Bethlen Péterék körutazása előtt megkezdődött, nevezetesen Heidelberg fel-

dúlása után. Az orvostudor Csanaki Máté 1623-ban, Kereszturi Bíró Pál 1625 táján járt Angliában, s Csanaki például több latin nyelvű művében utal külföldi, s a többi közt angliai élményeire. Ez a hullám Medgyesiék és Maksai Péter látogatásával „tetőzik”. De még ennél is szembetűnőbb az 1660-as évek utazási hullámának a mellőzése, pedig ez idő tájt Bethlen Miklóson és Jászberényi Pálon kívül még számos erdélyi látogatott el többek között Angliába: Köpeczi Bálint, Enyedi R. Gáspár, Nadányi János, Tolnai F. István, hogy csak néhány nevet említsünk. Nem maradt volna fenn tőlük egyetlen érdekes levél vagy feljegyzés sem? S ha már itt tartunk, Adami János erdélyi peregrinus Londont és Oxfordot dicsőítő (1670-es, illetve 71-es) latin költeményeit is meg lehetett volna – legalább mint érdekességet – említeni.³

Az elmúlt években megélnékült a magyarországi protestáns könyvkiadás is. Megindult a református egyház elméleti-kulturális folyóirata, a *Confessio*, s ugyancsak 1977-ben látott napvilágot Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikonának legújabb kiadása. Fontos eseménynek kell e könyv megjelenését tekintenünk, jóllehet Zoványi műve kerek tizennyolc évig (!) hevert kéziratban, s mint azt előszavában dr. Bartha Tibor megjegyzi, ma már „a magyar protestáns egyháztörténet jelenlegi állásának nem mindenben hiteles reprezentációja”. Így is örülnünk kell eme nem csupán az egyháztörténészek, de a magyar kultúra, sőt az irodalom történészei számára is haszonnal forgatható mű megjelenésének. A lexikonban összefoglaló cikkeket olvashatunk a magyar bibliafordítások és a protestáns felsőoktatás (a debreceni, sárospataki, nagyenyedi és pápai református kollégiumok) történetéről, a magyar protestantizmus jelentős és kevésbé jelentős, de számontartásra érdemes alakjairól. Így azokról a teológusokról is, akik külföldi egyetemeken írt disputációkkal, magyar földön kiadott prédikációgyűjteményekkel és más kegyességi művekkel gazdagították a protestáns egyházi irodalmat.

Az újabb kutatás elég sok olyan részletet tárt föl a peregrinus témakörből, amiről Zoványi még nem tudhatott, de előfordult az is, hogy némelyik cikkébe pontatlanságok, téves információk csúsztak. Így például az *Angol-magyar egyházi érintkezések* címszó alatt meg lehetett volna említeni Skaricza Máté angliai látogatását, Fegyverneki és Szegedi Kis teológiai műveinek 16. század végi londoni kiadásait. Téves ugyanebben a cikkben az az információ, hogy az iskolaalapító Jászberényi Pál Basire „Erdélybe jövetelével egyidejűleg” ment volna át Angliába. Basire 1655 és 1661 között működött Erdélyben, Jászberényi pedig (amint erre a lexikon róla szóló cikke is rámutat) csak 1659-

ben hagyta el Hollandiát, s angliai sikere egyik előfeltételének éppen a később visszatért Basire révén szerzett kapcsolatai látszanak. Bánfihunyadi Jánosról is jóval többet tudunk (és tudtak már korábban is a kutatók), mint azt, hogy „tanítással foglalkozott 1642-ben” – az 1630-as évek elejétől 1646-ban bekövetkezett haláláig Bánfihunyadi a londoni Gresham College-ban tanított kémiát.

Néhány esetben (Enyedi György, Köpeczi Balázs) nyilvánvaló hiba csúszott egyes dátumokba, más esetekben ki tudjuk egészíteni Zoványi adatait egyes peregrinusok angliai látogatását illetően, így például Erdőbényei Deák János (1657-ben), Kisvárdai János (1662-ben), Nadányi János (1663-ban), Száki Ferenc (1664-től 1666-ig) és Hodosi Sámuel (1679-ben) járt Angliában. A Körmendi B. Péterrel foglalkozó cikkben megint kínosan nyilvánvaló Cambridge és Canterbury összekeverése, a későbbi püspök az egyetemi várost látogatta meg 1663 nyarán. Hiányolunk a lexikonból néhány olyan 17. századi peregrinust, aki ugyan jelentősebb teológiai művet nem írt, de olyan kultúr-történeti jelentőséggel bír, amely ilyen jellegű munkában címszóra érdemesítené. Olyanokra gondolok, mint Bakai Benedek, Gidófalvi István, Ladmóczi István, Madarasi János, Maksai Péter, Szepsi M. István, Szigethi B. Ferenc és Zádori István. A Mezőlaki Jánosról szóló néhány soros kurta információ azért meglepetés, mert Zoványi, ha máshonnan nem, Trócsányi Berta hiányos és néhol pontatlan, de összefoglaló jellegű művéből⁴ értesülhetett volna angliai utazásairól és későbbi londoni letelepedéséről. Az újabb kutatások alapján biztosra vehető, hogy Mezőlaki 1671-től 1693-ban bekövetkezett haláláig élt Londonban, alighanem része volt az Angliába látogató volt protestáns gályarabok segélygyűjtő-felvilágosító munkájában, s még Tótfalusi Kis Miklós is kapcsolatban volt vele londoni tartózkodása idején. A lexikon ismeretlen okból csupán 1670-ig követi Mezőlaki tevékenységét.

Jóllehet az egyházak s a magyar protestantizmus *múltját* bemutató kézikönyvről van szó, az esetleges további kiadásoktól már joggal várhatjuk el az újabb fejleményekről beszámoló cikkeket. Nyilvánvaló, hogy egyetlen egyháztörténeti lexikon sem lehet teljes a Barth Károly teológiáját, s annak magyarországi hatását ismertető cikk nélkül. S egy új műnek az eddiginél nagyobb figyelmet kell majd fordítania a diaszpóra protestáns magyarságának tevékenységére; olyan kiadványokra gondolok, mint Gombos Gyula angolul is megjelent könyve a magyar kálvinizmus válságáról és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem munkája és könyvsorozata. Végül az sem ártana, ha egy, a jelenle-

gihez hasonló lexikon statisztikai adatokat is közölne a mai magyarországi (és a kisebbségben élő magyarságot érintő) felekezeti megoszlásról, a protestáns iskolák, illetve teológiai akadémiák számáról és létszámáról – ha tehát nem csupán a múltból nyújtana bőséges információt, hanem a mai helyzet reális felmérésében is segítségére lenne az érdeklődő olvasónak.

1979

JEGYZETEK

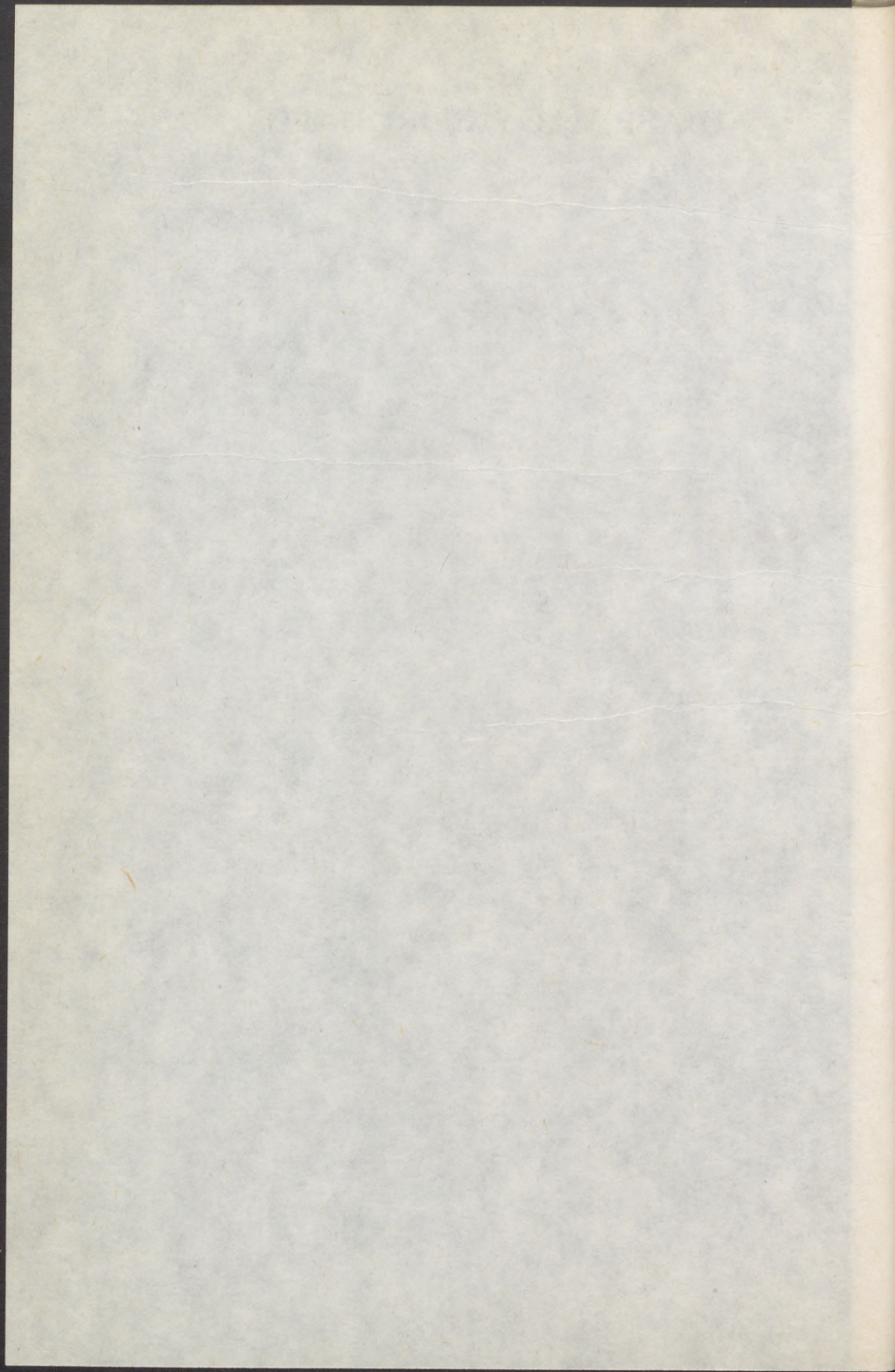
¹ Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz, Szeged, 1978, 258. l.

² Vö.: Dán Róbert-Gömöri György: 'Szenci Molnár Albert Angliában', *Itk*, 1979, 278–280. l.

³ Adamit illetően lásd a fenti írás szerzőjének cikkeit a kolozsvári *Korunk* 1977. augusztusi és 1978. októberi számában, valamint Weöres Sándor *Londonum Perlustratum* fordítását (*Kortárs*, 1978. március)

⁴ Trócsányi Berta: *Magyar református teológusok Angliában a XVI és XVII században*, Debrecen, 1944.

ÚJABB MAGYAR IRODALOM

e
v
k
A
M
to
g
A
a
a
e
b
jo
1
tu
s
g
e
S
b
m

f
l
h
k

a
k

PETŐFI „ÍR SÚGÓJA”: THOMAS MOORE

(A *Nemzeti dal* geneziséhez)

Ki olvas manapság Thomas Moore-t? Magyarországon esetleg egy-egy angol szakos egyetemista. Angliában sem jobb a helyzet. Pedig voltak idők, amikor az 1779-ben született, angol nyelven verselő ír költő népszerűsége a Byronéval és Walter Scottéval vetekedett. A *Lalla Rookh* és az *Irish Melodies* szerzőjét ismerték a reformkori Magyarországon is, olvasták és fordították, sőt ugyanaz a megtiszteltetés érte, mint Shakespeare-t: három nagy magyar költő ültette át magyarrá. Igaz, hogy csak egy versét fordították, de azt Vörösmarty, Arany, Petőfi magyarította. A *Forget not the field...* nem remekmű, de a kor szabadságideálját sugárzó, hatásos vers; azoknak állít emléket, akik életüket áldozták a haza szabadságáért, boldogulásáért. Petőfi ezenkívül még két verset fordított Moore-tól, egyet 1847 novemberében („Óh ne bántsd a költőt...”), ami már 1847. december 12-én megjelent az *Életképek*-ben, valamint az „Itt alszik a költő...”-t, amit 1848. november közepén fejezett be. Hatvany *Így élt Petőfi*-jéből azt is tudjuk, hogy Thomas Moore arcképe ott függött Petőfi pesti dolgozószobája falán, s hogy még a szabadságharc alatt, Debrecenben is melegen ajánlotta Thomas Moore olvasását az ifjú Szász Károlynak. Ennek ellenére (hogy, hogy nem) a Petőfi-kutatók mindeddig csak Byron és Shelley esetleges hatását vizsgálták a *Felhők* szerzőjének költészetében, s még a tüzetes és lelkiismeretes Horváth János is egyetlen puszta mondatban reflektál csak Moore-ra Petőfi-könyvében.

Pedig hát Thomas Moore összegyűjtött verseinek kötete 1847–48 fordulóján Petőfi legkedvesebb olvasmányai közé tartozott, s mint látni fogjuk, költőnk bizonyos időn át annyira Moore bűvkörében élt, hogy hazafias költészetén (mind a frazeológiát, mind a képkalkotást tekintve) jól felismerhető nyomot hagyott az ír költő.

Más szóval Moore-áthallásokat tételezünk Petőfi Sándor 1847/48-as lírájában. Ezek, úgy hisszük, elég könnyen felismerhetők, ha a két költő szövegeit egymás mellé téve olvassuk. S az is eléggé nyilvánvaló,

miért *nem* Byronból vagy Shelleyből merített Petőfi ihletet ezekben a napokban. Petőfi közéleti költészete 1847/48-ban két alaphangot üt meg, nevezzük ezeket némi egyszerűsítéssel „plebejus-forradalmi”, illetve „hazafias-függetlenségi” hangnak. (Az adott helyzetben természetesen az utóbbi hang is forradalminak minősült vagy minősülhetett, hiszen a függetlenedés Béccstől gyakorlatilag nem volt lehetséges forradalmi akció, vagy legalábbis a forradalmi veszély rendkívüli felfokozása nélkül.) A plebejus hangot olyan versek ütik meg, mint *A nép nevében* és később, a márciusi napokban a *Dicsőséges nagyurak*... Ugyanakkor viszont Petőfi másik hangja nem a nép jogfosztottságát, illetve nemzetén kívülségét, hanem a magyar nemzet történelmi hanyatlását tekinti érzelmi kiindulópontnak: „Mi mostan a magyar? / Holt dicsőség halvány kísértete” – írja 1847 februárjában. Itt tehát a kelet-európai romantika ismert fordulataival állunk szemben: a költő szégyelli, hogy (egykor) szabad és hatalmas nemzete (most) „rabsorban”, idegenektől való függőségben sínylődik, tesped A nemzet képviselői előtt kettős feladat áll: egyfelől be kell engedniük a népet „a jogok sáncaiba”, másfelől pedig meg kell szüntetniük az ország méltatlan állapotát, ki kell vívniük függetlenségét. Ha ez így van, Byron és Shelley nem lehetnek teljes értékű példaképek, hiszen Anglia már régóta független, legfeljebb arról folyhat vita, hogy mennyire demokratikus; ők más népek szabadságáért emeltek szót, vagy voltak kérek harcolni. A „hazafias-függetlenségi” modellhez viszont közel áll a : az ír Moore, aki az általános szabadságjogok hirdetése és dicsőítése mellett lírájához szüntelenül a „régii dicsőség” – „jelenlegi szolgaság” ellentétpárjára utal, legalábbis Írország viszonylatában. Amikor Thomas Moore „szabadság”-ról beszél, a személyi szabadságon és a polgárokat megillető jogokon kívül elsősorban a függetlenségre gondol, s a „gyáva” vagy a „szolga” kifejezés az *Ír melódiák* kontextusában azokra vonatkozik, akik nem voltak hajlandók harcolni a múltban Írország függetlenségéért, vagy végleg lemondtak róla a jelenben. Petőfi Sándor tehát joggal érezhetett hasonlóságot az ír-angol viszony és Magyarország-nak az osztrák császársághoz való viszonya között.

Petőfi hazafias költészetének retorikájában megkülönböztetett szerepet jut a „zsarnok” szónak. Ez, a „törvénytelen eszközökkel kormányzó egyeduralkodó” jelentésen túl megilleti mindazokat, akik a népet szándékosan szolgaságban tartják. A „zsarnok” szó gyakran fordul elő az *Ír melódiák*-ban, különösen kiemelt szöveghelyzetben az *Avenging and Bright* című versben, amelynek első sora Írország (Erin) bosszúálló kardjára utal: „Avenging and bright falls the swift sword of Erin...”

(Bosszúállón, s csillogón sújt Erin gyors kardja...) és utolsó versszaka ezekkel a szavakkal végződik: „Though sweet are our friendships, our hopes, our affections, / Revenge on the tyrant is sweetest of all!”¹ Más szóval: édes a barátság, a remény, édesek vonzalmaink, de mindennél édesebb bosszúnk a zsarnokon. Mármost Petőfinek van 1847 májusából egy rövid verse arról, hogy – mi lesz a „legszebb költeménye”. Úgy hiszem, Petőfi először itt kapcsolja össze nyíltan a „zsarnok” fogalmát Béccsel:

„Legszebb lesz az, ha majdan Béccsel
Hazám bosszúja szembeszáll,
S én villogó kardom hegyével
Száz szívbe ezt írom: halál!”²

Ehhez a talán meglepő egyezéshez még csak azt tenném hozzá, hogy az *Oh Blame not the Bard...* (*Oh ne bántsd a költőt...*) fordításában Petőfi Moore utolsó két sorát („Till thy masters themselves, as they rivet thy chains / Shall pause at the song of their captive and weep!”³) így adja vissza: „Maga zsarnokod is, míg láncod szorítja, / Rabja dalán megáll és sírni fog.”⁴ Vagyis még negatívabbá formálja az elnyomót illető kifejezést, szerintem tudatosan nevezve az írek angol „urait” – zsarnokoknak. Egyébként Moore-nak még egy harcra buzdító versében (*Before the Battle*) is felbukkan az ellenség „zsarnoki ereje” (tyrant might), amellyel a nemzet hősei egy korábbi csatában már megbirkóztak, s a várható csata előtt Moore így állítja föl az alternatívát: „By that sun, whose light is bringing / Chains or freedom, death or life”⁵ – az elkövetkező nap fénye „láncokat vagy szabadságot, életet vagy halált” hoz a küzdőknek.

Az alternatíva egy-egy szóba sűrítése azt hiszem, már emlékezteti a magyar olvasót valamire... Úgy van, a *Nemzeti dal*-ra gondolok.

A *Nemzeti dal*, vagy ahogy gyakran emlegetjük, a *Talpra magyar...* egyike Petőfi legközvetlenebbül politizáló verseinek. Keletkezésének története jól ismert: két nappal a márciusi forradalom előtt íródott, arra a nagy bankettra készült, amit néhány nappal későbbre terveztek az Ellenzéki Kör fiataljai. De március 15-én ez lett a nap verse, Petőfi négyszer is elmondta, s a *Tizenkét pont* mellett ez lett a szabad sajtó első terméke. A *Nemzeti dal* bizonyos helyzetben vagy helyzetekben gyűjtő hatású vers lehet, de benne nem a radikális-plebejus szemlélet, hanem a tágabb értelemben vett hazafias hang dominál. A vers ugyanis nem ad konkrét célkitűzést azon túl, hogy egyfajta „függetlenségi” retorika hatja át és hogy a most kivívható szabadság, a demokratikus sza-

badságjogok reményével kecsegteti a magyar nemzet, a *potenciális magyar nemzet* minden tagját. Vagyis mindenkit, aki Magyarországot hazájának tartja. Hiszen a „haza” kihívására kell mindenkinek megfelelni, ez a már-már mitizált „haza” követeli meg mindenkitől, hogy az ismert rabság helyett a szép ismeretlent – a szabadságot válassza. A kérdés az adott helyzetben, amikor a „forradalom a levegőben lóg”, merőben retorikus, de alkalmat ad Petőfinék arra, hogy a szokásos lírai énből átcsapjon az ünnepélyes nemzeti többesbe: „Esküszünk, / Esküszünk, hogy rabok tovább / Nem leszünk!” Ami a hivatkozási alapot, a „magyarok istenét” illeti, az bizony elég ködös fogalom, bár bizonyos fokig megfelel a Thomas Moore lírájában megjelenő „Erin szellemé”-nek, különösen ezekben a sorokban: „Erin, O Erin! thus bright through the tears / Of a long night of bondage thy spirit appears.”⁶ Írország szelleme – nemtője? – itt a rabság hosszú éjéből bontakozik ki, jelenik meg a hazafinak, aki biztos benne, hogy nemzetének csillaga újra fel fog ragyogni.

A *Nemzeti dalmás*odik versszaka a szabad ősök és a szabadságuktól megfosztott utódok közötti különbségre összpontosítja a figyelmet: „Kárhozottak ősapáink, / Kik szabadon éltek-haltak / Szolgaföldben nem nyughatnak”. Ennek a gondolatnak is van előzménye Moore-nál, bár nem annyira az *Ír melódiák*-ban (noha nyomokban ott is), mint egy korábbi versében, az egyetlen valamirevaló Moore-válogatásból sem hiányzó *Lines written on hearing that the Austrians had entered Naples*-ben. Ezeket a Nápoly elfoglalásáról szerzett sorokat Thomas Moore 1821-ben írta, amikor az osztrák csapatok ellenállás nélkül vonultak be a városba. A verset felháborodás fűti, demokrata indulat hatja át. Ezekkel a szavakkal kezdődik:

„- Ay – down to the dust with them, slaves as they are...”
(Ó, porba velük, hiszen szolgák csak ők...)

– amit sajtáságos átok követ: mivel a nápolyiak visszahőköltek a szabadságharc lehetőségétől, nem érdemlik meg a szabadságot, tehát szívják csak a vérüket zsarnokok, senyvedjenek bilincsből. Ennek a gondolatnak a változatai vonulnak végig a versen; a kilencedik szakaszban Moore például a „férfiasság gyalázatáról” (*disgrace upon manhood*) beszél, amely azokra száll, akik „a szolgálat kárhozatát választják inkább, mint a halált” (*prefer the slave's life or damnation to death*).⁷ Petőfinél, mint láttuk, a „szolgálat kárhozata” visszafelé is kiterjeszhető az ősök csontjaira, mivel azok (most, amikor végre fennáll

a választás lehetősége a szabadság és a szolgaság között) méltatlannak érzik, hogy „szolgaföldben” nyugodjanak.

Minden eddigi egyezésnél erősebb Moore-áthallás mutatkozik a *Talpra magyar...* harmadik versszakában. Pedig éppen ez az egyik „legpetőfisebb” része a versnek, ahol a hazafias indulat szinte tetőfokára hág: „Sehonnai bitang ember, / Ki most, ha kell, halni nem mer...” De fölöttébb hasonló ehhez az *Ír melódiák* egyik rövid versének a kezdete; igaz, jambikus lüktetéssel:

„Oh where's the slave so lowly
Condemned to chains unholy
Who, could he burst
His bonds at first,
Would pine beneath them slowly?”⁸

Amit formahűen talán így magyaríthatnánk:

„Ó hol az alja szolga,
Ki hogyha módja volna
Széttörni ocsmány
Láncát, ledobván,
Alatta sorvadozna?”

Persze ami ezután következik Petőfinél, s amit a rím is kiemel: „Kinek drágább rongy *élete* / Mint a haza *becsülete*” szövegszerűen nem a fentebb idézett Moore-versből következik, hanem Petőfinek abból a személyes meggyőződéséből, hogy *ebben* a helyzetben „a haza becsülete” forog kockán, hogy a függetlenség kivívásának elszalasztása eljátszaná ezt a becsületet (amit Moore konkrétan ki is mond a *Nápolyra írt sorok*-ban). De változatlanul a türtaioszi poétika szelleme lebeg a vers fölött, s ez sugallja a következő versszak érzékletes hasonlatát:

„Fényesebb a láncnál a kard,
Jobban ékesíti a kart...”

Ennek a „lánc-kard” dichotómiának, ha vannak is előzményei Petőfinél, azok más jellegűek, mint ahogyan a *Nemzeti dal*-ban jelenik meg a szembeállítás. Az 1846. szeptemberi keltezésű *A bilincs* például megeleveníti az élettelen tárgyat: a börtönbe vetett szabadsághóshöz így szól a kezére záruló bilincs: „Ugye nem ismerst? a szabadság /

Csatáiban kard voltam én...”⁹ majd néhány sorral később: „Bilincset vertenek belőlem, / Belőlem, aki kard valék”.¹⁰ A kard és a bilincs eme viszonyát visszavezethetjük, ha úgy tetszik, az „ekéből fegyver” – „fegyverből eke” ősi toposzára, másrészt már ez a fordulat is emlékeztet Moore-ra, aki a *Sorok*... harmadik versszakában így ítéli el a nápolyiak gyávaságát: „...let men of all lands / Laugh out, with a scorn that shall ring to the poles, / When each sword that the cowards let fall from their hands / Shall be forged into fetters to enter their souls!”¹¹ Vagyis az ír költő felhívást intéz a világhoz, roppant, gúnyos kacagással nézze „Ahogy minden kardból, amit a gyáva had kezéből kiejt / Lánc lesz verve, hogy lelkükbe hatoljon!”. Ez a hasonlóság persze még lehet véletlen is, hiszen Petőfi bizonyíthatóan csak 1847-től olvasott Moore-t, pontosabban Moore Byron-életrajzát minden bizonnyal korábban is ismerte, de hogy mikortól kezdte olvasni Moore verseit, azt lehetetlen megállapítani.¹² – De térjünk vissza a *Nemzeti dal*-hoz. Az itt szereplő kard-lánc ellentéppárnak egyenes előzménye az *Olaszország*, amit Petőfi 1848 januárjában írt, s ami ezekkel a szavakkal, ezzel az érzékletes képpel kezdődik:

„Megunták végre a földön csúszást,
Egymás után mind talpon termenek,
A sóhajokból égháború
Lett, s lánc helyett most kardok csörgenek...”¹³

Viszont ezt a négy sort olvasva lehetetlen vissza nem gondolnunk Moore már idézett *Sorai*...-ra, ahol a vers azzal kezdődik, hogy a felháborodott költő a *porba parancsolja* a gyáva olaszokat. Ezért aztán nem tudom elhessegetni magamtól azt a gondolatot, hogy Petőfi az *Olaszország*-ban – Moore-ral vitatkozik, őt helyesbíti, neki válaszol: „(lám:) megunták végre a földön csúszást!” Ezt az érzésemet erősíti a „lánc helyett” fordulat, valamint a korábban idézett két sor (a „kard-lánc” kontextusban) a Moore-vers harmadik versszakából. Igen ám, de Moore kívülről nézi a nápolyiakat, Petőfi viszont belülről azonosul a rabnak minősített nemzettel, saját nemzetével, ezért mondhatja versének – mármint a *Nemzeti dal*-nak egyik rákövetkező sorában: „Ide veled, régi kardunk!” (Az én kiemelésem. G. Gy.) Jóllehet ennek is van megfelelője az *Ír melódiák*-ban. „Oh for the swords of former time! / Oh for the men who bore them!”¹⁴ A kard régen is, ma is a „szabadságért” küzdött, és küzd, bár kétségtelen, hogy a szó értelmezése alaposan megváltozott.

A *Nemzeti dal* ötödik szakasza a forradalmi tett katartikus, mindent megtisztító hatását sugallja – le fogja ez mosni a magyar névről mindazt a gyalázatot „mit rákentek a századok”. Az eddigiek után nem lesz meglepetés, hogy erre is találunk párhuzamot Thomas Moore-nál, jól lehet egy elégikusabb, kevésbé mozgósító szándékú – vagy hatású – versében (*The Irish Peasant to Her Mistress*). Itt az ír paraszt beszél „kedveséhez”, aki Moore jegyzete szerint „az ősi (katolikus) ír egyház” (*the ancient church of Ireland*)¹⁵ – de erős a gyanúm, hogy a független Írország szellemére gondol, s amikor a kedves „vetélytársát” emlegeti, azon nem annyira az anglikán egyház, mint a „hivatalos” Angol-Írország értendő. De az allegorikus alak értelmezésénél fontosabb, hogy mit mond ez az „ír paraszt” kedvesének: „They say too, so long thou hast worn those lingering chains; / That deep in your heart they have printed their servile stains-”¹⁶ Vagyis vannak, akik megrágalmazzák a kedvest, hogy „ama láncokat olyan sokáig kellett viselned / hogy a szolgaság mély nyomokat hagyott szívedben”. Moore szerint ez nincs így, mivel „no chain could that soul subdue- / Where shineth thy spirit, there liberty shineth too!” Más szóval a szolgaság, a gyalázat nyomai lemoshatók, a függetlenség szellemének sugarai erősebbek az elnyomás sötétségénél.

Végül Petőfi hisz abban, hogy az utókor hálásan fog emlékezni a szabadságért küzdők, s érte elhulltak „szent neveire”. A *Nemzeti dal* záró versszaka már határozottan állítja, amit a *Forget not the field...* költője még csak kér az olvasótól – az emlékezés tiszteletadását. Moore-nak azonban van egy másik verse, amelyben ő is túlmegy az óhajtáson, s tényként állítja a csatában elhullt hősök megbecsülését. A *Before the Battle (Csata előtt)* című versre gondolok, ahol az elképzelt hősi halálra mitikus (és szinte kozmikus) ünnepélyességgel reagálnak a megmaradottak:

„Like the day-star in the wave
Sinks a hero in his grave,
'Midst the dew-fall of a nation's tears”

és újra, a befejező sorokban:

„...oh! how bless'd that hero's sleep,
O' er whom a wondering word shall weep!”¹⁷

Az utolsó két sort talán így fordíthatnánk magyarra:

„...óh milyen áldott a hősnek az álma,
Akit egy világ könnyez meg, csodálva!”

Amiről óhatatlanul eszünkbe jut a jóslat, hogy:

„És áldó imádság mellett
Mondják el szent neveinket”

A „világ” még a középkorba visszavetítve is költői túlzás Moore-nál; nagyon ritka volt az az eset, amikor a győztesek egyike-másika is megkönnyezte a legyőzöttek hősiességét. De ha meggondoljuk, Petőfi is realiztikusabb optimizmusában, amikor azt írja: „unokáink leborulnak”, vagyis a szabadság táborának győzelmét nem keltezi a közeljövőre. Mindenesetre közös a remény, s az (idealista?) elvárás mindkét költőnél, hogy az utókor az igazi hősokeket és mártírokat s nem a zsarnokokat, illetve azok hosszú életű kiszolgálóit fogja majd tisztelni és ünnepelni.

A mondottakból talán kitetszik, hogy Thomas Moore közvetlen és közvetett hatását Petőfi Sándor lírájára én főképp egy meghatározott periódusban, 1847 második felétől 1848 márciusáig igyekeztem feltárni, s bizonyítani szövegösszevetésekkel. Nem volt ez a hatás kizárólagos még ezekben a hónapokban sem; egy olyan verset, mint a *Dicsőséges nagyurak...* az a Moore, aki magát a „tudatlan és dühös sokaságtól” az *Ír melódiák* előszavában élesen elhatárolta,¹⁸ semmiképpen sem tudott volna megírni. Viszont a *Nemzeti dal*-ból, amely a nemzeti egység jegyében a függetlenség kivívására buzdító költemény, elég jól kihalljuk Moore „súgását”. A régi nagy magyarokra gondolva a jelenért szégyenkező, a múlt példaképeinek korszerű követésére buzdító Petőfi patriotizmusát alighanem Thomas Moore is magáénak érezhette volna.

JEGYZET

¹ *The Poetical Works of Thomas Moore*, London: Frederick Warne and Co., New York: Scribner, Welford, and Armstrong, é. n., 220. l.

² *Petőfi Sándor összes költeményei*, Szépirodalmi, 1954, II. kötet, 76. l.

³ Moore: i. m., 208. l.

⁴ Petőfi: i. m., II., 243. l.

⁵ Moore: i. m., 211. l.

⁶ Uo., 208. l.

⁷ Uo., 564. l.

⁸ Uo., 233. l.

⁹ Petőfi: i. m. I., 593. l.

¹⁰ Uo., 594. l.

¹¹ Moore: i. m., 564. l.

¹² Petőfinek két Moore-kiadás volt a birtokában: az 1846-os *The poetical works of Thomas Moore* és a később Aranyinak ajándékozott 1845-ös kiadású *Lyrical beauties of Thomas Moore* (vö. *Petőfi Sándor levelezése*, Bp., 1964, 524. és 585. l.)

¹³ Petőfi: i. m., II. 333. l.

¹⁴ Moore: i. m., 242. l.

¹⁵ Uo., 212. l.

¹⁶ Uo., 213. l.

¹⁷ Uo., 211. l.

¹⁸ Uo., 194. l.

HUSZ JÁNOS ALAKJA AZ ÚJABB MAGYAR IRODALOMBAN

„Nemcsak a halandók dolga folyik szabálytalanul, de isten engedelmével még a vallás is időnként kitér rendjéből. Zsigmond királyságának fent elmondott idejében ugyanis nagy meghasonlás támadt a keresztény vallásban; Wycliff János Angliában, másfelől Husz János Csehországban támasztotta a bűnös eretnenség dögvészes kórságát és megfertőzte az emberi elméket, ez lassanként terjedt, növekedett. Ezeket a szektákat kivált Csehországban és részeiben, a mi közvetlen közelünkben huszistáknak nevezzük.”

Ez az idézet Thuróczi János királyi ítélmester *Magyar Króniká*-jából való, s jól jellemzi a botrányozást és nyugtalanságot, amit Husz János ügye és a huszita mozgalom Európa-szerte, de különösen a Csehországgal szomszédos országokban keltett. A Mátyás szolgálatában álló, s a mátyási tetteket dicsőítő Thuróczi természetesen huszitaellenes, de az, hogy a legcsekélyebb kétségei sincsenek Husz eretnességét illetően, mutatja, hogyan hatottak a huszita mozgalom háborúi, rablóvezérei és chiliasztikus szektái (pl. az adamiták, akiket Thuróczi is említ) a későbbi korok tudatára, amely már a mozgalom szélsőségeiből igazolta visszamenőleg Husz „bűnös eretnességét”. A reformáció ugyan részben rehabilitálta Husz emlékét, de mivel Husz nem csupán előreformátor volt, hanem a cseh nemzeti öntudat ébresztője is, századokon át nem lehetett kiadni összes műveit, s megtisztítani emlékét a ráragódott rágalmaktól, tévhiteltől, ilyen vagy amolyan legendáktól. Mióta a történészek ezt a feladatot elvégezték, megnyílt a tér az írók számára. Husz János ügye újra téma lett.

Próbáljuk röviden összefoglalni a történelmi tényeket. Husz János 1370 körül született Huszinecen. Paraszti családból származott, de szülei taníttatták, talán mert már gyerekkorában is felismerték rendkívüli képességeit. 1389-ben a prágai egyetemen kezd tanulni, diákkorában sokat szűkölködik, „kenyéren és üres borsón” él, s a puszta földön hál. Olyan szorgalommal és igyekezettel tanul, hogy csakhamar meg-

szerzi a „művészetek doktora” címet, sőt 1402-ben már ő az egyetem rektora. Ugyanebben az évben nevezik ki a Betlehem kápolna prédikátorának, s nem sokra rá Zsófia királynő udvari káplánjának és gyónatójának.

A Husz korabeli Prága, a kor Babilonja, sokban hasonlít Villon Párizsához: egyetemi város és virágzó kereskedelmi központ, tele templommal, bordélyházzal, csapszékkel, tekintélyes polgárokkal, koldusokkal, papokkal, garázda nemesurakkal, németekkel, zsidókkal, csehekkel és idegen földről jött diákokkal. A csehországi klérus hírhedt erkölcstelen életéről – az egyházi tisztségeket adják-veszik, a simóniánál csak az ágyastartás és a tivornyázás elterjedtebb. Prága tele van németekkel, ők Csehország fővárosában gazdagabbak és több jogot élveznek a cseheknél, s elől járnak az egyházi visszaélésekben. Husz, aki a Betlehem kápolnában – már ez is szokatlan! – cseh nyelven prédikál, elsősorban az egyház egyetemes züllését ostorozza. Ebben hosszú hagyományt követ, a 14. századi „cseh reformmozgalom” hagyományait; s olyan példákra tekinthet vissza, mint a szent életű Januš Milič, a bibliás Štítnyi Tamás, vagy a tudós Janovi Máté. De Husz nemcsak a tudományokban jártas, nemcsak kitűnő hitszónok, de a nép nyelvén is ért: megvannak benne a nagy népvezér tulajdonságai.

Kezdetben Husz csak a cseh egyházat akarja megreformálni, a Biblia szelleméhez visszavezetni. Ebben az időben, az avignoni pápaság korában, az egyház súlyos válságba jutott, az állandó pártharcok miatt a pápák tekintélye igen alacsony, egyre-másra törnek ki Európa-szerte a parasztfölkelések, robbannak ki a klérus- és földesúrelleses chiliasztikus mozgalmak. A prágai prédikátor konfliktusa Rómával fokozatosan éleződik ki, részben teológiai kérdések, részben az egyházi visszaélések következetes kritikája miatt. A sokakat megbotránkoztató simónia mellett Husz elítéli a bűnbocsátó levelekkel való kereskedést és manipulációt, az álcodák kultuszát (a csoda zarándokhelyet, a zarándokhely busás jövedelmet jelentett a helyi papságnak), a szentképek bálványozását, s a papok, főleg a koldusbarátok felszentelt emberhez nem méltó életmódját. Ugyanakkor ellenzi az angol teológus, Wycliffe, általa is erős kritikával fogadott tanainak sommás elítélését, s eretnekké nyilvánítását – a konstanzi zsinatra összegyűlt egyházatyák többsége csak annyit tud Huszról, hogy az valamiféle „wycliffista tévelygő”. Súlyosbítja helyzetét a nemzeti ellentétek hirtelen fellángolása Prágában. Vencel király Kutna Hora-i dekrétuma után, amely a németekkel egyenlő jogokat biztosít a cseheknek a prágai egyetem ügyeiben, a német tanárok és diákok kivonulnak Prágából, s kiváltságaik el-

vesztéséért elsősorban a király tanácsadóit és a „cseh izgatókat”, Huszt és barátait okolják. Valóban németellenes volt Husz? Csak annyiban, amennyiben azt akarta, hogy a cseheké legyen a döntő szó Csehország ügyeiben, s küzdött a nyelvrontás, Prága elnémetesedése ellen. Egyik levelében viszont ezt írta: „Krisztus a tudója, hogy jobban szeretek egy jó németet egy rossz csehnél, még ha az utóbbi a saját testvérem is.”

De Husz ellenfelei, s későbbi vádlói közt bőven akadnak csehek; a cseh egyházon belül még erős a konzervatív szárny, amely küzd az egyházreform ellen, s az »új eretnesség« Wycliffe tanításainak elítélését szorgalmazza. Ennek az irányzatnak a szószólói bevádolják Huszt Rómában, s XXIII. János pápa alias Baltazaro Cossa, megidéri Huszt, hogy vizsgálja ügyét. Mivel az nem hajlandó Rómába utazni, a pápa (aki voltaképpen az ellen-ellenpápa, s akit később a konstanzi zsinat le is mondott) 1411. március 15-én kiközösíti. Husz nem vesz tudomást a kiközösítésről és tovább prédikál. A pápa ekkor azzal fenyegetőzik, hogy egyházi átok alá helyezi Prágát. Husz, hogy elhárítsa ezt a városára igen súlyos következményekkel járó, babonás félelmet keltő büntetést, önkéntes száműzetésbe vonul.

Az 1412 és 1414 közötti időszak, amit Husz vidéken tölt, íróilag igen termékeny – ekkor írja meg *A simóniáról* címmel egyik legnépszerűbb művét, s *De Ecclesia* néven azt a latin nyelvű teológiai értekezését, amelyből kiragadott idézetekkel bizonyítják majd ellenfelei a cseh mester eretnességét Konstanzban. 1414-ben összeül a konstanzi zsinat. Husz János Zsigmond magyar király menlevelével elindul, hogy a zsinat előtt megvédje tanításait. Minden olvasottsága, képzettsége mellett Husz járatlan a „magas” egyházpolitika dolgaiban, túl jóhiszemű, fogalma sincs arról, milyenek az erőviszonyok a zsinaton, kik, milyen emberek, s milyen álláspontot képviselő teológusok lesznek a bírái. Husz jobban ismeri a Szentírást és Szent Ágostont, mint a törvény betűjét – Gerson, a párizsi teológus, aki a zsinaton Husz ellen beszélt, írja egy levelében, hogy ha Husz kapott volna ügyvédet, *nem lehetett volna elítélni* eretnességért. Mindezt Husz nem tudta – jóhiszeműen belesétált a csapdába. A zsinaton ellenfelei voltak a hangadók, kezdettől fogva bűnös-ként kezelték, s míg Husz azt várta a zsinattól, bizonyítsa be, hogy ő valóban eretnek, a zsinat azt várta Husztól, tegyen töredelmes beismerő vallomást, vezekeljen *eleve feltételezett* és nagyjából bizonyított bűnösségéért.

Ilyen körülmények között került sor Husz ügyének tárgyalására, s az ítélelhozatalra; Huszt 1415. július 6-án megégették. A szomorú szertartás alatt magyar zsoldosok, Zsigmond zsoldosai ügyeltek a

rendre Konstanzban. Husz megégetése után zavargások törtek ki Prágában, s 1417-ben Jacobellus mester és a prágai teológusok megfogalmazták a huszita doktrínát. Innen már csak egy lépés a háborúig; a cseh hitújító máglyahalála a 15. század legjelentősebb tömegmozgalmát indította el, s joggal mondhatta Luther egy évszázaddal később: „Mindnyájan husziták voltunk, anélkül hogy tudtunk volna róla.”

Az újabb magyar irodalomban három mű foglalkozik Husz Jánossal, s ennek kapcsán a huszita mozgalommal. Kettő középpontjában a konstanzi per áll, míg a harmadik Huszt csak közvetve, a huszizmuson keresztül vizsgálja. Mielőtt rátérnénk az első mű, Háy Gyula *Isten, császár, paraszt* című drámájának tárgyalására, feleljünk az önkéntelenül is előadódó kérdésre: hol keressük Husz, illetve a Husz-téma hirtelen népszerűségének okait?

Husz János mester élete és pere bővelkedik drámai fordulatokban, mégis, a múlt század előtt kevésbé érdekelte az európai irodalmat; maguk a csehek is csak ekkor fedezték fel újra a Husz-témát. Az „eretnek” fogalmát, úgy hiszem, csak a romantika (Byron és Lenau, az *Albigensek* szerzője) szabadította meg a rá tapadó pejoratív képzetektől, és még az sem teljesen. Az egyén konfliktusa az intézményekben törvénykező közösséggel, a nonkonformista összecsapása a nálánál mérhetetlenül erősebb hatalommal csak századunkban mozgatta meg igazán az írók képzeletét. Lehetséges, hogy Palacky és más cseh történetírók Husszal foglalkozó művei megjelenéséig sokan cseh magánügynek tekintették Husz ügyét, s így részben a cseh nemzeti mozgalom kiteljesedésének köszönhető, hogy más nemzetiségű írókat is érdekelni kezdett a nemzeti függetlenség – nyelvi függetlenség és önállóság – e korai szószólója. Végül Konstanzban Husz nemcsak az egyházi, hanem Zsigmond magyar király és német-római császár személyében a világi hatalommal is megütközött, s tanításának társadalmi feszítőereje tagadhatatlan; így hát Husz és a hatalom harcában osztályérdekek is összezsaptak, amelyek később, a huszita mozgalom terjedésével egyre nyíltabb formában jelentkeztek. A huszizmus, amely egyszersmind vallási és társadalmi harc, nem véletlenül került tehát az érdeklődés középpontjába egy olyan korban, amelynek egyik alapvető szociológiai és politikai ténye az osztályharc.

Háy Gyulát a Husz-drámának ez az utolsóként említett aspektusa érdekelte a legjobban. Az *Isten, császár, paraszt* 1931–32-ben íródott, Háy berlini emigrációjában, a kapitalizmus legsúlyosabb újabbkori válsága idején, amely tömegeket döbbsített rá a régi világ épületének alapvető labilitására. A weimari Németország talán még jobban meg-

szenvetde ezt a válságot, mint a többi nyugati ország, s a hatalom egyre tehetetlenebbnek bizonyult a kommunisták és hitleristák egymással szemben álló, de a középpártok ellen nemegyszer szövethető erőivel szemben. Ebben a helyzetben érthető, hogy az író, aki akkor kommunistának vallotta magát, elsősorban osztályszempontból igyekezett ábrázolni Husz küzdelmét és vereségét, s hogy hőseit mindenekelőtt osztályérdekek képviselőinek látja. Zsigmond és a pápa az urakat és a klérust, Husz és Zsiska a népet képviseli; s a két elem között, mint ahogy tűz nem egyezhet vízzel, nincs helye alkunak. Háy, azzal hogy plebejussá teszi, meglehetősen leegyszerűsíti Husz János alakját. Ez a szemlélet már legelső szerzői utasításában megnyilvánul, amely így mutatja be Huszt: „negyven éven felüli, súlyosan beteg, nagy, parasztos férfi.” Husz, alighogy megszólal, már azt bizonygatja, mennyire nem tartja magát rendkívülinek, mennyire egyeznek gondolatai a cseh parasztnak észjárásával. Zsigmonddal való beszélgetése is egy olyan kijelentéssel kezdődik, amelyben mintegy előre meghatározza saját *osztályszemléletét*: „Én huszineci parasztnak fia vagyok. Alulról nézem a világot. És alulról nézve a történelem minden uralkodói egyformák.” Már itt jelezzük, hogy ez a mondat Husz szájából anakronisztikus, történelmileg rendkívül valószínűtlen – ami viszont még nem jelenti azt, hogy a dráma szempontjából nem lehet helytálló. A történelmi Huszról tudjuk, hogy éles különbséget tett a *jó* és a *rossz*, az igazságos és az önkényes uralkodó között, a világi hatalmat nem a forradalmár paraszt, hanem a hitújító prédikátor szemével nézte, nem kívánta eltörölni, csak meg akarta tisztítani fekélyeitől. Háy azonban forradalmárnak állítja be Huszt, aki vallásos köntösbe burkolva hirdeti a maga társadalmi forradalmat szító tanait, s aki (mint minden modern népvezér) tisztában van a saját forradalmasító szerepével.

Elképzeltető persze egy olyan koncepció, amelynek főhőse egy ilyen népvezér-Husz, de akkor más drámát kellett volna írni. Az *Isten, császár, paraszt*-ban azonban Husz csak *egyszer*, a III. felvonásban jelenik meg a színen, a darab igazi hőse nem ő, hanem Zsigmond. A császár olyan, mint egy átöltöző művész – hol rokonszenves csirkefogónak, hol nagyvonalú kalandornak, idealista álmodónak, majd hidegen számító politikusnak látjuk, de mindenképpen színesebbnek, érdekesebbnek Husznál. Az *Isten, császár, paraszt* Zsigmond siklósi fogságával kezdődik és konstanzi győzelmével zárul, de míg Siklós várában még lenyűgöz ambíciójával és politikai éleseszűségével, Konstanzban, a darab végén már fáradt, csalódott ember, akinek minden sikerül, de csak az árulás folytán – jobb belátása ellenére kiadta Huszt üldözőinek.

Háy dramaturgiaiailag hangsúlyozza a Zsigmond-Husz viszony fontosságát; úgy állítja be a helyzetet, mintha Zsigmond nemcsak tisztelné Huszt egyenességéért és egyháztisztító buzgalmaért, hanem komolyan mérlegelné egy gyökeres egyházreform, s a huszi tanítások elfogadásának lehetőségét. Zsigmond játszik a gondolattal, hogy „miért ne lehetne császár és paraszt egyazon akaraton?” Háy Zsigmondja még a prágai zendülést is „a birodalom megújhodása” kezdetének tekinti és csak a konstanzi zsinatra összegyűlt biborosok politikai nyomása tartja vissza attól, hogy birodalmastul Husz János oldalára álljon. Történelmileg ez a Zsigmond-kép egyáltalán nem hiteles, a drámai cselekmény szempontjából viszont fontos, hogy Zsigmond az utolsó előtti jelenetig ingadozzon, szövetségre lépjen-e Husszal, vagy hagyja elveszni. Lützwow, egy vaskos Husz-életrajz szerzője szerint Zsigmondnak a cseh trónra fájt a foga, s eleve azzal hívta Huszt Konstanzba, hogy nem engedi vissza Csehországba (ha visszavonta volna tanait, valószínűleg egy svédországi kolostorba internálják élete végéig), s bár egy rövid ideig taktikai okokból Husz szabadon bocsátását követelte a zsinattól, kezdetől fogva arra számított, hogy a zsinat elítéli Huszt, s így az eretnekség vádját ki lehet terjeszteni Zsigmond testvérére, Vencel cseh királyra. Zsigmond tehát alighanem eleve azzal adta a menlevelet Husznak, hogy ha azt eretneknek találják, a menlevél, vagyis az „eretneknek adott szó” semmis. (Ez az eljárás különben az újabb kori történelemben sem ismeretlen.)

Háy, a *Királydrámák*-hoz írt bevezetőben megfogalmazza, mit tart lényegesnek a történelmi dráma hitelével kapcsolatban. Szerinte nem fontos, hogy a cselekmény dokumentálhatóan megtörtént eseményeket tükrözzön. Ezt írja: „... a történelem valóságos erőinek történelmi kölcsönhatását, azok legmélyebb értelmét leginkább csak a színpad nyújtotta lehetőségekhez igazodó költői kitalálások vagy átformálások segítségével lehet drámailag feltárni.” Ezt az elvet, ti. a „költői kitalálások vagy átformálások” elvét Háy elég következetesen alkalmazza az *Isten, császár, paraszt*-ban, az esetek többségében sikerrel. Az első felvonás Cillei Borbálája Zsigmond siklósi fogsága idején mindössze kilencéves volt, a király csak öt-hat évvel később vette feleségül; mégis, a Borbála-jelenet, a szenvedélyes Cillei lány találkozása a nagyravágyó Zsigmonddal színpadilag igen hatásos. Ugyanez érvényes a III. felvonás nagy zárójelenetére, ahol XXIII. János pápa alias Baltazár Cossa, vagy ahogy kortársai nevezték „az ördög bíborosa” lemond a pápaságról, s Zsigmond azzal nyer ellene csatát, hogy megalázkodik a megalázkodó pápa előtt. Ez a jelenet is alighanem merő „költői kitalálás”,

de színpadi telitalálat. Az viszont, hogy Zsigmond és Borbála felismerik Husz tanításainak az igazságát és csak politikai okokból nem állnak az üldözött mester mellé (amely Vencel király és Zsófia királynő Husz iránti tényleges rokonszenvének áttétele), még a darabbeli császári pár jellemének ismeretében sem nagyon hiteles. Szerintem emiatt nem sikerült igazán az *Isten, császár, paraszt* befejező jelenete, amelyben Borbála laposan filozofál és alig hihető módon egy huszita parasztfőlkelés gondolatával játszik. Az ötletes és hatásos színpadiság itt, úgy érzem, átcsúszik egy deklamáló színpadiasságba.

Háyt Husz János mester és követői elsősorban osztályszempontból, s csak részben nemzeti szempontból érdeklik – mert azért marxista alapon Husz fellépésének nemzeti vonatkozásait sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. Tizenhét évvel később Németh László másképp nyúlt a Husz-témához. Míg Háy Gyula négy felvonásba annyi politikai harcot, intrikát és mozgalmat zsúfol, amennyit csak lehetséges volt (az utolsó felvonásban például Zsiska is megjelenik, s gyűjtő hatású osztályharcos szónoklatot tart a prágai népnek), Némethet elsősorban nem a politika, illetve az osztályharc frontjai érdeklik, hanem maga Husz János: a cseh hitújító, aki újításaival a régit, az ősi, tiszta formájából kiforgatottat akarta visszahelyezni jogaiba, a becsületében és igazságérzetében rendíthetetlen reformer. Németh drámájának mind a négy felvonása Konstanzban játszódik: Husz szállásán, a zsinaton, a börtönben, s végül a téren, ahol megégetik. A dráma középpontjában mindvégig Husz áll, Husz, az ember, aki aranyfedezetként áll tanítása mögött.

Németh László jobban ismeri anyagát, mint Háy Gyula; legalábbis ezt a következtetést kell leszűrniünk Németh alaposágából, módszerességéből, abból, hogy a történelmi tények milyen gazdagságára támaszkodik. Ami nála történik Husszal, az kilencven százalékban megtörtént, vagy megtörténhetett; még a Paleccel folytatott börtönbeli disputa is elhangozhatott; s részben el is hangzott, de inkább írásban és képzeletben, mint élőszóban. Németh valószínűleg olvasta Palacky Huszra vonatkozó munkáit, lehet, hogy Flajšhans, Helfert és mások idevonatkozó műveit is forgatta, mert olyan részleteket tud Husz fogságáról, amelyeket Mladeneci Péter nyomán csak az újabb kor történészei ismertettek. (Ilyen Giodo-Didacus mester esete, akit Husz ellenségei kémkedni küldtek Konstanzba a *De ecclesia* skolasztikában jártas szerzőjéhez.) Németh figyelmesen átböngészte a zsinati viták jegyzőkönyveit is, s drámájából fogalmat kapunk a konstanzi zsinat hangulatáról, Husz ott elhangzott beszédeinek fogadtatásáról. Míg

Háynál a dráma társadalmi és politikai problémák pólusai között szikrázik, Némethnél a fő vita – a történelmi valóságnak megfelelően – a körül zajlik, valóban eretnek volt-e Husz, vagy nem, mi az, amit az egyháznak el kell ítélnie, s amit a püspöki méltóságukat pénzért vásároló urak jónak látnak elítélni; mi az, amit az egyén esküvel állíthat, illetve tagadhat; gőg-e, vagy hősiesség a kollektív akaratnak szembeszegülni, ha meg vagyunk győződve a magunk igazáról? Németh *Husz János*-a elsősorban lelkiismereti dráma. A „cseh motívum” is fel-felbukkan, de csak olyankor, amikor szervesen hozzátartozik a Husz ellen felhozott vádakhoz, illetve szükséges önvédelméhez, s a „társadalmi” motívum sem hiányzik a műből. Egy angol püspök szájából például ezt halljuk: „Mi angolok, tudjuk, mi az, midőn minden paraszt egy-egy próféta lesz, s löccsel és fejszével mondja el álmát az első egyház egyszerűségéről.” Mindez azonban alárendelt szerepet játszik, ha úgy tetszik, csupán amplifikálja a központi kérdést. A mű centrális problémája: érdemes-e Husznak úgy cselekednie, ahogy cselekszik.

Értsük meg jól: nem az a kérdés, hogy objektíve neki volt-e igaza, vagy a zsinatnak. Husz nem tartotta magát eretneknek, ezt Németh is hangsúlyozza, mikor egy helyütt ezt mondhatja vele: „a világnak látnia kell, hogy nem újítók vagyunk”. De az sem kétséges, hogy amikor Gerson, a párizsi egyetem rektora a zsinaton rápirít Huszra, amiért az „vargamódra”, vagyis leegyszerűsítve, nem politikusan érvel a papi és a püspöki méltóság ügyében, a katolikus egyház szempontjából neki van igaza. (Husz ugyanis azt állítja, a bűnös pap nem igazán pap, mire Gerson így válaszol: „Világi és egyházi rend egy percig sem állhatna fenn, ha az ember érdemét tisztétől bölcsen el nem választották volna.”) Más szóval merőben utópisztikus azt követelni az egyháztól, bármilyen egyháztól, hogy minden egyes tisztségviselője szent életű ember legyen, s hogy a hívők döntsék el, melyik pap „igazi”, s melyik hamis. (Lehet, hogy mások másképp értelmezik Németh szándékát, de abból, hogy az író Husz bírját nem ábrázolja eleve rosszindulatú, korlátolt embereknek – sőt Gerson tartja Huszt „félíg csiszolt elmének” –, én azt olvasom ki, hogy megérti, s nem ítéli el teljesen álláspontjukat.) Husz tiszta ember, szent ember, de nem lehet egészen felmenteni az eretnekség vádjá alól. Így hát a gyóntatónak van igaza, aki a II. felvonás elején így szól: „Nem csodálom, ha a tudatlan szegénység szentnek tartja. Egy hajszál híján az is. ... De ez a hajszál csinál belőle eretneket.”

Csak hogy Németh az eretnekséget, legalábbis az adott esetben, *értéknek tartja*. Pontosabban azt tartja értéknek, ami az embert arra kényszeríti, hogy még az eretnekséget, a közösséggel való viszályt kel-

tő szembeszállást is vállalja saját hitének és tanításának védelmében. Husz végeredményben két értéket képvisel. Az egyik érték, az egyház reformjáért, demokratizálásáért folytatott küzdelem történelmileg fontos, de igazságtartalmát tekintve relatív, s ezért háttérbe szorul a másik, történeti hatásában ugyancsak jelentős, de teljességgel *személyi érték* mögött, amely abban nyilvánul meg, hogy Husz hajlandó ezért a relatív igazságért – melyet természetesen abszolutizál – maradéktalanul (mert még a mártíromság vállalásával is) kiállni. Németh László ugyan maga protestáns, de, mint mondtam, ez nem jelenti azt, hogy nem képes belátni a katolikus egyház, sőt még Husz barátjából lett ellenfele, Palec mester részigazságát is. Az utóbbi azzal akarja eltántorítani Huszt hitétől, hogy hiábavalónak mondja küzdelmét, mivel „a nép csak a nagyok szidalmazását érti, s halj meg, s az ördög hűbére lesz kápolnádból”. Amire Husz jellemző módon így felel: „...ha a nép nem is, az Isten értett engem.” Nem a néphez, vagyis a történelemhez, hanem a lelkiismerethez, vagyis Istenhez folyamodik feloldozásért. Mint ahogy a zsinaton is – a püspökök nem csekély derűtségére – Istenhez apellál. Értetlenek a tudós püspökök, adott szavát megszegte a király, visszaél a nép az elítélt kiszolgáltatottságával? Mindez mellékes. Husz már a máglyán áll, fején az eretnekcsúfoló háromördögös süveggel, s amikor még egyszer felszólítják, vonja vissza tanait, csak ennyit mond: „Az igazságért az életet: igen. De az életért az igazságot?”

Ezt, így – s még sok minden mást – elmondhatta volna a történelmi Husz János is. Németh történelmi drámáinak erénye, hogy magvasan, okosan és színesen beszélgeti hőseit, s a hősök komolysága és mértékletes ékesszólása igaz pátozzsal tölti meg a színpadot. Azért van az így, mert Németh képes azonosulni drámái hőseivel? Husz János esetében feltétlenül beszélhetünk bizonyos érzelmi azonosulásról. A konstanzi zsinat Husz Jánosa megfelel *mutatis mutandis* az 1945–1948 közötti Magyarország Németh Lászlójának. Anélkül, hogy erőszakolnám a hasonlóságot, figyelemre méltó, mit emel ki Németh Husz alakjában: mindenekelőtt a lelkiismereti és szólásszabadság igényét. Husz nincs meggyőződve arról, hogy mindenben, amit prédikált, igaza van, de ennek az ellenkezőjéről még kevésbé hajlandó egyházi parancsszóra meggyőződni. Wycliffe pontjai közül a zsinaton csak kettőnek az érvényességéhez ragaszkodik (a papi vagyon ellenzése és az egyházi dézsma önkéntes, tehát alamizsnajellege), s különösen felháborítja, hogy eretnokségét bizonyítandó, ellenségei tücsköt-bogarat összehordanak. Németh tiszteli a történelmi tényeket, a Husz jellemét formáló, s cselekvését irányító lélektani adottságokat is jól látja, mégis, az első

felvonásban Husz szájába ad egy olyan mondatot, ami jellemzően némethi: „Csak az a világ újulhat meg, amelyben mindenki kitart a legjobb hite mellett.” Ezzel, hogy durván fogalmazzunk, Németh 1948-ban ezt mondja a „zsinat”-nak (a hatalomnak): „Ne akarjátok, hogy marxistának adjam ki magam, ha egyszer nem vagyok az. Valószínűleg sok mindenben tévedtem: *bizonyítsátok be*, hogy miben.” Ezúttal a máglya elmaradt, de Németh László 1948 után évekig a félszáműzetés és hivatalos lebecsülés kettős lassú tüzén égett.

Egyik drámát sem láttam, de feltételezem, hogy Háy darabja hatásozott, jobban „él” a színpadon (erre mutat a nagy közönségsikere is), míg Némethé kicsit könyvdráma maradt, feltehetően nem csupán politikai értelmezései, hanem szerkezeti problémái miatt is. Nem valószínű, hogy a mai nézőt különösen érdekelné a nominalisták és a realisták (D'Ailly és Husz) filozófiai vitája az átlényegülésről (a II. felvonásban), de még ha ezt elhagyná is a rendező, a negyedik felvonással, amelynek végén Huszt megégetik, igazából csak a filmrendező, illetve az operatőr tudna megbirkózni. S így áll elő az a paradox helyzet, hogy bár Németh László Husz drámájából teljesebb, igazibb Huszt ismerünk meg, mint az *Isten, császár, paraszt*-ból, a nagy egyházreformer tragédiája aligha vált ki belőlünk olyan élénk reakciót, mint Zsigmond drámája, amely Husznak csak egyetlen oldalát mutatja be, egyetlen tulajdonságát nagyítja fel.

Ha csak röviden is, szeretnék még foglalkozni egy regénnyel, amelynek szerzője Sánta Ferenc, az ötvenes évek derekán induló prózaíró nemzedék egyik legkiválóbbja. Az *áruló*-ról beszélek; a könyv 1966-ban jelent meg a Magvető kiadásában. Ebben a regényben Husz János örökségét, a huszita mozgalom, s a háborúk értelmét vitatja meg négy képzelt alak, akiket az író egy éjszakára feltámasztott. Václáv, a zsoldosból lett huszita harcos, Jan Zsitomir, a diákból lett császári zsoldos, Eusebius püspök és egy együgyű parasztember elmondják, hogyan foglaltak állást *akkor*, hogyan, s miért tettek, amit tettek.

Az író nem mond ítéletet, hagyja mindegyiket beszélni, csak rövid kérdésekkel, megjegyzésekkel nyilvánít véleményt. Mindegyik szereplője áruló – valamit mindegyik elárult, vagy így, vagy úgy, talán a hedonista püspököt kivéve, akit az egész huszita–katolikus konfliktus vajmi kevéssé érdekel; de ő éppen ezzel az érdektelenségével árul el mindenki mást. Václáv is, Jan Zsitomir is tűzzel-vassal küzd a *maga* igazságáért, s noha az író a szegényekkel, s így a huszitákkal rokonszenvez (bár a kettő nem azonosítható), olyan ellenérveket ad Zsitomir szájába, melyek érzékeltetik, hogy ez a rokonszenv nem feltétlen.

Zsitomir és Václáv kölcsönösen egymás szemére hányják a másik fél kegyetlenkedéseit, s a hajdani diák így fakad ki:

„- Ti vettétek el a nép eszét, amikor falat kenyérért meghalni hajtótátok! Egy falat kenyérért, egy pofa bagóért, egyetlen zabálásért! Támaszd csak fel a mesteredet! Támaszd fel Huszt, és vezesd végig az erdőkön és a mezőkön, ahol ott rohadnak a szerencsétlenek hullái. Mutasd meg neki a csatateret Kanktól Prágáig. Mutasd meg neki a bénákat, nyomorékokat, rokkantakat, láb nélkülieket, kar nélkülieket, árvákat, özvegyeket. Vezesd végig a temetőkön, ha ugyan nem csináltak temetőt az egész országból, ha ugyan nem temető a kezetek nyomán minden ház, minden viskó és minden kunyhó. Vezesd csak, és lám, mit szól majd hozzá Husz?!

- Mit Husz!?!... - kiáltott Václáv. - Annyi nekem Husz, mint neked Eusebius! Zsiskát! Támaszd fel Zsiskát, hogy ragadjon újra fegyvert, és hívja mind újra a szegényt, hogy lemossa magáról a gyalázatot, és pusztítsa a gazdagot és a gonoszt, ott, ahol éri!

- Ezt jól mondtad! Bizony Zsiskával igaz minden Husz! Zsiska jön minden Husz után! Jön, mint a pestis és a kolera, rászabadul a népre, mint a betegség és maga a halál!”

Ebből a részletből nyilvánvaló, hogy Husznak a viáiban már csak jelképes szerepe lehet. A halála után kirobbant felkelésért elsősorban nem ő volt felelős, tudjuk, hogy Prágában inkább csitította, mintsem tüzelte a népet. A huszita háborúkért elsősorban Zsigmondé a felelősség. Husz hívei közül bár az *utraquisták*, a mérsékeltek, hivatkoztak, s joggal, Husz tekintélyére, a *táboríták*, vagyis radikálisok jóval meszebb mentek mártírként tisztelt mesterükénél a vallás reformjában. A keresztség és áldozás szentségén kívül más szentséget nem ismertek el, tagadták a purgatóriumot (amit társadalmi nyelvre lefordítva úgy is mondhatnánk: a békés átmenetet), s egyáltalán, odáig mentek a római katolikus egyház dogmáinak revíziójában, hogy Husz, ha él, valószínűleg eretneknek nyilvánítja őket. Sánta helyesen emeli ki a táborita, tehát szélsőséges gondolkodású Václáv idegenkedését az erkölcsi reformot hirdető, békességre intő Husz Jánostól. Az ő hőse a kardforgató Zsiska, a szegények reménysége, a félszemű vezér, aki harci jelvényt csinált a kehelyből. Zsitomir szentenciája: „Bizony Zsiska jön minden Husz után!”, szerintem nem más, mint Václávot provokáló ideológiai általánosítás, mint ahogy az Zsitomir másik tétele is, amit kérdés formájában szegez ellenfelének: „Ha egyszer kimondatott az igazság, akár a te Huszod szavai által, meg kell halnia miatta a népnek?” Václáv és Zsitomir olyan szélsőségek, amelyek egymást erősítik. Václáv azál-

tal, hogy Zsiska háborúját lényegesebbnek tekinti Husz tanításánál, s így a forradalmi erőszak primátusát vallja; Zsitomir azáltal, hogy törvényszerűnek fogadja el a Husz-Zsiska-ellenforradalom képletet. Mivel Sántát alakjaihoz hasonlóan nem maguk a történelmi személyek, hanem azok társadalmi és történelmi *jelentése* érdekli, az előbb idézett vitának úgy is van értelme, ha Husz és Zsiska helyére Marxot, illetve Lenint állítjuk. Sánta tehát itt történelmileg álcázva teszi fel a kérdést: szükséges-e a forradalmi erőszak, szükségszerű-e az, hogy aki reformmal kezdi, forradalommal végezze? Továbbá: mennyi erőszakkot lehet igazolni az igazságra és a szükségszerűségre való hivatkozással? Hogy ez a kérdés szüntelenül foglalkoztatja Sántát, mutatja a *Kortárs* 1968. márciusi számában közölt írása, amelyben nyíltabban formálja meg ugyanazt a kérdést: „lemondhatunk-e a jó erőszakáról?” Amire a válasz, Sánta válasza egy feltételes *nem* – a jó ügynek néha erőszakot kell alkalmaznia, a kérdés csak az, *meddig* lehet vállalni ezt az erőszakot? Sánta válasza, „ha már erkölcsi törvényt sért a forradalom, nem vállalom”, csak általános fogódzót nyújt, a szabályt ki-ki a maga módján alkalmazhatja. De ebből én azt a következtetést vonom le, hogy Sánta nem tartja szükségszerűnek a kapcsolatot Husz tanításai és a husziták kegyetlenségei között, hogy a körülményektől függően hisz a reformban is, meg a forradalomban is – de a terrorban, abban nem hisz.

Sánta szemléletében egymás mellett találjuk Háy és Németh felfogásának lényeges elemeit: Husz öröksége kettős jellegű, mert a huszita mozgalom egyrészt a mester igazságáért való kiállásból, másrészt a parasztok és polgárok társadalmi törekvéseiből és igényeiből született. Ha ez a harc csak osztályharc lenne, nem lenne jobb, s rosszabb, mint ahogyan az urak és gazdag papok viselkednek, ami ennél egy történelmi pillanatra *többé* teszi, az éppen az erkölcsi törvényekhez való ragaszkodása. Ha pedig ez a mozgalom túlteszi magát az erkölcsi törvényeken, nevezheti még magát huszitanak, de már több köze van a hit-szegő királyhoz és zsoldosaihoz, mint ahhoz a Husz Jánoshoz, aki sohasem prédikált erőszakot, és énekelve ment máglyahalálba.

FANATIKUS OPTIMISTÁK

Sinkó Ervin, *Optimisták*, I-II., Novi Sad, 1953, 1955

Az összetett, a témáján belül teljességre törő ábrázolás igénye az első, ami megkap Sinkó Ervin kétkötetes regényének, az *Optimisták*-nak az olvasásakor. Sinkó munkásságát különböző okok miatt csak a jugoszláviai magyar olvasók ismerik. Az *Optimisták*, a Magyar Tanácsköztársaság regényeposza például már 1934-ben kész volt, de politikai kiállása miatt majdnem húsz évbe telt, amíg kiadták. Közben Sinkó – aki a kommün alatt Kecskeméten volt népbiztos, majd Pesten a Szovjetház parancsnoka –, zsebében az *Optimisták* különböző nyelvekre lefordított fejezeteivel, megjárta Párizst és Moszkvát, Romain Rolland-nal levelezett, moszkvai bürokrátákkal hadakozott, Babelle lakott együtt és Victor Serge történeteit hallgatta. Megtörtént vele majdnem minden, ami egy nyugati műveltségű, lelkes baloldali íróval a két háború között megtörténhetett – hitt, csalódott, kiábrándult, újra hitt. Igaz, a végén már a szocialista demokráciában, nem a szovjetkommunizmusban; de akkor már Zágrábban élt és kiadhatta az *Optimisták*-at.

A regény főhőse, egy Báti József nevű fiatalember egy bácskai kisvárosból a Károlyi-forradalom idején Pestre utazik, hogy ott a forradalom szolgálatába álljon. Egy pesti kávéházban találkozik néhány radikális baloldali egyetemistával és újságíróval, akik beszélgetnek, konspirálnak és vég nélkül Ady-verseket szavalnak. Később, az oroszországi hadifoglyok hazatérése után belőlük kerül ki a kommunista párt intellektuális csoportja. Folyóiratot adnak ki, cikkeket írnak a *Vörös Újság*-ba, agitálnak. Báti szoros kapcsolatba kerül a csoport több tagjával, beleszeret egy lányba, és személyi bonyodalmainak csak a proletárdiktatúra kikiáltása vet véget. Mint a Központi Munkástanács tagja különféle megbízatásokat kap, lemegy vidékre, s ott alkalma van szembenézni a diktatúra válságát kirobbantó erőkkal. A román frontáttörés után, amikor Kun Béláék elmenekülnek, ő Pesten bujkál, majd sikerül kijutnia Bécsbe.

Dióhéjban ez a regény története. Bár az első kötetben Sinkó részletesen foglalkozik hőse magánéletével (Cinner Erzsí iránti szerelme, Lányival és Lénárral kapcsolatos érzései), a könyv legizgalmasabb lapjai mégis azok, ahol Báci politikál, politikáról vitatkozik, a politikai változások és döntések etikai tartalmán töpreng. Nem lehet felindulás nélkül olvasni Vértes (feltehetően: Lukács György) okfejtését a kommunista forradalom etikájáról, amely a könyv Bácijára is nagy hatással van. Igen érdekes Báci kecskeméti vitája arról, lehet-e, szabad-e terrort alkalmazni? Nem tudok egyetlen forradalmi regényről sem, amely ezeket a lényegbevágó kérdéseket ennyi bátorsággal, őszinteséggel merné tárgyalni; a legtöbb szovjet regényben fel sem bukkanak.

Az *Optimisták*-ból nyilvánvaló, milyen kevésbé volt a proletárforradalomnak tömegbázisa Magyarországon. A demokratikus polgári forradalom már jóval korábban időszzerű volt, minthogy az általános választójogtól a földkérdésig a régi Magyarország vezetői számtalan kérdésben tarthatatlanul reakciós álláspontra helyezkedtek. Az elvesztett háború aztán meghozta a forradalmat – de vajon elég volt az összeomlás a proletárforradalom kirobantásához? Ausztriai emigrációjában Kun Béla is elismerte: „Tény, hogy a magyar munkásságnak csak egy kis része volt bolsevik. Ilyen értelemben véve – korai volt a forradalom.” Az *Optimisták* Vértese pedig ezt mondja: „... óriási veszedelem, hogy nem a belső forradalom, nem a burzsoáziával való harc, hanem az entente hozta meg a proletárdiktatúrát.” (II. 208. l.) Mégis, Vértes úgy véli, a kommunisták nem utasíthatták vissza a Vyx-jegyzék következtében nekik tálcán felkínált hatalmat, mert „A világforradalom minden nap kirobbanhat... s a mi dolgunk most leonidászi feladat: minél tovább tartani a világforradalom magyar frontszakaszát.” (II. 208–209. l.)

Mivel a kommunista hatalomátvételt egy *deus ex machina* idézte elő, s mivel a munkástömegek szociáldemokrata hatás alatt állottak, a polgárság pedig eleinte nemzeti alapon támogatta az (antantellenes) diktatúrát, amelyet osztályérdekeinél fogva gyűlölnie kellett volna, így állt elő az a paradox helyzet, hogy a proletárdiktatúrát Magyarországon elsősorban nem munkások, hanem intellektuelek és a lenini taktikától lelkük mélyén idegenkedő, hirtelenjében forradalmárrá fortyant kispolgárok csinálták. Sinkó könyvéből pontosan kiderül, miért kellett a proletárdiktatúrának elbuknia: nemcsak azért mert Kun Béla az antant kegyelméből jutott uralomra, hanem azért is, mert a hatalom doktrinerek, rajongók és fanatikusok között oszlott meg, mert a föld

államosításával a rendszer elidegenítette magától a parasztságot, módszereivel megfélemlítette a polgárságot és nem elégtette ki a szervezett munkásság igényeit.

Az *Optimisták* hősei, Batiék nem haszonlesésből, hanem idealizmusból, messianisztikus jobbat várásból lettek forradalmárok. Nekik nem voltak problémáik a hatalom gyakorlását illetően: úgyszólván minden megold a világforradalom. A forradalmi terrorról is „petőfisen” leegyszerűsített tételekben gondolkodtak: jók-rosszak, vörösök-fehérek. Csakhogy a dolog nem volt ilyen egyszerű. Vértés például már a hatalomátvétel előtt is tudta, hogy a terror, legyen az fehér, vagy vörös: bűn. Mégis belépett az illegális pártba, mert ezzel érvelt: „Ki vagyok én, hogy megfutamodjak a tett elől, hogy ha Isten közém és a nekem rendelt cselekedetek közé a bűnt helyezte?” (I., 313. l.) Erkölcsei szempontból az ő ellenpólusa Dani, a bőrkabátos Lenin-fiúk parancsnoka, aki a regény elején még „naiv kedves fiú”, de pár hónappal később már „korrupt bürokratává vedlett, tönkretette a hatalom”. (II., 338. l.)

Báti mindvégig Vértés hatósugarában marad (az *Egy regény regényéből* tudjuk, hogy Kun Bélát még évek múlva is bosszantották Vértésnek az *Optimisták*-ban leírt „teológiai beszélgetései”), de látja Daniékat „munka közben”, s vidéki útja után rádöbben: „már nem kommunista, mert ő tudja, hogy ölni nem szabad” (II. 361. l.). A forradalmi terror egészen más elméletben, mint gyakorlatban; még a felszabadított nép is más, visszataszítóbb a valóságban, mint egy Adyversben. Kiábrándulása ellenére Báti végig kitart a diktatúra mellett: úgy érzi, ez jellem kérdése.

Ha Sinkó nem írta volna meg ezt a regényt, az *Elsodort falu* és a Rákosi Mátyás felvidéki haditetteit dicsőítő irodalom között kissé zavarosan töprengő fiatalabb nemzedék aligha értené, mi is történt valójában Tanács-Magyarországon, milyen elkeseredettségből és milyen reményekből táplálkozott az a százharminchárom nap. Az *Optimisták* nem sablonokkal, hanem élő szavakkal szól a Tanácsköztársaságról, élénk, bár helyenként szépített képet festve annak vezetőiről, de a maguk naivságában, tisztázatlanságában tárgyilagosan ábrázolva annak – főleg értelmiségi – híveit. Sinkó stílusának külön érdeme, hogy olyan egymástól teljességgel elütő alakokat, mint Vértés a filozófus, és Lénárt, az avantgardista költő, Stein az anarchista vegyész és Koltay Ágota, a fellegekben lebegő „kommunista” arisztokrata lány, hitelesen tud megeleveníteni. De regényében túl sok teret szentel a mellékszereplőknek. Bármennyire érdekes is például a suta kispolgár Eisinger gon-

dolatvilága és környezete, ebből kevesebb több lenne. Továbbá ha a regény első kötetében hemzseggő sajtóhibákat nem vesszük is figyelembe, a szöveget gyakran magyartalanságok csúfítják. A rossz magyarság megengedhető olyankor, amikor a szerző csúnya, pincéres pongyola beszédmodorával jellemez valakit, például Eisingert: „sajnos direkt észembe jutott”, „csak épp apropó kérdeztem”. Nagyobb baj az, hogy az író szövegébe is belecsúsznak magyartalanságok. Sinkó mondatainak van sodra, néha talán túl erős is: felkap és magával ragad hordalékszavakat, pontatlan kifejezéseket. Ha ezeket az új kiadásban kifejelné a szövegből, a regénynek feltétlenül hasznára válnék.

Tartalmas olvasmány, jelentős mű az *Optimisták*. Nyilvánvaló, hogy Sinkónak „baloldalon dobog a szíve”, de politikai véleménye nem megy a művészi színvonal rovására.

JÓZSEF ATTILA, TESTKÖZELBŐL

Vágó Márta: *József Attila*, Szépirodalmi, Budapest, 1975.

József Attila Válogatott Levelezése.

Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet,

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976

„Tükröm, szívem, mennyezetem, a napi politika aljas, sőt minden politika, az viszi csödbe minduntalan az emberiséget... És más nem is segít, csak a makulátlan idealista filozófia-metafizika a szellemiekben és a tiszta erkölcsiség a lelkiekben.”

Ha kedvelném a beugrató kérdéseket, mi sem lenne könnyebb, mint incselkedő mosolygással megkérdezni: ugyan ki írhatta a fenti sorokat? Nem tudom, ki mit felelne rá. Jóllehet az első sor kántálós becenév-hármasa áruló lehet – ezt költőnek kellett írnia, még hozzá nem alkalmi költőnek! –, mégis, alig hiszem, hogy sokan eltalálnák az igazságot. Az idézett mondatokat József Attila vetette papírra. Még hozzá nem is a nagyon ifjú Attila: 1928-ban, amikor ezeket a sorokat leírja a Londonban tanuló Vágó Mártának, már huszonhárom éves. Levele vége felé még megtézi a politikai elkötelezettség denunciálását egy ilyen véleménnyel: „Reformizmus és revolucionizmus csak abban különböznek egymástól, hogy az egyik aszpirint etet a holdkórossal, a másik pedig keserűvizet itat vele. Közben pedig szegény levágódik az Úristen házatetejéről.” (Vágó Márta, *József Attila*, 161. l.)

Meglepő, s nem is igen tartós ez a kiábrándultság, de a fiatal költő pillanatnyi lelkiállapotát tekintve – érthető. Itt a „nincs alku – én hadd legyek boldog!” Attilája szólal meg, prózában ugyan, de magas hőfokon. És ez nem zárja ki azt az elkötelezettséget, ami vörös fonálként húzódik végig József Attila életén, lázadó-anarchista korszakától, a „szervezett forradalmiság” kommunista pártmunkában és kegyetlen nélkülözések közepette eltöltött évein át, egészen az utolsó évek igaz pátoszu, szocialista humanizmusáig. Fogalmazzunk másképp: József Attila kétségtelen elkötelezettsége nem redukálható le (talán egy-két évtől eltekintve) semmiféle konkrét politikai programra; filozófiai gondolkodása sem tisztán marxista (Hegel és Freud, s mint újabban kiderül, Bergson is hatottak rá). A változás, amit kér, kíván, sürget és követel, nem csupán társadalmi jellegű, hanem az egyén és a szellem sza-

badságának kiteljesítésére irányul, egy olyan harmónia megteremtésére, amitől őt magát sorsa megfosztotta. „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend.” Ez a jövőben elképzelt, teljes emberre szabott rend nem alapulhat kényszeren.

Vágó Márta most kiadott könyvét másodszor olvasom – emlékezőseinek szövege kisebb-nagyobb húzásokkal már megjelent a budapesti *Kritika* 1973. júniusi számában. Így, könyv alakban azonban, a függelékben Vágó Mártának József Attilához írt leveleivel még elragadóbb. Ez ugyanis az első könyv e rendkívüli költő és nagyon szerencsétlen ember életéről, amely (úgy hisszük) a teljes igazat mondja. Vágó Márta igazát persze, de azt aztán egyenesen, kendőzetlenül, szinte hősies elszántsággal. S így ezt a könyvet méltán tehetjük Németh Andor József Attila könyve mellé: ebből a műből is egy nem retusált, szinte élő József Attila-arc bukkan elő. E portré Vágó Mártánál is *több* egymás mellé vetített arcot jelent. Ismeretségük kezdetéről, 1928-ból feltűnik egy félénk-komoly, kölykösen vidám és mohó, sápadt és „finoman gyűrött” költőarc, de néha gúnyos vagy önsajnáló fintorokra szakadó, nyomasztó kényszerképzetektől gyötört arcvonásai sejlenek fel. Közben kiesik nyolc év – ezt Vágó Márta főképpen külföldön tölti el –, és mégis úgy érezzük, kevés embernek volt olyan mély, közeli kapcsolata Attilával, mint neki. Tény, hogy közel hat évig Szántó Judit volt a költő élettársa – de hogy ez a kapcsolat mennyiben járult hozzá József Attila sorsának félresiklásához, elmebetegségének elhatalmasodásához, azt sohasem fogjuk megtudni. Annyi azonban bizonyos – és ezt a levelek bizonyítják –, hogy Attila Juditot sohasem szerette úgy és annyira, mint Mártát, a „jómódú leányt”, akit a költő szerint osztálya ragadott el tőle...

Ami persze ilyen leegyszerűsített formában csak mítosz, „új proletár legenda”. Vágó Márta őszintén szerette „Attikáját”, de húzódozott a gyors egybekeléstől, józanul mérlegelve egyetlen elhamarkodott lépés lehetséges következményeit. Egyrészt még túl fiatalnak tudta, sejtjeiben érezte, hogy ő maga nem elég erős ahhoz, hogy *mindene* legyen Attilának, hogy csak vele foglalkozzon, esetleg el is tartsa, hiszen Angliába távozásakor Attilának nem volt még állása, csak ígérete állásra (és később mint francia kereskedelmi levelező mindössze három napot bírt ki munkahelyén), ezért joggal írhatta egyik levelében: „Nem tudom lezárni életemet, minden erőmet rád koncentrálni, ha pedig hazamennék, úgy, ahogy Te várnád, azt kéne tennem, de győne vagyok ahhoz, hogy támaszod lehessek, bizonytalan és nem elég tudatos még...” Amit akkor nem vállalt, mert lelkileg nem vállalhatott, magá-

ra vette később, igaz, már más körülmények között, 1936-ban, mikor már a *Szép Szó* titkárnőjeként Attila szeretője lett. És ez több volt egyszerű viszonynál: miközben az egyre betegebb, de remekműveket alkotó költő lehetetlen ideális „szerelmeket” kreált magának, és fantazmagóriákat kergetett (pszichoanalitikusába, Gyömrői Editbe is szerelmes lett), Márta fogta a kezét, melengette és vigasztalta az énjé „morzsaín” rágódó embert. Tisztelet neki érte. De még ő sem volt képes Attilát visszarángatni az életbe, olyan „szilajon”, teljes odaadással szeretni, ahogy azt Attila, az édesanyjától megfosztott gyerek szeretetmohóságával elvárta volna.

Az emberi kapcsolaton túl Vágó Márta és környezete kulturális életment is jelentett Attilának. Minden művésznek szüksége van intellektuális ösztönzésekre, szellemi környezetre, amelyben tehetsége kifejlődhet. Ahogy Ady nem lenne Ady Párizs és a nyugatosok nélkül, úgy alighanem József Attila is más irányban fejlődött volna, ha nem jut el Bécsbe, ha nincsenek kapcsolatai az ottani magyar emigrációval, illetve a hazai baloldali értelmiségi körökkel. (Párizst nem nagyon szerette, legalábbis erre mutat egy, Jolán nővéréhez írt levele, de szellemiékben ott is gyarapodott, például megismerte Villont, akinek formanyelve sokáig hatott költészetére.)

Vágó József, Márta apja, széles látókörű, művelt közigazdász volt: Vágóéknál olyan emberekkel lehetett találkozni, mint Polányi Mihály vagy Mannheim Károly, a később európai hírvű szociológus, és nem csupán Adyról vagy Kantról, de Heideggerről és Jaspersről is szót lehetett váltani. Vágó Márta emlékezéseiből kitűnik, hogy József Attila filozófiai műveltsége sokoldalúbb és megalapozottabb volt, mint azt a köztudatban róla élő képből sejthetnénk, hogy foglalkoztatta a fenomenológia és már a húszas évek végén eredetiben olvasta Bergsont. Másrészt arról is meggyőződhetünk, hogy hamis lenne József Attilát egész életében a társadalom számkivetettjeként elképzelnünk. A gyerekkor traumái ugyan örökre benne maradtak, de sohasem volt emberkerülő vagy társtalan, jóllehet egyetlen társadalmi körben sem mozgott igazán otthonosan és fesztelenül. A munkások között, ahol taníthatott, ahol meghallgatták, s úgy érezte (a mozgalom szempontjából) hasznos munkát végez, nyilván jobban „otthon” volt, mint Vágóéknál, de azt sem szabad elhallgatnunk, hogy a Márta-szeretlem mögött is ott lappangott az örökbefogadtatás kimondatlan, bár helyenként meg is fogalmazott vágya, a „kegyetlen árvaságból” való szabadulás igénye. Magán a helyzeten, Attila árvaságán a pszichoanalízis sem tudott segíteni, de emlékezőtechnikai módszereivel segített bizonyos,

addig rejtett tudattartalmak költői megfogalmazásában. Talán ezért és nem másért volt fontos Attilának az ortodox marxisták által annyira lenézett és elítélt lélekelemzés. Vágó Márta szerint: „(Attila) gyakran említette, hogy a nagy versei sohasem jöttek volna létre, ha az analízisben nem értette volna meg a gyerekkori dolgok összefüggését a későbbiekkel” (267. l.). Ezzel kapcsolatban számos érdekes összefüggésre, alkotáslélektani tényezőre is fény derül – Vágó Márta úgyszólván mindent elmond, amire vissza tud emlékezni. Szép és meghatóan becsületes könyvét az irodalmárok éppúgy haszonnal és gyönyörűséggel forgothatják, mint a nagyközönség.

Ugyanez elmondható, de talán kisebb mértékben, arról a kötetről, amelyet Fehér Erzsébet gondozásában az Akadémiai Kiadó jelentetett meg: József Attila levelezésének mindeddig legteljesebb válogatásáról. A kötet 370 szövegéből 213 szerzője József Attila – szövegekről kell beszélnünk, mert szabályos levélen kívül van itt képeslap-szabványoszöveg és hivatalos beadványszöveg is – a többi hozzá írták barátai, kedvesei, ismerősei, olykor ellenfelei. Nagyon hasznos ez a gyűjtemény, mert Attila leveleit mind ez ideig csak kis példányszámú irodalomtörténeti szaklapokban vagy szétszórta, más kötetek anyagában olvashattuk. Levelei közül legismertebbek a Jolán nővérehez írottak, legérdekesebbek pedig a Vágó Mártához címzettek (ezek már a fentebb ismertetett kötetben megjelentek), valamint az a néhány levél, amit a költő egyik pszichoanalitikusához, a ma Londonban élő Gyömrői Edithhez írt. Gyömrői Edit időközben elhunyt. (G. Gy.) De még ha ezeket a főleg magánéleti vonatkozású darabokat nem vennénk is figyelembe, akkor is találnánk ebben a gyűjteményben néhány olyan levelet, amely újabb megvilágításba helyezi József Attila politikai és irodalmi nézeteit, küzdelmeit. Ma már közismert a Fábry Zoltánhoz írt (itt 190. számú) levél, ahol a legnagyobb magyar szocialista költő arra a Moszkvából jövő ostoba vádra reagál, hogy ő „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat”. Érdemes azért idézni egy önérzetes mondatát: „Én nem Moszkvában, a proletárdiktatúra 14. évében szájalok tehetésgtelenül, hanem Budapesten, az ellenforradalom 12. évében dolgozom eléggé eredményesen.” Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a magyarországi illegális kommunista mozgalom aktív értelmiség-i résztvevőinek többsége nem osztotta a moszkvai platformtervezet szerzőinek a véleményét. De még ők sem ismerték fel a költő kivételes tehetségét és nem voltak hajlandóak bizonyos kérdésekben elfoglalt álláspontját tolerálni. Kevesen tudják, hogy 1932 júniusában József Attila lapot indított *Valóság* címen. Ennek mindössze egy száma je-

lent meg, noha a lap munkatársai között Remenyik Zsigmond, Forgács Antal és Radnóti Miklós mellett megtalálható (álnéven) Lukács György, Rajk László és Bálint György is. A lap baloldaliságához tehát nem fért kétség, „vonalasságához” annál inkább. Mint Sándor Pál írja (idézi M. Pásztor József *József Attila műhelyei* c. könyvében, Budapest, 1975. 200. l.), bár a rendőrség nem akadályozta meg a *Valóság* megjelenését és terjesztését, „a pártapparátus megtagadta a terjesztést, állást foglalt ellene, és ezzel a lap további sorsa meg volt pecsételve...” Ez még jóval József Attila híres egységfrontcikke előtt történt, még mielőtt az elkötelezett költő bírálat alá vette volna elvtársai szektás politikai gyakorlatát – aligha mondhatjuk tehát József Attila és az illegális magyar párt viszonyát már ebben az időben zavartalannak...

További két levél érdemel még megkülönböztetett figyelmet. Az egyiket Babitsnak írta Attila, már szűkszáví, tényközlésében is megrázó, segélykérő beadványa után. Erre a beadványra a Baumgarten Alapítvány 300 pengő segélyt folyósított – ezt köszönte meg Attila 1933. március 2-án kelt levelében. Ahol a többi közt a következőket írja Babitsnak: „Amióta tudom, milyen – esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző – impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszörüljem.” Más szóval amikor a pszichoanalitikus kezelés felszínre hozta a költőben az apaellenes agressziót, Attila rádöbent a 29-es Babits-recezió indokolatlanul durva, fölényeskedő hangjának rejtett rugóira – hogy benne nem pusztán az irodalmi *establishment* vezéralakját, vagy a „megalkuvó” polgárt, hanem a szeretve gyűlölt apaalakot próbálta megsemmisíteni. (1929 és 31 között egyébként Attila kizárólag agresszív kritikai megnyilatkozásokra volt képes; Babitson kívül támadta Móriczot, Németh Lászlót, sőt Kassákot és Komlós Aladárt is.) Fenti feltevésünket támogatja a Babitsot megkövető, 1934-ben írott vers is, a *Magad emésztő szikár alak* – amelynek befejező sorai egy képzeletbeli beszélgetésre utalva így hangzanak:

„leintenél, mint az öregebb,
mint az apám
s én bosszankodnék, de nem mondanám.”

A másik különösen érdekes szövegrészlet egy Halász Gáborhoz írt hosszabb levélből, ebben a most kiadott akadémiai gyűjteményben a 260. számot viseli. Nem most jelenik meg először nyomtatásban, de József Attila kevésbé ismert megnyilatkozásai közé tartozik. Idézzük:

„Én a proletárságot is formának látom... és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé, s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jól jön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formákba állása érdekel.” (318. l. Az én kiemelésem. G. Gy.) Mármost ha levonjuk is ebből a közlésből a konzervatív Halász Gábor felé tett közeledés esetleges gesztusát, megmarad az a tény, hogy József Attila nagy külvárosi versei – mint azt korábban is sejtettük – nem elsősorban agitációs szándékkal, hanem egy adott lelkiállapot adekvát megfogalmazásának szándékával íródtak, hogy Attila ott a legmélyebben szocialista költő, ahol saját neurózisát a kiüresedett, sivár, s épp ezért változásért sikoltó proletár létforma vásznára vetítheti ki.

Természetesen nem minden levél jelent ilyen revelációt, bekerültek a gyűjteménybe szerintünk teljesen jelentéktelen, mulatságosan kurta levélkék is. Az még rendben lenne, hogy Freud másfél soros, születésnap gratulációra reagáló német nyelvű köszönetét közli a könyv, de már Rapaport Samu doktor levelét, amelynek teljes szövege „Szívesen látom este fél 7-kor”, én aligha közöltem volna egy válogatott levelezésben. A leveleket Fehér Erzsébet bőséges jegyzetanyaggal látta el; ezek, csakúgy mint a függelékben közölt „életrajzi időrend” hasznos kiegészítést nyújtanak a költőre és a korra kíváncsi, de annak bonyolult kapcsolataiban nem mindig helyesen tájékozódó olvasónak.

KODOLÁNYI JÁNOS: ÚJ ÉG, ÚJ FÖLD

Magvető Könyvkiadó, 1958

1

Azon a területen, amelyet politikailag Iraknak, történetileg Mezopotámiának nevezünk, hatezer évvel ezelőtt már roppant kultúra virágzott – az általunk ismert első „történelmi” kultúra. S. N. Kramer professzor, kiváló amerikai sumerológus nemrég megjelent *History Begins at Sumer* című könyvében megpróbálta felvázolni lényegében mindazt, amit a tudomány mai állása mellett Mezopotámia őslakóiról, a sumérokról mondhatunk. Ez a különös, nem indoeurópai és nem sémita nép a Kr. e. negyedik évezred végén feltalálta az írást, amely primitív képrírásból lassan a legbonyolultabb gondolatok közlésére alkalmas ékírássá fejlődött. De nemcsak az írás, az emberi értelem e rendkívüli találmánya, hanem a poszttalantiszi világ minden lényeges eleme megvolt már a suméroknál; az ember nem kis meglepetéssel látja, hogy a későbbi asszír, babiloni és héber mitológia és kultúra mellett, számos vonatkozásban a görög is a sumér mitológia és kultúra elemeire épül. Sumér (vagy Szumér) ősi városai: Ur, Uruk, Eridu, Nippur, Kis, Szurippak, Larsza és a többiek két évezreden át virágoztak, míg az akkád hódítók át nem tették a mezopotámiai világ középpontját Babilonba. Csakhogy az akkádok valahogy úgy jártak, ahogy a rómaiak a görögökkel: átvették a suméroktól vallásfilozófiájuk nagy részét s gazdag kultúrájukat. Így sumér mítoszok alapján, de már valószínűleg akkád szerzők alkotásaként született meg a két hatalmas sumér-akkád eposz is: a *Teremtés Eposza* és a *Gilgámes-eposz*.

A *Gilgámes-eposz* töredékességében is a Homérosz előtti világ legnagyobb irodalmi alkotása. (Ma már – lényegében a Kr. e. VII. századból származó ún. ninivei kiadás alapján – az ékírással írt eposz mintegy 1700 sorát ismerjük.) Ez az első olyan mű a világirodalomban, ahol „az ember áll a konfliktus középpontjában... s az istenek tevékenysége csupán a háttérrel adja meg a hős életének drámai mozzanataihoz.” (Kramer). Gilgámes, a hős, kétharmadrészt isten, s csak egyharmad részében ember; de éppen keverék volta az izgató, az, hogy gyakran

emberi érzések és indulatok kerítik hatalmukba; másrésztől viszont képes arra, amire az egészen halandó nem lenne képes: a Halál vizén áthajózva felkeresi a Folyók Torkolatánál az örökkön élő Uta-napistimet. A *Gilgámes-eposz* varázsát én a megjelenítés konkrétságán és elevenségén, valamint a stílus kimunkált gördülékenységén kívül éppen ebben a (Homérosznál is meglévő) egységes kettősségben látom: a világ Krisztus előtt négyezer évvel még nem vált olyan élesen ketté, mint napjainkban; a mítosz még realitás volt, s a valóság bármikor átvarázsolódhatott mítosszá. A Gilgámes-eposznak ezt a még mítoszi, de már valóságos világát jeleníti meg előttünk Kodolányi János az *Új ég, új föld* lapjain.

2

Kodolányi fő forrása maga az eposz. Német vagy angol fordításban olvashatta, és még olvasott hozzá jócskán szakirodalmat; közben egy kicsit sumérul is megtanult. A *Gilgámes-eposz* különben csodálatosan jó nyersanyag egy regényírónak. Több okból. Először is, mert epikai sodrása ellenére nem eléggé összefüggően epikus, túl töredékes; a legteljesebb ninivei kiadás is tartalmaz olyan táblát, amelynek csak néhány sora olvasható. Másodszer, mert az eposz írója csak Gilgámes és Enkidu sorsával törődött – sem Gilgámes családja, sem Uruk (Erech) népe őt nem érdekelte. A mű azért eposz: hőskötemény. A regény viszont szükségszerűen tágabb valóságábrázolásra törekszik, egészen más a tempója, más, részletekben gazdagabb a megjelenítési módszere. Kodolányi hallatlan teremtő erővel húst rakott a Gilgámes-eposz csontvázára, s az eposz hőseinek küzdelmét térben is, időben is kiszélesítette. Az *Új ég, új föld* a Gilgámes-család remeteéletének leírásával kezdődik a Vízözön után. Gilgámes „pateszivé” választásával folytatódik, s az örökkévalóság elnyerésének kudarcával ér véget. Közben pedig alkalmunk van megismerni (a *Vízöntő*-ből, Kodolányi korábbi regényéből jól ismert) Nurmát, Gilgámes fiát és lányát, Uruk tisztviselőit, katonáit, csapszékeit... egyszóval a kor egyik sumér városállomának teljes életét. Ez valószínűleg egészen másfajta volt, mint amilyennek Kodolányi elképzelte, de a regény szuggesztív ereje olyan nagy, hogy elhisszük: Uruk lehetett volna ilyen.

Az eposz tartalmát tíz-tizenkét mondatban el lehetne mondani; a regényé több oldalt venne igénybe. Ebben ugyanis a fő cselekmény mellett rengeteg mellékszál szalad, s a regény egésze szempontjából Nurmának, Gilgámes feleségének az alakja nem kevésbé fontos, mint

Istár papnőjéé, Elmesumé, a renitens-bolond költő Digginé, mint Ur-Nungalé. Kodolányi regénye bővelkedik jobbnál jobb figurákban; s az alakok nem illusztrálnak – élnek! Vannak részek, ahol a nagyszerűen megrajzolt mellékalakok még Gilgámes alakját is elhomályosítják – pedig hát nyilvánvaló, hogy az író őt elevenítette meg a legtöbb szerepeltetéssel és elmélyüléssel.

Az *Új ég, új föld* valósággal duzzad az életerőtől. Már magában véve ez fel kell hogy keltse gyanúnkat. Hogyan lehet egy több ezer éve halott népet feltámasztani? Írói tehetséggel és – a jelenből merített élményekkel, inspirációkkal. Mert minden író fantáziája kevés a múlthoz, ha nem gyúrhat belé életet a jelenből. Kodolányi nem aktualizálja túl regényét, de nyilvánvaló, hogy a sumérokról szólván, nem kerülheti el az általában a jelenkorra, s különösen a korabeli (1949) magyar társadalomra való utalásokat. Ezek az utalások olyan kedvesek, mulatságosak, még tragikumukat is annyi bölcs irónia fűszerezi, hogy Kodolányi burkolt társadalombírálatát helyenként Anatole France-i emlékeket ébreszt az olvasóban. Ő a szürracionális Anatole France. Mégis, Kodolányi korábbi műveiben – s ez talán paradoxként hat – soha ennyire realista nem volt, mint ebben a szürracionális pátozzsal megírt sumér múltba merülő művével.

Az *Új ég, új föld* központi problémája Gilgámes útkeresése, küzdelme. Nemcsak Enkiduval és Huwawával (Humban) harcol, mint az eposzban, hanem a Múlttal, s Uruk szánandóan tudatlan tömegeivel. Gilgámes, a nagy koncepciójú, nemcsak intelligens, hanem az istenek szándékait fürkésző, s néha értő zsarnokot Kodolányi jellemének teljes összetettségében ábrázolja. Gilgámes elsősorban Hős. Megmenekült az Özönvízből, küldetése van, Uruk népe eleinte félistenként tiszteli – holott, mint tudjuk, kétharmad istenként kellene tisztelje –, később azonban fellázad ellene, s az elégedetlenséget csak az Enkiduval való kiegyezés és az azt követő „háborús konjunktúra” mámora tudja enyhíteni. Gilgámes könyörületos zsarnok, jó zsarnok – de nagy terveit csak a nép szenvedésének árán sikerül annyira-amennyire végrehajtania. A nép értetlen és hálátlan, de Gilgámes is az a néppel szemben. Kiemelkedő egyén és társadalom klasszikus konfliktusát látjuk a Bikakorszak felépítéséért vívott küzdelemben, ebben a számunkra ismerősnek tűnő harcban, ahol sokan a „régire ragaszkodnak, de nem tudják, milyen volt a régi”, az új élet megvalósítása pedig emberfeletti feladatokat ró a nagyon is korlátozott képességű, kényelmes és több munka helyett jobb életet áhító emberekre. Kodolányi ennek kapcsán, mintha ezt a tanulságot sugalmazná: az élet ritmusát meg lehet gyorsí-

tani, de nem lehet büntetés nélkül megerőszakolni. Kodolányi tudja: „Akár így, akár úgy a Bika uralma jött el az emberiségre”, de Gilgámes már a könyv közepe táján belátja, hogy a Bika-korszak beteljesülése nincs kötve egyedül az ő személyéhez, s az Enkiduval való kibékülés után egyre inkább magánügyeinek megoldásába mélyed – a halhatatlanság megszerzése is magánügy, voltaképpen.

A gilgámesi sors burkán át Kodolányi meglátatja az örök emberit; a kétfajta sorsot összefüggésében és egységében ábrázolja. Gilgámes hallatlanul mai hős, Uruk pedig minden sumérsága mellett is határozottan magyar. Ez nem jelenti azt, hogy az *Új ég, új föld* „kulcsregény”. Nem az, egyszerűen időtálló mű, jó regény. Kodolányi filozófiája csak azoknak embertelen, akik saját darwini fejlődésükben enyhén visszamaradt lényükre szabják az „ember” fogalmát. A történelem előtti transzcendens embert nem lehet összehasonlítani Kodolányi ideáljával; a jövő transzcendens embere pedig valószínűleg úgy viszonyul majd a 19. század materialistáihoz, mint mi a *pithecanthropus erectus* képletéhez.

3

Kodolányi első írói korszakára egyfajta szemléleti szűkösség, provincializmus volt jellemző, ami stílusában mint naturalizmus fejeződött ki. Később elkezdte írni ómagyar regényeit, amelyeket, bevallom, nem állhattam. A párbeszédek valamilyen sohasem létező, nyakatekert ómagyar nyelven folytak, az író koncepciója mesterkélt volt, és idegesítő. Kodolányinak (érzésem szerint) a második világháború hozta meg azt a lelki megrázkódtatást, ami szükséges volt szemléletének felülvizsgálásához és jelentős íróvá éréséhez. Már a *Vízöntő* (1948) két kötete rendkívüli látóhatár-tágulásról és eszmei fejlődésről tett tanúságot, jóllehet itt még nem kristályosodott ki egészen Kodolányi új világképe, s a kozmikus események és a vízözön előtti világ izgalmas leírása nem tudta mindenütt feledtetni a meseszöveg lazaságát, a cselekmény olykori túlbonyolítását. Az *Új ég, új föld*-ben Kodolányi kiszélesedett világképe már megszilárdult, s az alkatában romantikus író életében először közel került a modern értelemben vett realizmus-hoz. Ebben a több ezer évvel ezelőtt játszódó regényében Kodolányi rengeteg sumér szót használ, de ez egyrészt az időbeli távolság miatt hitelesnek hat, másrészt valóban hitelesebb is, mint teszem azt az ómagyarból középmagyarrá fejlődő nyelvtörténeti zsargon használata, tekintve, hogy Kodolányi lényegesen több ténnyt tud a sumérokról, mint

a korai magyarokról, és mondjuk Pribina szlávjairól. (S a sumér-akkád szavaknak hangulatteremtő erejük is van; néha mágikus, máskor szimbolikus jelentőséggel bírnak, mint pl. Elmesum esetében.) Kodolányi stílusa hallatlanul érzékletes; a Bilala-epizód leírása egyenesen mestერი. Ha az olvasót nem érdeklik is a sumérok, soha nem hallott róluk, ezt a könyvet akkor is el kell olvasnia, ha másért nem, szokatlanul izgalmas cselekményéért és pompás stílusáért.

Viszont őszintén szólva valószínűtlennek tartom, hogy valakit az *Új ég, új föld* elolvasása után ne kezdjenek vadul érdekelni a sumérok. A könyv kultúrtörténeti jelentősége igen nagy. Ahogy a 18. század végén szépirodalmi művek keltették fel először a hunok és később a finnek iránti érdeklődést Magyarországon, úgy most Gilgámessel betört a magyar irodalomba a sumér-akkád kultúra, s hirtelen mindannyian amatőr sumerológusokká képezzük ki magunkat. Kivéve tán az *Élet és Irodalom* kritikusát, aki teljes értetlenségével és értelmetlenségével magáról állít ki szegénységi bizonyítványt a Kodolányit támadó éles kifejezéseivel („legsötétebb... legreakciósabb... Kodolányi legnagyobb tévedése”) – jöllehet ez egymagában biztosíthatja az *Új ég, új föld* hazai közönségsikerét.

Még két apróbb kiigazítás: bár Kodolányi sok helyütt változtat az eredeti *Gilgámes-eposzon*, a 453. oldalon alighanem elnézésnek tudható be az Utnapistimtől kapott tanács után következő mondat: „Istár szavai voltak ezek, így könyörgött a vízözön borzalmi után Enlilnek...” Az eposz angol kritikai kiadásában (E. C. Thompson, 1928) ezek nem Istár, hanem Ea szavai. A másik kiigazítás a 620. oldalon szükséges: Elizeus halottfeltámasztásának története a Bibliában nem a Bírák, hanem a Királyok második könyvének negyedik fejezetében található.

Az *Új ég, új föld* talán Kodolányi János eddigi legjobb regénye. Jelentőségét nem hangsúlyozhatjuk eléggé, értékei pedig mindennél ékesszólóbban beszélnek arról a hatalmas útról, amit a Balaton-parti magányában élő és erő remete a világ apró részletekben való felmérésétől az emberiség mélyebb igazságainak megértéséig megtett.

TAVASZI OLVASÓNAPLÓ (1970)

Hirtelen jött az idén a tavasz – szinte berobbant Cambridge-be. Esős hetek, fagyos hónapok után egyszerre minden tele lett virággal, s ahogy rozsdásodni kezdett a fehér orgona, már illatozott is az aranyeső, a tulipánok színes uniformisait szinte megállás nélkül váltották fel a valószínűtlenül terebélyes rózsák, a gesztenyefáknak bódító illatú hársak feleltek. De a tavasz nyitányát egy darabig ablaküveg mögül kellett nézmem – csúnyán megfáztam, köhögtem, szobafogságra ítélte az orvos. Mire újra utcára mehettem, megszorodtak a jegyzetek.

A jegyzetekből kerekedett aztán ez a tavaszi (vagyis nem túl rendszeres, témáról témára csapongó) olvasónapló. Recenzióvázlatok és elmefuttatások, gondolatok és impressziók lazán kapcsolódó együttese. Írhattam volna közvetlenebb dolgokról is, például a cambridge-i tavaszról, de mint mondom, kicsit kimaradtam belőle, s amúgy sem figyeltem rá eléggé. A könyvekre figyeltem. S arra is, ami a könyvekből kimaradt.

*

Az angol nyelv különbséget tesz az irodalom két fajtája, a *fiction* és a *non-fiction*, azaz a szépirodalom és az értekező, tudományos vagy ismeretterjesztő igényű próza között. A magyarban is beszélünk fikcióról, de más értelemben: ami fikatív, az nemcsak a tényeknek, hanem az igazságnak is ellentéte. Meglehet, az angol *fiction* sem ment egy árnyalatnyi lenézéstől, az angol gondolkodásmód alapvetően empirikus voltából következik az irodalom, a „mese”, a képzelet szüleményének enyhe lenézése. Viszont a modern széppróza egyik jellegzetessége éppen az, hogy a tények át- meg átjárják a szépirodalmat, hogy a próza (bizonyos meddő, lombikban született és ellobbanó kísérletek kivételével) nem tud megenni a társadalmi és pszichológiai tények táptalaja nélkül. Nem tartom véletlennek, hogy az elmúlt tíz-tizenöt év kiugró magyar könyvsikerei (*Rozsdatemető*, *Hideg napok*, újabban Konrád *A látogató*-ja), ha stilizált formában is, de széles tényanyagra, szocioló-

giallag is helytálló írói megfigyelésekre támaszkodnak. Az ilyen *fiction* nem a fiktitvet mondja, hanem a valódit. És úgy mondja, hogy nemcsak ráismerünk („van ilyen az életben”), hanem fel is ismerjük („ez fontosat mond, *rólunk* mondja”) igazságát.

De a tények nyers, vagy félig főtt irodalma nem magasabb rendű szépirodalom. A kérdés az, mennyire egyénien adom elő, s csoportosítom a tényeket, az élményeket (stílus!) és ugyanakkor mennyire tudom őket objektívvé, általános érvényűvé tenni az ábrázolás síkján. Itt van például a magyarországi fiatal prózaírók antológiája, a *Naponta más* (Magvető, 1969). Tizenhét novella, vannak köztük rokonszenvesek és kevésbé rokonszenvesek, jobbak és rosszabbak. Egy dologban azonban hasonlítanak: túl sok bennük a megemésztetlen élményanyag. Másképp fogalmazva: túl kevés az igazi élmény, sok a mellékes tény. Egy kislány unalomból lefekszik egy fiúval. Két fiú ötletesen szemtelenkedik egy lánnyal a vonaton. Egy negyven év körüli férfi unja a feleségét, elmegy a nagy magyar éjszakába, hogy megcsalja, de kalandvágyánál erősebb gyűlölködése, miután megzavarja egy fiatal pár szerelmi együttlétét, visszatér a családi ágyba. Lényeges dolgok nem történnek. Ilyen az élet. A mai húszévesek (legalábbis akik véletlenül bekerültek ebbe az antológiába) így látják. Idézem egyiküket (lány): „Az ember mindenfélét kigondol, aztán nem történik semmi. Ha nem gondol ki semmit, akkor a legjobb. Nem történik semmi. Aztán elfogadom, hogy ez így van.” Nem tudom, hogy ezt el kell-e fogadni.

Az én nemzedékem nem fogadta el, történt is velünk egy s más. Persze, mondhatnák rezignáltak a húszévesek, nektek a történelem is „segített”. Amiben van igazság, de... 1969-ben Magyarországon *eny nyire* eseménytelen lenne az élet? A fiatalok ennyire légüres térben lötyögnének? Alapvető kérdésekkel foglalkozni vajon nem lehet, vagy már (még) nem érdemes?

Azt is jellemzőnek tartom, hogy a *Naponta más* két legjobb, legmarkánsabb írása, Ungváry Rudolf elbeszélése ötvenhatos konfrontáció, izgatottságában meggyőző kamaradráma, Nádas Péteré egy botcsinálta funkcionárius diplomata kacagatóan szellemes paródiája. De Ungváry 1936-ban született, lassan érő, a derékhadnál jóval idősebb író. Nádas mögött pedig már több könyv áll, nem egészen érthető, miért került be az antológiába a kezdők közé. Akik többségükben rokonszenvesek, de valami – talán egyfajta nagyot akarás és a drámai általánosítás igénye – úgy látszik hiányzik belőlük.

*

John Updike új könyve, a *Párok (Couples)*. Nem kis szenzáció, tengeren innen, tengeren túl. Most megjelent Penguin-zsebkönyvben, magas példányszámban. Updike tehetséges író, nem véletlenül emlegetik Bellow és Malamud, valamint Salinger mellett, bár e három szerző közül alighanem Salingerhez áll csak közel. Updike hallása kitűnő, stílusában izgalmasan keveredik az újangliai epikus hagyomány a „kozmetopolita” fanyarsággal és iróniával. Sikeres író: *Rabbit, Run* című könyvét magyarul is kiadták, *Nyúlcipő* címen. Mégis, a *Párok* sikere minden eddigi Updike-kiugrást felülmúlt. Egy hétre Updike a *Time Magazin* címloldals hírese lett. Minek köszönhette a feltűnést?

Elsősorban a könyv magas szexhányadosának. A *Párok* cselekménye Tarboxban, egy kis massachussetsi (Boston környéki) városkában játszódik, szereplői szinte egytől egyik fiatal tudósok és üzletemberek. Státusuk, képzettségük és koruk (30 és 40 év között) nagyjából azonos, így semmi akadály, hogy a párok barátkozzanak, vacsorákra, „party”-ra hívják meg egymást, a hétvégén együtt golfozzanak, vagy kosárlabdáznak. De a golfnál és a bridzsnél is érdekesebb az a játék, ami a regény fő cselekménye: a párok intrikákkal, kisebb-nagyobb izgalmakkal és gyakori (ideiglenes) partnercserével fűszerezett szerelmi élete. Updike ennek a belterjes, a csömörig variálható és a válóperig feszíthető játéknak a krónikása. De nem csupán annak, hogy ki kivel, mikor és hogyan szeretkezik. Annak is, hogyan bomlik fel egy bizonyos *életforma*: az amerikai kisvárosok puritán, vagy patriarchális, de mindenképpen zárt, szabályozott és monogám életformája. (Ezt jelképezi a könyv vége felé a tarboxi protestáns templom pusztulása – a templomba villám csap és felgyújtja.) A *Párok* az átmenet, az átalakulás története, s figyelemre méltó, hogy az átmenet, a változás kísérlete éppen azokra az évekre esik, amikor még úgy látszott, Amerika értékforradalma, a hagyományos amerikai életforma gyors átalakítása nagyobb megrázkódtatások nélkül megoldható: a Kennedy-korszakra.

De ismétlem: a *Párok* fő témája a *szex*. Roppant téma a modern irodalomban, bár a magyar olvasó csak közvetve, másod- vagy harmadkézből értesül Henry Miller és D. H. Lawrence, vagy akár a könnyebb fajsúlyú Agnar Mykle és J. P. Donleavy ilyen vonatkozású regényeiről. Magyarországon és a magyar irodalomban van „szerelem” és „nemi élet” (az előbbi túlidealizált, vagy közhelyes, az utóbbi tudományos, vagy áltudományos formában), de „szex” nincs. Fordítsuk erotikának? A két fogalom nem fedí egymást; még a főnévből képezett melléknév, a „sexy” sem felel meg teljesen az „erotikus”-nak. A *szex* a ne-

mi energia minden megnyilvánulását magába foglalja, az egész nemiséget.

Az európai szépirodalomban a szex, tehát férfi és nő szerelmi és nemi kapcsolata rendszerint két megközelítésben jelentkezik, az író nézőpontja lehet *tragikus* vagy *komikus*. A nemi szenvedélyt (ami néha elfedi, illetve magába szívja a szélesebb értelemben vett szerelmet) felfoghatjuk alapján tragikusan, mint Strindberg, s némely regényében Zola és D'Annunzio, vagy komikusan. Az utóbbi szemlélet a felvilágosodás öröksége: a nemi aktust nem tekinti szertartásnak, vagy misztériumnak, csupán játéknak, testi lehetőségeink derűs, kellemes és szórakoztató kiaknázását látja benne. A tragikus szemlélet hívei valásnak, vagy mágiának látják a szerelmet, a nemi párharcban a teljes birtoklás, a lélek a tét; a komikus szemlélet (talán realistább módon) a testre koncentrál, s bár nem mond le a férfi és a nő közötti összhang igényéről, kevésbé fontosnak tartja a lelki tényezőket. A modern szépirodalomban a két szemlélet gyakran keveredik – a szexcentrikus Henry Millernél például a komikus elem dominál, bár a *Baktériútó*-nek (Tropic of Capricorn) vannak metafizikába hajló, s tragikumot szuggeráló részei is.

Updike egészében a komikus hagyomány híve. Helyzetleírásai pontosak, szabadszájúsága inkább mulattat, mint megbotránkoztat, jóllehet ami csak az ágyban megtörténhet férfi és nő között (a Kinsey-jelentés szellemében), az Updike-nál előfordul. Ettől még írhatna rossz pornográf regényt is. Csakhogy a pornográfia alaptörvénye a gépieség, az egyénnek fiziológiai reakciókra való gyökeres leredukálása. Updike hőseinek szeretkezése azonban nem gépies, hanem helyzettől és partnertől függően egyénített, sőt nemegyszer lírai, anélkül hogy szentimentális lenne. Piet Hanema, a főhős minden nőt másképp érzékel, s ugyanazt a nőt is esetenként másképp érzékeli, bár a szokás idővel összemosza a különbségeket. Igaz, hogy Updike bőkezű volt Piettel: a *Párok*-ban feleségén kívül még négy tényleges és több képzeletbeli barátnővel ajándékozta meg.

A *Párok* nem nagy regény. Írója nagyobb feladatokat is könnyűszerrel meg tudna oldani. De kellemes és (nemcsak kamaszoknak) érdekes olvasmány; bizonyos, a magyarban egyelőre még nyomdafestéket alig látott szavak behízelgő természetességgel simulnak bele az újangliai táj leírásába. (Idézni akartam egy vaskosabb jelenetet a könyvből, de nem megy: úgy látszik, magyarul vannak még gátlásaim.) Igaz is, Piet Hanema végül is kitör a partnercserék és közös társasjátékok-társas közösködések bűvös köréből, feleségül veszi legizgalma-

sabb szeretőjét, és elköltözik Tarboxból. Megtalálta a boldogságot? Ne túlozzunk: érdekesebb, magához valóbb partnert talált, olyat, akivel kedvére játszhat 15 éven aluliaknak nem ajánlott társasjátékokat.

Updike új regényének lényege, hogy a párok unatkoznak. Nem feltűnően, hanem ízlésesen és csendesen, esetleg állandó televízió-agyfürdőben, de akkor is. Továbbá egy olyan társadalomban élnek, ahol a nemiség a legjobban manipulált árucikkek egyike. Plakátokon és transzparenszen, filmen és nyomtatásban, éjjel és nappal mindenütt jelen a *szex*. Másrészt a *szex* igényként tudatosodott az emberekben, különösen a nőkben. (Egy cambridge-i egyetemi előadásban az előadó a női orgazmushoz való jog felismerését mint a női emancipáció fontos fegyvertényét méltatta.) Nyilvánvaló, hogy egy magas életszínvonalat elért társadalom tagjainak szexigénye is megnövekszik, hogy az élvezetelv fontossága megnő a hasznosságelv kárára. Csakhogy ez olyan társadalomban történik, ahol a többségnek munkája nem nyújt (az alkotással járó) kielégülést, ahol a rendkívüli szakosodás beszűkíti az emberek testi-szellemi lehetőségeit és érdeklődését, egyszóval a munka nem ad lehetőséget a szexuális energiák természetes szublimációjára, így az emberek figyelme szinte rögeszmésen a női testre és a szeretkezés módozataira irányítható. Itt függ össze a szexmanipuláció a társadalom manipulációjával. Akinek fő problémája az erotikus kielés, az élvezetelv minél hathatósabb megvalósítása (s erre akár képzeletben, akár a valóságban módja is van), az nem csinál forradalmat, nem kezdeményez jelentős társadalmi reformokat. (Pietről megtudjuk, hogy a koreai háború óta nem érdeklik a hírek, nem olvas újságot.) Egy bizonyos ponton túl a *szex* lefegyverez, a társadalmi elnyomás, illetve a *status quo* feltétlen megőrzésének eszközévé válik.

*

Marcusét kevesebben olvassák, mint emlegetik; a párizsi „diákforradalom” és a nyugatnémet diákmozgalom zajos tüntetései óta szokás hivatkozni rá, mint a fogyasztói társadalom visszasságait kitergető profétára, újabaldali gurura. Most megjelent egy kis könyv Marcuséről, szerzője Alasdair MacIntyre, az essexi egyetem szociológia professzora. Ugyanebben a sorozatban más szerzők, többek között Camus, Fanon, Che Guevara, Lévi-Strauss, Chomsky munkásságát ismertetik és bírálják.

MacIntyre először bemutatja a fiatal Marcusét. Herbert Marcuse Berlinben született, Hegelről írta doktori disszertációját és 1934 óta él Amerikában. Az angol szerző legelőször arra figyel fel, Marcuse

mennyire klasszikusan német filozófus, milyen ellenségesen és értetlenül nézi nemcsak a pozitivizmust és az empiricizmust, de a fenomenológiát is, milyen elvont, pontatlan és önkényes elméleteiben. Míg Marx már *A német ideológiá*-ban kigúnyolta Hegel absztrakt bölcsekedését, Marcuse erénynek véli az elvontságot, s a lehetőséget következetesen a valóság fölé helyezi, bizonyos szempontból fetisizálja. Ezért indokoltnak látszik MacIntyre véleménye, aki szerint Marcuse nem Marx utáni, hanem még Marx előtti, *baloldali hegelianus kategóriákban* gondolkodik.

Marcuse szerint az ember célja a boldogság; Marx szerint a szabadság. A két cél összeegyeztethetetlen – a szabadság megvalósítása ugyanis állandóan új konfliktusokat teremt az egyén életében, a szabadság nem küszöböli ki a tragikumot. Marcuse utópiája ezt egyszerűen nem veszi számításba. Azt sem, hogy milyen következményei lesznek, lehetnek a „libidó” (a nemi vágy) teljes felszabadításának (ez, ti. a libidó felszabadítása, más freudistákkal együtt Marcuse egyik sarkalatos tétele), mivel Marcusét csak az elmélet érdekli, és nem a gyakorlat. Ha megszűnik a „nemi represszió” és vele a monogámia, mi lesz a családdal? Nem vezet a nemi kapcsolat kívánt forradalma egy *másfajta* represszióhoz? Minderre Marcuse adós marad a válasszal.

A továbbiakban MacIntyre azt elemzi, mi van Marcuse „represszív tolerancia” elmélete mögött. A német-amerikai filozófus azzal vádolja a nyugati fogyasztói társadalmat, hogy kielégíti, s állandóan fokozza a tömegek nem valódi, vagyis álgigényeit. Igen, de ki mondja meg, mik az emberek igazi és mik álgigényei? A filozófusok, vagyis Marcuse. És itt jön a logikai bukfenc: az az állam, amely kielégíti a tömegek (nem valódi) igényeit, uralkodik felettük, *tehát* totalitárius. Marcuse szerint nincs lényeges különbség Hitler Németországa és Johnson Amerikája között! MacIntyre, aki mindeddig higgadtan bizonyította, Marcusénak hol nincs igaza, s hogy Marcuse miért *nem* marxista, most dühbe gurul: a fogalmak ilyen egybemosása kísértetiesen idézi a harmincas évek gyakorlatát, amikor a „szociálfasiszták” elleni harc jelszava eltérítette a német tömegeket a nácizmus elleni harctól. Nyilvánvaló, hogy a liberális kapitalizmus nem totalitárius, hogy a sajtószabadság nem egyszerűen porhintés, hogy például az angol népjóléti államot újra meg újra meg kell védeni a konzervatívok regresszív intézkedéseitől... A baj MacIntyre szerint nem abban van, hogy a modern állam túl erős és mindenható, hanem abban, hogy a véletlenek és taktikai bizonytalanodások olyan helyzetekbe sodorhatják, amelyek kisiklanak ellenőr-

zése alól. (A klasszikus példa Vietnam: egy háború, amit senki sem akart, de senki sem képes befejezni.)

Azt is megtudjuk, mi a „forradalmian” új Marcuse elméletében. A marxisták mindeddig úgy vélték, a többség diktatúrája a kisebbség fölött a szocializmus megvalósításának szükséges (de nem elkerülhetetlen) fázisa. Marcuse azonban nem hisz a többségben – a tömegeknek fogalmuk sincs *valódi* igényeikről. Csupán a forradalmi elit akciója ébresztheti őket rá igazi céljaikra és kívánságaikra. Marcuse a jelenlegi elit uralmának megdöntését és teljesen nyíltan a *kisebbség diktatúráját* javasolja. Itt a forradalmi frázisok mögül kilóg a lóláb – nyilvánvaló az elmélet önkényessége és antidemokratizmusa. MacIntyre konklúziója: Marcuse azt akarja, hogy más formában, de ismétjük meg a sztálinizmus tapasztalatát. Felülről nem lehet az embereket felszabadítani, hatalmi szóval lehetetlen szabadabb világot teremteni. Eddig még senkinek sem sikerült: Marcusénak se fog.

*

Tíz éve, 1960. május harmincadikán halt meg Paszternak. Temetéséről több szemtanú beszámolóját olvastam. Lydia Pasternak-Slater, a költő Angliában élő húga leírja, hogyan özönlöttek az emberek Peregyelkinóba, bár a temetésről csak egy nyúlfarknyi hír jelent meg a *Lityeraturnojaja Gazeta*-ban, milyen megható formákat öltött Paszternak barátainak és (főleg fiatal) híveinek gyásza, hódolata. Richter Chopint játszott, majd megindult a temetési menet. Paszternakot kívánságához híven egy közeli dombon, három magas fenyőfa alatt temették el.

Arthur Miller nemrég a Szovjetunióban járt, élményeiről könyvben számolt be, ebből közölt részleteket egy képes folyóirat Miller szövegével, s felesége, Inge Morath fényképeivel. Itt láttam egy képet Paszternak sírjáról. (A külföldieknek tilos a sírhoz látogatni, de Millerrel kivételt tettek a hatóságok.) Tele a sír virággal és gyümölcscsel, amit a látogatók hagytak rajta, tele almával, mogyoróval, berkenyebogyókkal. Inge Morath egy másik képen a peregyelkinói házat örökítette meg. Itt élt, s alkotott a költő, itt nyert végleges formát élete fő műve, a *Doktor Zsivágó*. Hirtelen Voznyeszenszkij Paszternakról írt verse jut eszembe:

„Kihalt, üres a háza,
holt minden emelet.
Egész Oroszországban
egy lelket nem lelek!”

Habent sua fata libelli. A *Zsivágó*-ból azóta film lett. Világsiker az is, mint a könyv volt (Julie Christie játssza Larát), éppen csak a regény filozófiáját, leglényegesebb mondandóját felejtette ki a filmből a forgatókönyv írója. Lehetetlen kívánnánk? Általában másodrendű könyvekből lesznek jó filmek, és fordítva. A *Zsivágó*-film nem ér fel a regénnyel, de a könyv sajátos lírájából valami mégis átmentődött. Az orosz táj, a forradalom, a polgárháború hangulata, *Zsivágó* apokaliptikus vonatkozása az Urálig...

Azóta Paszternak szimbólummá nőtt; jelentése független a költő teljes életművétől, de nem független életútjától, különösen a háború utáni évektől és a *Zsivágó*tól. Paszternak a művészetet, a művészetet át vallott igazságot a politikai érdekek fölé rendelő író tiszteletet parancsoló alaptípusa. Igazságának kevés köze van a marxizmushoz, annál több egyfajta „krisztusi evolucionizmus”-hoz, talán Bergyajevhez, s egészen biztosan Teilhard de Chardinhez. Paszternak nem veti el – újrainterpretálja a forradalmat. Az újabb orosz irodalom egyetlen hozzá hasonlítható alakja Szolzsenyicin; aki akár „igazi szocialista realista”, mint Lukács gondolja, akár nem, mindenképpen kitűnő író, s akit nem lehet kijátszani Paszternak ellen. Már csak azért sem, mert mint a *Doktor Zsivágó*, Szolzsenyicin nagy regényei is csak külföldön jelentek meg.

A staféta kétségtelenül Paszternakkal indult. A *Zsivágó* volt az első olyan mű, amely a külföld szemében visszaadta a megtizedelt, elbürokratizált, szervilissé-kincstárvá süllyedt orosz irodalom hitelét. Pausztovszkij és Akszjonov, Szolzsenyicin és Szinyavszkij, Vozneszenszkij és Brodskij művei ezt a hitelt erősítik, s pillanatnyi kiadhatóságuktól függetlenül az új orosz irodalom becsületét növelik. Akár tanúságot tettek Paszternák mellett, akár nem, mindnyájan az ő fegyvertársai és szellemi utódai, az ő művének folytatói. Nem a holt lelkeknek, az élőknak írnak, a mesterségesen éltetett irodalom helyett (és mögött) ők ma az élő orosz irodalom.

*

Áprily Lajos verseit olvasom. Posztumusz kötete (*Akarsz-e fényt*) nem tartogat különösebb meglepetést Áprily híveinek: az idősebb költő kései négysorosai ugyanazokat az erényeket demonstrálják, mint a korábbi gyűjtemények, csak bölcs derűjét, természetesen érlelt harmóniaigényét kezdik ki itt-ott az aggkor árnyékai. De Áprily még roskatagon, félig vakon, betegeskedő dédapóként is ízig-vérig költő, még min-

dig meg tud hatni egy-egy frissen szedett képpel, nosztalgikus metaforával. Áprilyról elmondhatjuk, hogy versének is, életének is volt *formája*:

„Ázott gallyon síró madárka szól,
egy kurta nyártól újra búcsúzol,
tünődő lelked holtaknál időz,
s fejed felett a szélben zúg az ősz”

Kissé avított, de kétségtelenül poézis. Az utolsó, klasszikusan érett sorról Radnótira asszociálok, talán azért, mert ő is szerette rövid verseit ilyen őszi mondatokkal lezárni: „s a fáradt fákra fátylas fény esőz. / Kibomló konttyal jó az édes ősz.” Csakhogy Áprily nemzedéke egyikét magányos veterán kivételével már nem él; s van, akinek Radnóti és Szabó Lőrinc, de még Nagy László és Pilinszky is „konzervatív”. A fiatal költők egy része abból indul ki, hogy minden hagyomány ballaszt, s épp ezért ha valaki újat akar mondani, valamiféle képzeletbeli nullpontról kell kiindulnia. Aki megvetette a lábát ezen a nullponton, máris „avantgardistának” tételezheti magát. S teszi is ezt jó néhány fiatal, függetlenül attól, van-e egy ilyen új avantgardizmusnak akár csak anynyi társadalmi létalapja, mint a század elején volt, s van-e értelme a már sokszor eljátszott játékokat újra végigjátszani, meddő kísérleteket még egyszer végigkísérletezni.

A válasz nem lehet egyértelműen elutasító. Magánhasználatra persze hogy van értelme. Ahogy az ember embrió korában végigmegy a törzsfajlódás minden fokozatán, úgy elképzelhető, hogy embrionális korában a fiatal költő is végigjárja az irodalmi törzsfajlódás egész skáláját, mondjuk az általános iskolában felszívott Petőfitől egészen Weöres Sándor legújabb kötetéig. Kísérletezhet ilyenkor a költő, pontosabban: kísérleteznie *kell*, tegye hát, de lehetőleg ne a közönség szeme látára. S ebből a szempontból alig látok különbséget a naiv Petőfi-epigon és a rossz dadaista kezdő között. Az aztán a szerkesztőn múlik, hányat dob vissza, mennyit, s hogyan közöl a nyilvánosságot óhajtó, de azt meg nem érdemlő kéziratok sokaságából.

A magyarországi folyóiratokban persze jóval nagyobb esélye van a közlésre egy harcos népi-nemzeti epigonnak, mint egy botladozó szürrealistának. A vajdasági és a nyugati magyar irodalmi folyóiratokban mintha fordítva lenne. Sohasem tudom eldönteni, a szerkesztő álmos-sága, engedékenysége, vagy ízlésének rendkívül széles skálája tette-e lehetővé az ilyen szövegek közlését:

„az asztalon vizes fejboy
kukorékol toporzékol
fényességes Ephraim bey
szép legyeknek turbékol”

vagy:

„Fugák egymást kergető kutyái
Egymást kergető kutyái fugák
Kergető kutyái fugák egymást
Kutyái fugák egymást kergető”

Ami ezekben a komolynak szánt, de a sületlenség határán mozgó versezetekben feltűnő, az a szöveg értelmetlenségén túl, annak végletes *esetlegessége*. Középiskolai végzettséggel rendelkező ember minden különösebb megerőltetés nélkül öt perc alatt érdekesebbet tud összehozni. (Tessék kipróbálni!) Továbbá: ezeket a szövegeket elolvassuk és mindjárt el is felejtjük. (Ha csak nem kezdünk tűnődni azon, a második szövegben miért nem fordul elő az „egymást kergető fugák kutyái” illetve a „kutyái egymást kergető fugák”, mert ebből a négy szóból éppenséggel ezeket is ki lehetne variálni – pontosan ugyanannyi értelmű lenne.) Társadalmi szempontból egy Illyés-epigon verse hasznosabb, mint egy ilyen se füle, se farka modernkedőé, vagy ha nem is hasznosabb, ártalmatlanabb. Az olvasó ízlését nem rontja, nem járul hozzá vérnyomásának emelkedéséhez, nem kezd el azon tűnődni, ő bolondult-e meg, vagy a szerző. Meggyőződésem, hogy hagyománytalanul nem lehet jó modern verset írni; a hagyományellenes lázadás is a hagyományból indul ki, azt kérdőjelezi meg. Kassáknak is akkor és ott sikerült a forradalma, ahol nyelvileg tudta már, mit akar: nemcsak rombolni, hanem valamit folytatni is.

Untat ez a levegőben lógó avantgárd, ez az üres, exhibicionista modernkedés, történjen akár Párizsban, akár Újvidéken. Egzaktabb gondolkodáshoz szoktam volna angliai tanulóéveim alatt, vagy alkatilag mindig is az óvatos újítkhoz húztam volna? Nem tudom eldönteni. De a múltkoriban a *Híd* egyik kritikusa Brasnyó verseivel kapcsolatban arról írt, hogy a fiatal vajdasági költőknek nem szabadna lemondaniuk a valóságkelemek alkalmazásáról. Igaza volt. Nullpontról nem lehet modern költészetet teremteni. Tagadhatjuk a valóságot, de nem lehetünk meg nélküle. S ha a nyelvet, az értelmes közlés lehetőségét tagadjuk, magát az irodalmat vetjük el, tesszük lehetetlenné.

Cambridge, 1970. május-június

A ROMLANDÓ DOLGOK KÖLTÉSZE

Dsida Jenő, *Versek*,
Irodalmi Könyvkiadó Bukarest, 1966, 557 l.

Nem a művek száma dönti el egy-egy életmű maradandóságát, nem a megírt versek mennyisége határozza meg egy költő értékét. Dsida Jenőnek életében mindössze két verseskötete jelent meg, műve a harmadik, posztumusz kötettel és csak folyóiratokban közzétett verseivel együtt sem mondható terjedelmesnek. Mégis, újra meg újra felfedezjük, milyen gazdag, adott keretein belül milyen színes és változatos ez az életmű, s milyen kevésbé kapta meg mindeddig Dsida Jenő a szélesebb olvasóközönségtől az őt megillető elismerést és szeretetet. Régóta időszerű feladatot vállalt tehát a bukaresti magyar nyelvű Irodalmi Könyvkiadó, amikor Szemlér Ferenc bevezetésével (és feltehetőleg válogatásában) az utolsó huszonöt év három sovány Dsida-válogatása után most kiadta a fiatalon elhunyt erdélyi költő verseinek eddigi legteljesebb gyűjteményét. Annál is inkább, mivel éppen ez év május tizenhetedikére esik a költő születésének hatvanadik évfordulója.

Dsida lírájának megértéséhez fontos támpontot szolgáltat egy életrajzi adat: a költő súlyos szervi szívbajjal született, és soha, életének egyetlen pillanatában sem volt teljesen egészséges. Valami igen finoman-egyensúlyos ingaállapotban élt, mindig kicsit félénken, tartózkodón, kicsit betegen végezte káprázatos nyelvi bűvészműtávjait. Dsida tudta, hogy ha valaki, ő igazán magában, sejtjeiben hordja halálát. Ebből a tudatból fontos, egész költészetére kiható dolgok adódtak – az élet viszonylagosságának, törekenységének felismerése: a másoktól való különbözés élménye, ami bizonyos arisztokratizmussal járt (a beteg az egészségesekhez viszonyítva „választott”) s a halálközelség állandó érzékelése és jelzése. Ha mindehhez hozzávesszük a költő rendkívüli formaérzékét és középosztályi környezetének megfelelő önképzési lehetőségeit, már megsejthetjük a költői pálya koordináta-rendszerét, fogalmat alkothatunk a dsidai líra lehetőségeiről és korlátairól. Ezt a lírát, amelyet egyik méltatója „illékony szürrealizmus”-ként jellemez, valami kifinomult létbizonytalanság lengi át, s teszi a világot a lé-

lek minden rezdülése iránt fogékonyá. Alapkvalitásai az érzékenység és a „Nyugat” költészetén érett formakultúra. Dsida rendkívüli beleéléssel tudja magát átadni sejtelmeknek és hangulatoknak, legjobb versei mégsem impresszionisztikusak, mert élményeit egyetemes érvényre tudja emelni – így lesz a kocsárdi váróteremből az Olajfák Hegye és a monostori erdőből a Pásztori Erdő, Daphnis és Cloé jó szagú erdeje.

A létbizonytalanság élménye tehát döntő Dsida életében. Ami a felnőtt Kosztolányinak jórészt szerep volt, vagy „rémes-édes” emlék, az Dsidának szinte természetes állapot. Ő a beteg, a lábadozó, az ábrándos, az életért sóvárgó kisgyerek. Első kötetének, a *Leselkedő magány*-nak kedvelt, ismétlődő képei az üres ház, a temető, az őszi erdő, alaphangulata a szomorú, sejtelmekkel átszótt elhagyatottság. Következő könyve, a *Nagycsütörtök*, hirtelen gazdagodásra vall: 1930 körül Dsida addig gonddal ápolt remeteségébe betör a külvilág, a szatmári zártságból a kolozsvári egyetemi-irodalmi élet szabadságába csöppent költő hirtelen észreveszi a világ kincseit. Pályáját egyengető barátokra tesz szert, a szerelem elvont eszményből valósággá lesz életében, utazik, sokat olvas és fordít. 1930 és 1934 között születnek leginkább életvidám versei, köztük olyanok, mint a *Kóborló délután kedves kutyámmal*, amiben – csodálatos paradox! – a magyar irodalom egyik, haláltudattal legjobban átítatott költője himnikus sorokban zengi, hogy:

„Szép a világ, gyönyörű a világ és nincs hiba benne.”

s utána olyan lelkesedéssel és virtuozitással fut végig az érzékek teljes skáláján, hogy azt még a *Tücsökzene* őspogány költője is megirigyelhetné. Tobzódik, fürdik a színekben, szagokban, táncos hexameterekben sorolja a tapintás, hallás, ízlelés gyönyöreit. „Hát a szagok! Televényföld illata, májusi esték / illata, édes akácfa-virág dús illata, kedves / szép szeretőm szájának vadszeder-illata, zizge / szőke hajának fűszeres illata...” Lehet, hogy ez a kitörő, feltétlen életöröm csupán a haláltudat időleges visszaszorulásának reakciója? Hogy ez a szó-eksztázis, a világ *egészségének* ez a mámoros felfedezése éppen azért lehetséges, mert a költői pillanat a betegség nedves talajából virágozik ki, tör elő? Bármint is legyen, a *Kóborló délután*, csakúgy, mint a bájosan erotikus *Miért borultak le az angyalok Viola előtt*, méltán számítanak Dsida költészetének legolvasottabb darabjai közé.

Szépek a hol eminescui, hol egzotikus mesevilágot idéző Dsida-versek is, zeneiségében utánozhatatlan az antológiákban gyakran megje-

lentetett *Szerenád Ilonkának*, de Dsida legnagyobb verseit mégiscsak az *Angyalok citeráján* utolsó halálsejtelmeiktől zaklatott ciklusában keresném. Olyan versek között, mint *A sötétség verse*, a *Hulló hajszálak elégiája*, a *Már hiába nézed*, az *Elárul, mert világít*. A romlandó dolgok költészete ez; nemcsak a méz, a hó és a szerelem romlandó, az emberi test is az – úgy ivódik belé „az éjszaka, a sír szaga”, mint a kávé a belemártott kockacukorba. S a harmincegy éves férfiban a sötét kertben settenkedő kisfiú iszonyata éled újjá, átjárja a nevesincs-szörnyűség borzalma:

„Nem rejt el e vacak világ itt.
Békák közé leguggolok.
A szív elárul, mert világít,
illatoznak a szemgolyók.
Aki él, nem rejtőzhet el.
Jön. Itt van már. Egész közel.”

Érdemes lenne eltűnődni, akár egy összehasonlító esszében, Dsida és a nála két évvel fiatalabb Radnóti Miklós haláltudatának jellegén és különbözőségein. Radnótit egyébként (a hazai kutatók által általában alábecsült, vagy elhallgatott) katolicizmusa is rokonítja Dsidával, bár a dsidai életműben a hit szerepe sokkal nyilvánvalóbban kimutatható.

Nincs igaza Szemlér Ferencnek, amikor a bukaresti Dsida-kötet bevezetőjében sommásan „költői díszletnek” nevezi némely Dsida vers „katolikus túlvilági hangját”, s valamiképp kétségbevonja a dsidai vallásosság hitelét. Nem kell feltétlenül Sík Sándor, vagy éppen Mécs László modorában verselni ahhoz, hogy témaválasztásában, vagy művészi módon megvallott értékrendszerében valaki „katolikus költő”-nek bizonyuljon. Igaz, hogy Dsida formai virtuozitása néha modorossá teszi a verset, s közvetve a vallásos tartalom őszinteségének a rovására megy, s hogy vannak frivol versei, amelyekben a „túlvilág” vagy az „őrangyal” csak verskelléknek számít. Hitének súlyát én mégsem ezeken mérném le, hanem az olyan verseken, mint a *Nagycsütörtök*, a *Krisztus*, vagy (a bukaresti kötetből kihagyott) *Húsvéti ének az üres sziklasír előtt*. Dsida panteizmusa és merész érzékisége, véli Szemlér, ellentmond „a katolikus” szemléletnek. Csakhogy Dsida sohasem tartotta magát az egyház költőjének, s költészetének elemzése arra enged következtetni, hogy míg szatmári diákoskodása idején hatott rá a keresztényszociális gondolat és közel állt hozzá a korai Rilke, később a katolicizmusnak egy kevésbé harcos, de annál melegebb, szelídebb és

természetszeretőbb áramlatához vonzódott: a ferencességhez. Assisi Szent Ferenc *Naphimnusz*-ában az Urat dicsérve fordult a korábban pogánynak vélt természet felé, s a szegénységet tekintette a legkeresztényibb életformának – ebből a kettős forrásból táplálkozott a harmincas évek „assisizmus”, ferencesség néven ismert szellemi áramlata. Dsida esetében a ferences tanítás inkább mint kíváncsi jelentkezett („Menni kellene házról-házra”). Egyre konszolidálódóbb középosztályi életformáján ő nem kívánt változtatni, a vándorlás dicsérete azonban gyakori motívum 1930 táján írt verseiben, s egyáltalán nem lep meg, hogy Szent Ferenc – Francesco testvér – hat sort kap a *Kóborló délután*-ban, hisz Dsida természetimádatának, himnuszos elragadtatásának éppen ő a kedves védőszentje.

Humanizmusba ojtott, s elég szabadon értelmezett ferencesség tehát Dsida harmincas évek elején írt szociális verseinek is a rugója, ez van „erkölcsi reformizmusa” mögött. Nem hiszi, hogy a társadalmat meg lehet váltani, még megváltoztatásához sincs benne elég politikai szenvedély, nagy vállalkozókedv. 1932-ben, *Üzenem a hangosoknak* című cikkében kikel a *Korunk* csoportja által követelt programirodalom ellen; ugyanakkor Erdélyben az elsők között méltatja és értékeli József Attilát. Írtózik az erőszaktól, de felháborítja a kirívó egyenlőtlenség és a társadalmi igazságtalanság. A Viola-versben így fakad ki: „S mért a szegény olyan, / mint úton heverő gyöngye, beteg bogár, / melyre bárki reátapos?...”, de mint Karinthy, ő is csak a „rózsaszínű forradalom”-ban, a szeretet forradalmában hisz. Szerb Antal írta Dsidáról nekrológiájában: „A részvét, a szenvedőkkel való együttérzés költője volt, kevés programmal, de annál több igazi szeretettel.”

Dsida verseinek új válogatásába a szerkesztő (Kovács Erzsébet) felvett száztizenhat olyan verset, amely eddig kötetben nem jelent meg; kéziratban, vagy korabeli folyóiratokban elszórva rejtőzött. Ez a *Rettenetes virágének* ciklus számos szép új verssel ismerteti meg az olvasót, gazdagítja Dsida-képét, de egyszersmind egy problémát is felvet. Dsida a *Cimbora* című gyereklapban közölte első költeményeit, s kezdeti versíró korszakában igen sok zsenéje született. Ezeket – legalább az 1925 vagy 26 előtt írottakat – nem érdemes felvenni egy, a szélesebb olvasóközönségnek szánt gyűjteménybe, bár egy kritikai kiadásban feltétlenül helyük van. Úgy érezzük, a szerkesztő jó néhány korai verset kihagyhatott volna a bőséges kéziratanyagból.

Az viszont már kínosabb, hogy Dsida ismertebb versei közül kimaradtak mindazok, amelyekben a házsongárdi temetőben nyugvó költő hitet tesz magyarsága mellett, vagy céloz erdélyiségére (értsd: nem ro-

mán voltára). Nemcsak a hazafias pátosza és szenvedélye miatt fekete-listára tett *Psalmus Hungaricus* hiányzik a kötetből, hanem a magyarországi antológiákban sűrűn szereplő *Csokonai sírjánál* is, valamint fél tucat – kötetben eddig nem publikált – olyan vers, amelynek címében az „erdélyi” vagy „magyar” szó előfordul.

Kimaradt néhány megrázóan szép vallásos vers is. Ezek nélkül Dsida Jenő költői életműve – bárhog is nézzük – nem teljes. A hiányokért elsősorban nem a szerkesztőt terheli felelősség, hanem azokat a hivatalos román szerveket, amelyek nem veszik jó néven, ha bárki – élő vagy halott – figyelmezteti őket arra a tényre, hogy Erdélyben magyarok is élnek. Még így is nagy szó, hogy ez az 5500 példányban kiadott szép kiállítású kötet megjelenhetett. A könyvet Réthy Andor részletes és igen hasznos bibliográfiája egészíti ki.

1967

ÖRÖKZÖLD KÖLTŐ

Áprily Lajos: *Ábel füstje*,
Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1965, második kiadás

Halála után kiadott naplójegyzeteiben Bóka László egy helyütt arról ír, milyen megrökönyödve tapasztalta, hogy legtöbb bölcsészhallgató tanítványának fogalma sincs Á. L. költészetéről. A költő verseit sokáig nem közölték a lapok, nevét a kritikusok elhallgatták, így eshetett meg, hogy nevére a megkérdezettek egyöntetűen „műfordító” felkiáltással reagáltak. Bóka felüti a lexikonokat, de ott sem talál néhány óvatos, ezüstpapírba csomagolt közhelynél többet Á. L.-ról, végül így sóhajt fel: „Élj boldogul, drága költő, nem tudok rajtad segíteni. Betettek az iskátulába... Csak a véletlenben bízhatasz, amely időnként valakinek kezébe adja köteteidet, és az óvatlan olvasó majd csak megtudja, hogy... igazi költő vagy.”

A véletlen után most a Szépirodalmi Könyvkiadó is Á. L., teljes nevén Áprily Lajos segítségére sietett – válogatott verseinek gyűjteményét új kiadásban jelentette meg. (Az 57-es első kiadásnak, ha valamelyes közönségsikere lehetett is, nem volt jelentős kritikai visszhangja; rosszkor jelent meg, még puszkaporszagú időkben.) Ez a gyűjtemény hosszú idő után először ad lehetőséget a hetvenkilencedik évében járó költő gazdag életművének felmérésére.

A gazdagság Áprily esetében nem jelent sokféleséget. Zenei hasonlaltal élve: hangszerén kevés húr feszül. Hanem ő ezen a néhány húron is szépen, árnyaltan, bensőségesen tud játszani. Más hasonlaltal: Áprily olyan ötvösmester (ezt a mesterséget, tudjuk lírájából, szívesen vállalja), akinek teljesítményét nem annyira munkáinak széles skáláján, vagy különleges művészi megoldásokon, mint a finom kidolgozású kelyhek és boglárók tartósságán, értékén, a gyűrűk karáttartalmán kell mérnünk.

A mondottak nem vallanak romantikus alkatú költőre; Áprilyt, ha már be kell tennem az „iskátulába”, a klasszicisták közé sorolnám. Ez a klasszikumigény, amit költészetünkben legmarkánsabban talán Berzsenyi és Babits képviselt, Áprily esetében sajátos körülmények között

jelentkezik: erdélyi, regionális klasszicitásként. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy Áprily még a húszas évek végén átköltözött Magyarországra, s azon túl csak látogatóba járt haza Erdélybe. Érdekes párhuzamot lehetne vonni az erdélyi, és az újabkori magyar lírában fellépő másik klasszikumigény, a „pannon”, a dunántúli között. Áprily tája, versbeli környezete: a havas alatti erdő, a fenyvesek, a sziklák között rohanó hegyi patak, az erdei tisztás elkülönülésre, magányos szemlélődésre alkalmasabb, mint a ligetes-szőlőhegyes-berkes dunántúli dombvidék; a dunántúliakhoz képest az erdélyi városok zártak, befelé fordulón hallgatagok. Mindezt azért említem, hogy tájba helyezve indokoljam az „erdélyi klasszikum” olyan jegyeit, mint az „örök”, vagyis hagyományos témák szeretete (a tógás diák latin auktorokat olvas az árnyas iskolakertben), és az ezzel összefüggő stíluskésés. Babitsot és Adyt nemcsak érzékenysége és francia mintákon dúsodó formanyelve teszi modernebbé Áprilynál, fontos szerepe van ebben az Áprilyt tápláló hagyomány szívósságának is. Ezeket a nemesen emelkedett sorokat:

„Hűs permeteggel hangoló idő,
poéta-kedvet dalra lendítő.
Hogy nőne most a vers, a szűz virág,
ha lüktetnél még bennem, ifjúság”
(*Eső*)

ma már csak olyan költő írhatja le, akinek képzeletében a vers még valóban szűz virág. De mint a nyelvileg enyhén archaizált, ám szófűzésében modern első sor mutatja, a „stíluskésés”, az olykor felbukkanó anakronisztikus hasonlatok és túl jól ismertén szép „szép” sorok mellett, nemegyszer előnyére is válik Áprily lírájának: *non omnis moriar*, az olvasót lenyűgözi az egyszerű képek, hiteles érzések élő lírája.

A *Marathon* a legszebb magyar szonettek egyike, a korai Áprily-versek közül jó néhányat ez a görögös természetimádat világít át. A költő képzeletén mély nyomot hagyott a görög klasszikusok olvasása, s a hellén mitológia; nemcsak az évszakok váltakozását látja „pásztori” szemmel, gyakran a honi témákat is antikká stilizálja (*Antigone*, *Patroklos alszik*). A gyűjteményes kötetben szereplő két versdrámája (*Idahegyi pásztorok*, *Oedipus Korinthosban*) is görög témájú; mindkettő lényegében ugyanazt a konfliktust tárgyalja s jeleníti meg – az ártatlan, idilli boldogság drámai összeütközését a végzetes nagyravágyással. Áprily tétele: a végzet erősebb az idillnél. Alexander-Paris és

az ifjú Oedipus esetében is a hős csak addig boldog, amíg az istenek el nem indítják a végzet bábjátékát, amely kérlelhetetlenül kiűzi a választottakat az idill lugasából.

Áprily a háborút az örök tablókban látja, elkerülhetetlen emberi végzetnek érzi, amely ellen az embernek mégis tiltakoznia kell. Igaz, erőtlen tiltakozás ez. „A jövő elé tisztán állhatok” – írja a költő, de talán maga is tudja, hogy feddhetetlensége kívülállásából adódik; az ország tragédiájában, mint drámai hős, nem vesz részt, csak úgy van színen, mint a jajongó kórus egyik hangja – arca mindvégig sötétben marad. Budapest ostromát, a háború utolsó hónapjainak időtlenné sűrűsödő borzalmát Áprily részben görög, részben ótestamentumi párhuzamokban látja: Laokoonnal mondatja el a fiaért való aggodalmát, s később az ótestamentumi Jehovának mond köszönetet azért, hogy azok túléltek a földindulást. Az elpusztított Budát így siratja: „Kőpusztaság. A te sorsod süvölt / sorsa szelében, rom-Jeruzsálem.” Radnótihoz hasonlóan úgy érzi, a kor bűneire csak egy próféta, a „dörögő igéjű, zord Ézsaiás” található illő szavakat. (*Az én poétám*)

A háború után *Az irisórai szarvas* szerzője visszatér régi kedves témáihoz; számtalan formában és változatban ír meg a kimért Idő hömpölygéséből elővillanó, költőileg megélt pillanatokot – a vadludak vonulását, egy kakukkszótól hangos májusi reggelt, vagy egy viharfelhőt átvilágító villámlást. Szeretettel és sokat szól a madarokról, az évszakokról és a családról. Családversei, éppúgy, mint szerelmes versei, gyöngédek és szemérmesek; kései terméséből mégis épp az a versciklusa emelkedik ki, amelyben az érzelem átszökik a szemérem és tartózkodás torlaszain, homokzsákjain: az *Annának hívták*. Áprily ezekben a mélyen átélt, keresetlenségükben megható versekben, amelyeket unokája korai, tragikus halála váltott ki belőle, öregkori művészetének legjavát adja – a ciklus egyes darabjai, úgy hiszem, még Kochanowski méltán híres *Gyászdalai*-val is kiállják az összehasonlítást.

Az Erdélyből elszármazott költő lírájában mindig fontos hely jutott „a szűkebb hazának” – Pestet, a magyar vidéket soha nem szerette olyan bensőségesen, nem tudta megénekelni úgy, mint szülőföldjét. A pesti utcazajban Áprily az enyedi évek szerény, de a távolságtól megszépülő idilljét idézi; a Küküllő partján üldögélve valósággal szerelmet vall a gyermekéveiben lábolt pataknak. Olyan Erdély-közpon-tú verseit, mint a *Beszélgetés a földdel*, a *Szilencium*, vagy *A láthatatlan írás* maradandó értékűeknek hiszem. Ezek a versek, a szokványos hazafiságon túl, egy már-már metafizikai ragaszkodásról vallanak Er-

dély iránt. Áprily Erdélye nemcsak földrajzi vagy gazdasági egység, de jelkép, amit a költő önkéntes távozása egyszerre avat vágyottá és elérhetetlenné:

„Te megmaradsz:
morajos szikla-ország,
történelem,
lelkemen-túli, zord kívülvalóság.”

Az *Ábel füstje* olvasása nemcsak Áprily lírájának jelentős értékeiről, arról is meggyőz: az öregkor nem csorbította meg művészi képességeit. Örökzöld líra az övé – Füst Milán és Kassák mellett Áprily egy nagy költőnemzedék utolsó élő reprezentánsa.

RADNÓTI SPIRITUALIZMUSA

Amikor a fiatal Radnóti Miklós 1930-ban a *Pogány köszöntő*-vel a szélesebb körű irodalmi nyilvánosság elé lép, nyilvánvaló, hogy még nem jutott túl a költői útkeresés állapotán. Ellentmondások feszülnek formanyelve és választott témái, valóságos társadalmi helyzete és stilizált világa közt; álnépies expresszionizmusáról nehéz elhinnünk, hogy több ideiglenes (főként biológiaiilag motivált) szerepnél. Mint azt Pomogáts Béla írja Radnótinak szentelt kismonográfiájában, itt „valójában egy városi jellegű expresszionizmus öltötte fel alkalmilag a népi költészet stílusát”.¹ Ugyancsak ő mutat rá arra, hogy a lázadás mint alapállás túlhangsúlyozása nemcsak bemutatta, de el is rejtette a fiatal költő sokrétű egyéniségét. A Horthy-rendszer „neobarokk” társadalmi normái és konvenciói elleni lázadás velejárói közé tartoznak a fiatal Radnótinál a kihangsúlyozottan „pogány” vitalizmus, illetve a keresztény vallási képzetek bizonyos fokú profanizációja. Nemcsak a *Pogány köszöntő*-ből, de az azt követő gyűjteményből (*Újmódi pásztorok éneke*) is több verset idézhetnénk, amelyek (jóllehet „vallásgyalázásnak” egyáltalán nem tekinthetők) a kereszténység hagyományos értelmezéseitől eltérő módon állítanak elének a vallás által szakralizált alakokat. Elsősorban Jézus és Mária, valamint Keresztelő Szent János ábrázolásáról van szó, akiket Radnóti társadalmon kívüli, lázadó, illetve erotikus viszonylatokban próbál „megeleveníteni”, emberközelbe hozni. Ebben nem számít újítónak; amikor 1931-ben perbe fogják, a bírósághoz intézett beadványában többek között Hauptmannra és Renanra hivatkozik,² mint olyanokra, akik Krisztus alakját irodalmi művekben újszerű módon dolgozták föl. De nézzük egyik inkriminált versét, az *Aprószentek* sorozatból:

Arckép

Huszonkét éves vagyok. Igy nézhetett ki ősszel Krisztus is ennyi idősen; még nem volt szakálla, szőke volt és lányok álmodtak vele éjjelenként!³

Ha figyelmesen elolvassuk a fenti ötsorost, feltűnhet, hogy benne nem a felnőtt, hanem a fiatal Jézusról van szó, arról, aki még nem kezdte meg misszióját, hanem Názáretben élt s „gyarapodik vala a bölcsességben, testének állapotjában és Isten s emberek előtt való kedvességében” (Lukács 2 : 52). Ez a Jézus külsőre feltehetően nemigen különbözhetett a vele egyidős fiataloktól. A szőke Krisztus már későbbi ikonográfiai fejlemény (a korai Krisztus-ábrázolás alakjai sohasem szőkék), s arra figyelmeztet, hogy itt a költő saját magához hasonlít egy elképzelt ifjú Jézust, neki szőke a haja, s őrá álmodnak a lányok éjjelente. A Jézus-alaknak tehát itt lehet még merőben stilizációs szerepet tulajdonítani, bár mögüle halványan kitetszik egy későbbi prófétaságra készülő fiatalember arcéle is. Ezt valamelyest megerősíti egy 1929-es versben fölbukkanó utalás is. „A város felé jövök a hegyről... szegényen, mint régi próféták” (*Este. Asszony, gyerekekkel a hátán*). Az *Arckép* Krisztusának tehát legfőbb jellemzői a fiatalság, a szegénység és a szelídség. Más korai Radnóti-versekben a „lázadozó” Krisztus is megjelenik, az elnyomottakkal és szenvedőkkel szolidáris Krisztus, igaz, hogy nagyon erős stílromantikába ágyazva: „Verejtékkeresztetől görnyedő ráncokkal terhes / Golgotha volt a szememalja, ahol az éjek / szénporos Krisztusai feszültek kéken” (*Szegénység és gyűlölet verse*).

A Krisztus-képhez hasonlóan a Mária-képnek is két variánsa van a fiatal Radnótinál: a hagyományos-bibliai, illetve a személyes. A szentképek Máriája szelíd és szomorú: „Madonnák ülnek a házak fölött / és arcukról dől a szomorúság” (*Őszi vers*) és „Mária tegnap újra itt volt / fényesség fogta halkan a fejét” (*Mária tegnap újra itt volt*) vagy éppen Egyiptomba menekülőben látjuk: „Mégis füzek alá bújok előled / én, mint Mária régen, mikor / az isteni pöttyel menekült, / katonák szemes lándzsái előtt...” (*Három részlet egy nagyobb lírai kompozícióból*). Az általam „szélyes”-nek nevezett Mária is szentképen tűnik fel, de ez a szentkép profán, mert a rajta látható nőalakról szelídsége és szépsége mellett még valamit közöl a költő: „Mária ő! / de kedvesed is volt már; / szeretőd ilyen arcú!” (*Két szentkép: Mária*). Talán nem fe-

lesleges megjegyezni, hogy itt – a Krisztus-önarcképhez hasonlóan – nem Jézus anyjának szentségét vonja kétségbe a fiatal Radnóti, hanem ellenkezőleg: a testi szerelmet idealizálja, emeli a „Mária-arcú” szerető említésével magasabb régióba. Jóllehet ez az idealizálás romantikus tőről fakad, nem érdektelen, hogy Radnóti később Babits *Amor Sanctus* c. versantológiáját kedves olvasmányai közé sorolta, s hogy Babits ezt írta a gyűjtemény előszavában: „A mai olvasó... hajlandó elfelejteni azt a mély és természetes kapcsolatot, mely a vallást és szerelmet, az emberi lélek e két legnagyobb érzését összeköti.”⁴ S hogy a szerelem, a vallásos áhítat és a természet szépségébe való belefeledkezés valamilyen módon összefüggenek Radnóti korai lírájában, nem egy vers bizonyítja: a szentimentális és kissé giccses *Meditáció* („éjjel Mondschein szonátát és Áve / Máriát hallgattam egy szál / csöpögő gyertya mellett... imára kulcsolt / szívvvel és kezekkel ültem”) csakúgy, mint az önfeledt, expresszionisztikus ujjongással felszökő vers-ima, az *Ó Fény, Ragyogás, Napszemű Reggel!*, s annak is befejező sorai:

„Zenés üvegpartokon szeretlek
és imádkozz
ó, imádkozz értem!
mert csillogó reggeleken is kiáltom
hogy érted csillognak a megcsengő
partok és érted a napszemű távol!”

*

Radnóti egyetlen olyan kötete, amelyből hiányoznak a költészetét egyébként át- meg átszövő spirituális utalások, a *Lábadozó szél* 1933 tavaszán látott napvilágot. Ez a kötet főleg az 1931–32-ben írt versekből állt össze, tehát abból az időből származik, amikor a szegedi egyetemista Radnóti, a Szegedi Fialok Művészeti Kollégiumának tagja, a legszorosabb kapcsolatban volt a szervezett munkásmozgalommal. Ez a kapcsolat, s még inkább a költő akkori tudatos és kissé erőltetett szerepvállalása („költő is vagyok, meg proletár”) természetesen nem kedvezett vallásos élménye kibontakozásának, jóllehet éppen Szegeden ismerkedett meg későbbi mentorával, a katolikus paptanár Sík Sándorral. Hozzá írta néhány évvel később a *Köszöntő* című (kötetbe fel nem vett, csak gyűjteményes kiadásokban szereplő) versét, amelynek meleg szavai nem csupán a jó tanárt, a megértő idősebb barátot köszöntik, hanem a kettejük közötti lelki rokonságot hangsúlyozzák.⁵ Ebben a versben Sík nem csupán mint egy magasabb rendű erkölcs hir-

detője, hanem mint a fasizmus keresztény- és emberellenes tanainak visszautasítója, mint hitvalló jelenik meg:

„Egy költőt ünnepeltek itt,
ki Krisztust kiált, mikor
az erőt is megtörte már a próba,
s bárány helyett a farkast hirdeti
a kemény öklére büszke Európa.

.....
Társát köszönti most a gyermek,
lélek a lelket, aki eretnek
hadak között hűségre példakép;
fiú köszönti apját, egy hitvány
korban lelkéhez hű tanítvány!”

Az utolsó versszakban a *lélek* szó háromszor fordul elő, s úgy tetszik, egyike ez az érett Radnóti kulcsszavainak. (Radnóti „érett” költészetének megszületését én más kritikusokkal együtt negyedik kötetétől, az 1935-ben kiadott *Újhold*-tól számítom.) Aki az *Újhold*-at végiglapozza, könnyen észreveheti, hogy egy másik szó ugyancsak ekkortájt kezd mindennaposá válni az akkor már Budapesten élő Radnóti szótárában – a *halál*. Lehetséges, hogy a fordulatot, amit Pomogáts „a történelmi reményekkel való leszámolás”-ként jellemez, valóban 1933/34 telére tehetjük, de Radnóti befelé fordulása, s lírájának metafizikai tartalmakkal való feltöltődése már korábban megkezdődött. Fogalmazzunk világosan: a közeli forradalomba vetett remények szétfoslása nem jelentette, hogy Radnóti hűtlen lett a szocializmus ideáljához. Csalódott azonban a forradalmi munkásmozgalom gyakorlatában, s később (különösen 1939–41 között) erős kétségei támadtak a szocializmus nemzetközi politikáját illetően. Nem látott viszont ellentmondást az antifasizmus és a keresztény erkölcsiség, sőt a szocialista eszmék és a katolicizmus között sem – legalábbis nincs nyoma ennek verseiben, írásaiban. Jellemző vers ebből a szempontból az ugyancsak Sík Sándornak ajánlott *Történelmi elegia*, amelynek második részében Radnóti egyrészt a várható „ház kutatás riadalmá”-ról ír, és két kommunista, Sallai és Fürst kivégzését gyászolja („két férfi lóg két durva bitón...”), befejező részében pedig saját nyugtalanságáról, szomorúságáról, és „szeretőjéről” írja le ezeket a sorokat:

„De néha azért ő, ha azt hiszi
nem veszem észre, titkon hisz egy istent
és ahhoz imádkozik értem.”

Szemérmes vallomás ez arról, hogy nem csupán Fanni, Radnóti menyasszonya, s nemsokára felesége „hisz titkon”, hanem maga a költő is. Ez az istenhit, s vele a lélek túlélésébe vetett bizonyosság 1933–34-ben még csak jelzések formájában van jelen, de Radnóti haláltudatának növekedésével, s az elképzelt végzet konkrét megjelenési formájának művészi kitapogatásával párhuzamosan konkrétabb formát ölt. A *Járkálj csak, halálraitélt!* kötetben (1936) szerepel egy hosszabb vers, a *Háborus napló*, ahol érzésem szerint Radnóti a halálnemek elképzelésén túl („gáz, gép, bomba készül ellenem”) már megkezdte a fizikai megsemmisülés állapotának, az „azután”-nak képi kidolgozását. Egyrészt a háború előérzete minden eddigénél konkrétabb (ha úgy tetszik, naturalisztikusabb) halálvíziót ad a tollára: „törten heverek majd, senki se lát; / férges föld fekszik szájamban és szememben / s testem gyökerek verik át”, másrésztől viszont figyeljünk az idézett sorokat megelőző szakaszra:

„Mint hajónak ormán viharban,
villám fényinél
kiált az ő, ha partot látni vél,
úgy vélek én is, mégis partokat és
lélek!
kiáltok fehér hangon én is.”

A „villámfény” itt nemcsak a költőt körülvevő történelmi-egzisztenciális vihar tartozéka, hanem a transzcendens megvilágosodás pillanata is. Kérdés ugyanis, a part vajon a túlélés reményét jelenti-e valójában, ahogyan azt Radnóti egyik kritikusa gondolja.⁶ Szerintem ha a part megpillantásakor az ő azt kiáltja: „lélek!” akkor itt a lélek továbbélésének lehetősége nyújtja a reményt. Ez még nem bizonyosság, hiszen az ő csak *véli* látni a partot; még erős a teljes megsemmisüléstől való félelem. A „fehér” egyébként Radnótinál rendszerint a halál színe; ez a körülmény csak erősíti olvasatunkat. S jóllehet, ugyanennek a kötetnek a záróversében (*Járkálj csak, halálraitélt!*) szereplő Jézushasonlat („Ó, költő, tisztán élj te most... oly büntelen, / mint jámbor régi képeken / pöttömnyi gyermek Jézusok”) inkább tekinthető hatásvos képi stilizációnak (Jézus az Isten báránya), mint a Krisztus-elvvel

való azonosulásnak, annál is inkább, mert az ellentétpár másik tagja, a „sebtől vérző, nagy farkasok” elszánt harcot sugall, a Kosztolányi halálára írott vers nem hagy kétséget afelől, hogy Radnóti a keresztény tanítás értelmében igenis hisz a lélek továbbélésében. Az egész gyászvers a test-lélek kettősségen alapul. Itt csak az ötödik sortól kezdve idézzük:

„A lélek oly ijedt és lebbenő,
akár a hús, a könnyűszárnyu felleg,
melyre forró csillagok lehelnek.

A test pihen vermében hallgatag,
rögök nyugalmas sorsát éli lenn,
szétoszlik, szomjas gyökér felissza
s zöld lobogással tér újra vissza,

törvény szerint! s oly szörnyü, szörnyü így,
mi egy világ volt, kétfelé kering!
vagy bölcs talán? a holttest tudja itt.
Őrizd Uram, a lélek útjait.”

Az életet korai verseiben annyira igenlő, az életörömöt harsányan hirdető költőt itt a halálról való csöndes elmélkedésre készíti egy hosszas szenvedés után elhunyt költőtárs temetése. De más halott költőről írt verseivel ellentétben itt nem magára a személyre emlékezik Radnóti, hanem az *állapotra* kérdez rá. Mivel a lélek túlvilági sorsa az élő előtt még titok, a költő először a törvény működését írja le – a test megpihent, hogy egy idő után a földben szétoszoljon, a lélek pedig félve szálldos. A személyiség kettéválását egy pillanatra borzalommal érzékeli („mi egy világ volt, kétfelé kering”), de tüstént kétségbevonja az élők szemszögéből tett megállapítását – lehet, hogy a halál éppen a törvény bölcsességéről győzi meg azt, aki már túl van rajta. A zárósor hittel oldja fel a kételkedést: a költő Isten segítségét hívja a lélek további, titokzatos útjához.

Természetesen a „lélek” szó a legkülönbözőbb szövegek környezetekben fordul elő Radnóti Miklós költészetében, s más jelentéssel bír a Sík Sándort ünneplő vers „lelkéhez hű tanítvány”-a, a *Himnusz a békéről* utolsó sorának lelke („Ó, tarts ki addig lélek, védekezz!”) s végül a fenti vers zárósorában megjelenő „lélek”. A magyarban a „lélek” és a „szellem” is több jelentéssel bír, ezért ha egy Radnóti-versben ezeket olvassuk, a lehetőségekhez képest meg kell határoznunk, a költő ezút-

tal milyen értelemben használja őket, hogy például „lelken” lelkiismeretet, az ember fizikailag nem érzékelhető, illetve rejtett alkotórészét, vagy éppen a fizikai pusztulást túlélő szellemi magot érti-e. De mint ahogy a Kosztolányi temetéséről írt versből nyilvánvaló, hogy Radnóti *nem materialista* alapon látja a lelket, éppúgy kiviláglik ez a későbbi gyászverséből, amit Babits halálára írt. Az 1941 augusztus-szeptemberében papírra vetett *Csak csont és bőr és fájdalom* öt részből áll, ebből a három középső tétel magáról a Mesterről és Babits költészetének legszebb szavairól szól. Elemzésünk szempontjából fontosabb azonban a vers kezdő és befejező része. Az első részben a költő magát a halál tényét konstatálja: „pihen e hűvös, barna test”, és Szent Balázs közvetítésével a halott örök nyugalmaért fohászkodik, s teszi ezt a katolikus liturgia szavaival: „Ó, requiem aeternam dona ei... Domine!” Az utolsó verstétel lezárja a mű belső szerkezetét, amely a sokat szenvedett, s most elnyugodott test látványával indult. Újra látványban van részünk, de ez már túlmutat a földi valóságon:

„Halott keze nem fogja már a tollat,
béhuny szeme nem lát több éjszakát.
Örök világosság, kibomló égi láng
röppen felé a földi füstön át.”

Minden korábbinál világosabban utal itt arra Radnóti, hogy a lélek – vagyis annak szellemi része – üdvözülhet, hogy a hívőnek a halál után megadatik egy őt valamiképpen boldogító transzcendens szellemi valóság megélése. Ez az „örök világosság” értelme ebben a kódában, s úgy hisszük a verset másképp nem is lehet interpretálni – ezért nem is igen fáradoztak magyarázatával a költő marxista kritikusai.

*

Mielőtt Radnótinak a katolicizmushoz és a szentíráshoz való kapcsolatát tovább elemeznénk, beszélni kell arról a közvetett ihletről is, amit ez az európai kultúrára oly fogékony költő idegen költők verseinek fordításából kapott. Legközelebb a francia költészet állt hozzá, s verseinek főbb áthallásai is rendszerint a latin és a francia lírából származnak. De tudomásom szerint még senki sem figyelt föl arra, hogy például a Radnóti által fordított Apollinaire versek leghosszabbika, az *Égöv* mennyire tele van mélyen keresztény sorokkal és utalásokkal. Apollinaire ezt a versét a nyugati gépi civilizáció tagadásával kezdi:

„Végül is unod e régi világot csupa rom”

s ez a tagadás néhány sorral később átcsap a vallás afirmációjába:

„A gépkocsik is ódonok zörögve futnak itt elébed
Csupán a vallás az maradt csak máig új s el nem
avul soha
S oly egyszerű akár a repülők terén a gépek csarnoka”

A későbbiekben Apollinaire gyerekkorára emlékeznek, amikor még „nagyon jámbor” volt és órákig térdepelt imádkozva a kollégium kis kápolnájában. Ebből a személyes élményből bontja ki aztán Mária és Krisztus szinte himnikus dicséretét. Csak néhány sorát idézzük:

„Ez az Isten ki meghal pénteken s feltámad majd
vasárnap
Ez a Krisztus ki égbe száll ahogy pilóta még soha
A világ magassági versenyének ő a bajnoka
Örök pupilla Krisztus
A századok húsz pillantása érti őt már”

Saját költészetében Radnóti ilyen közvetlen Krisztus-apológiára nem vállalkozik, csupán egy rövid versben próbálja megragadni a Jézus születésének misztériumát körülvevő hangulatot (*Lapalji jegyzet Lukácshoz*). Eddig csak részben kiadott naplójában azonban találunk olyan részleteket, amelyek arra engednek következtetni, hogy fordítóként nem véletlenül esett erre az Apollinaire-versre a választása. 1942-ben, amikor Horváth Béla gyalázatosan acsarkodó hangú cikket közöl a *Vigiliá*-ban, Radnóti a személyét ért sérelemmel kapcsolatban eltűnődik, hogyan tudják összeegyeztetni a *Vigilia*-szerkesztői a cikk hangvételét erkölcsi elveikkel, majd így folytatja: „Mélyen katolikus léleknek tartom magam...”, s nem sokkal később, pontosan 1942. május 17-én pedig egy Komlós Aladárnak írt levélben ezt mondja: „hogya valláshoz egyáltalán közöm van, akkor a katolicizmushoz van közöm... az Újtestamentum költészete éppúgy az enyém, akár az Ótestamentumé, s Jézusban is »hiszek«, nem tudok jobb szót rá, bár a hit...” A levél e mondata három ponttal fejeződik be, s ez talán olyan, a továbbiakban meg nem fogalmazott fenntartásokat takar, mint „bár a hit önmagában nem elég a világ megértéséhez”, vagy „bár a hit is tele lehet kétségekkel”. Bármint légyen is, a fent idézett levélben Radnóti megír-

ja (s tudjuk más forrásokból is), hogy a katolizálás gondolata éveken át foglalkoztatta, azt főként családi okokból halogatta (nem akarta megbántani vele gyámját), de végül is 1943-ban felvette a keresztséget.⁷

Ezt a tényt olyan kritikusai is beismerik, mint Koczkás Sándor vagy Pomogáts Béla, de igyekeznek azt „kulturális” indokokkal magyarázni, Pomogáts például ezekkel a szavakkal: „Választásának nem fideista, hanem kulturális magyarázata volt.”⁸

Csakhogy a fenti vallomás és az eddig idézett versek figyelembevételével aligha lehet a Krisztusba és a lélek továbbélésébe vetett hitet „kulturális hatásként” elkönnyvelni, vagy kimagyarázni. Az Értelmező Szótár szerint a fideizmus „a hitet a tudomány fölé helyező felfogás”; ezek szerint minden transzcendenciába vetett hit „fideista”, hiszen a tudomány nem foglalkozik a túlvilággal. S nincs semmi okunk abban kételkedni, hogy Radnóti Miklós 1942-ben joggal tartotta magát „katolikus lélek”-nek, noha jelenlegi tudásunk szerint papíron még nem tartozott a katolikus egyház kötelékébe. Ugyanakkor hitt a szocialista eszmék magasabbrendűségében is – csak nem igyekezett politikailag összekapcsolni a kettőt.⁹

De lépünk tovább, a Radnóti-életműben méltán megkülönböztetett figyelemmel kezelt ciklushoz, az *Eclogák*hoz. A számmal jegyzett eclogák közül (mint tudjuk, nyolc van, de a hetedik hiányzik) ötöt „aktualizált eclogának” nevezhetünk – vergiliusi szellemben formált, de realiztikus fogódzókat nyújtó költemények ezek arról a „vad világról”, ami a költőt a spanyol polgárháborútól az utolsó, halálos menetig körülveszi. Két olyan ecloga van azonban, amelyben *metafizikai üzenetet* találunk; természetesen ezek sem függetlenek a *Meredek út* költőjének életétől és a rákényszerített társadalmi rendtől (illetve káosztól), de az arra történő heves költői reagáláson kívül még mást is mondanak, a történelmi körülményeken és jövőn túl egy másfajta valóságra és „jövőre” is nyitottak. A negyedik és a nyolcadik eclogára gondolok. A *Negyedik Ecloga* előzménye a Radnóti összes műveiben már megtalálható *Előhang egy 'monodrámához'*. A két vers között körülbelül két év van, s az *Előhang* egyes részeiben még annyira nyers, hogy nem okoz meglepetést kéziratának időleges félretevése. Mindkét vers ékesszóló vádbeszéd az élet fizikai és társadalmi determináltsága ellen, a megismételhetetlen emberi személyiség jogai mellett, s végül vízió egy elképzelt halálról. Az *Előhang*-ban e vízió leglényegesebb része így áll össze szavakba:

„Érik bennem, kering a halál.

Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik.
Füstölg a halál. Élni szeretnék.
Lélek vagyok. Arkangyalok égi haragja
ég bennem, riaszt a világ.”

Mivel a következő versszakban megjelennek a halált hozó „porkoszorús katonák”, itt a „lélek” feltehetően még a fizikai megsemmisülés előtti állapotból, talán éppen a halál küszöbéről beszél. A *Negyedik eclogá*-ban a monológból párbeszéd lesz, „A Költő” és „A Hang” dialógusa, s itt „A Költő” ezt mondja, mintegy megérezvén a halál fuvallatnyi közeledtét:

„És már tudom, halálra érek én is,
emelt s leejt a hullámmzó idő;
rab voltam és magányom lassan
növekszik, mint a hold karéja nő.

Szabad leszek, a föld feloldoz,
s az összetört világ a föld felett
lassan lobog. Az írótaáblák elrepedtek.
Szállj fel, te súlyos szárnyú képzelet!”

A két idézett versszak közül az első alighanem azonnal érthető, a másodikat már nehezebb értelmezni. Egy bizonyos: Radnóti itt egyszerre beszél a történelmi és a transzcendens jövőről, saját (elképzelt) haláláról, s az azután bekövetkező szabadságról. Hogy itt nem a Radnóti által is várt társadalmi-politikai felszabadulásról van szó, világosan mutatja a „föld feloldoz” kitétel, amely mintegy minősíti a rövid kijelentőmondat állítását, ti. hogy a költő „szabad lesz”. Ez egyszersmind válasz a „rab voltam”-ra, s akár így fogalmazhatnánk át prózába: én aki rab voltam, majd csak halálom után leszek, lehetek szabad. A következő sor talányosabban hangzik – a világ, ha meggyulladt, loboghat, de vajon miért „a föld felett”? Nehezen érthetjük ezen a háború tüzétől lángra gyulladt valóságos világot – ez a „világ” a magasban lobog. S gondoljunk vissza a Kosztolányi temetésére írt versre: ott a „mi egy világ volt, kétfelé kering” sorban a „világ” az élő ember teljességét jelentette. Analógiás alapon úgy gondoljuk, hogy az „összetört világ” magára a halott költőre vonatkozik, akinek teste és lelke külön-

vált, s akinek lelke most lángként lobog fölfelé. Annál is inkább, mert egy korábbi Radnóti-versben lélek és láng között már létrejött az a metaforikus kapcsolat, ami itt szerintünk fennáll. A *Lángok lobognak...*-ra gondolunk, erre a korai háborús versre, amely így kezdődik:

„Lángok lobognak és kihúnynak lassan s mindörökre
katonák lelke száll most a fényes délkörökre;”

Ami ezután következik, az az apokaliptikus léthelyzet képi kiegészítése. „Az írótablák elrepedtek” többféleképpen érthető; amennyiben Radnóti a mózesi Törvény kőtábláira gondol („az Úr a táblákra írta a Szövetségnek beszédeit, ama tíz beszédeket” Mózes II. 34:28), a tízparancsolatra, akkor azt sugallja, hogy az emberiség legfontosabb erkölcsi tanításai lettek semmissé a háború forgatagában. De az is lehet, hogy az „írótablák” itt mást jelképeznek – az írástudó, hagyományőrző embert, az örök költészetet, s ha ezt az interpretációt fogadjuk el, Radnóti nem annyira az erkölcsi törvények pusztulását, mint a háború költészetellenességét jelzi. Mindenképpen végletes helyzetre utal, s egy 1939-es írásából tudjuk, mennyire foglalkoztatta minden apokalipszisos őse, a *János jelenései*. A „képzelet” invokációja arra mutat, hogy itt egy jövőben lejátszódó, profetikus elemekkel telített vízióról van szó. A Hang nem vitatkozik ezzel a vízióval, csupán a költőnek a „földreidezés” előtti feladataira figyelmeztet: „haragod füstje még szálljon az égig, / s az égre írj, ha minden összetört!” Jóllehet ennél a gigászian profetikus feladatnál Radnótit ezekben az években jobban foglalkoztatja valami, amit „a jó halál kegyelme” néven lehetne meghatározni.

A halál ugyanis nem mindig félelmetes arcát mutatja a róla meditatáló költőnek. Nem kell feltétlenül halálvágyról beszélnünk ahhoz, hogy belássuk – a költői pálya utolsó szakaszán, tehát a *Meredek út*-tól kezdve Radnóti néha barátkozik a fizikai megsemmisülés gondolatával. Előfordul, hogy ugyanabban a versben más-más aspektusból látja a halál tényét, egyszer az úzótt vad, egyszer meg a természeti körforgásba került anyag szempontjából. *Huszonkilenc* évcímű versében „az elbukó nap / vérében ázva gyilkos és / hallgatag vadászok hallgatóznak”, de már néhány sorral később ezt olvassuk:

„Huszonkilenc év? hófehér enyészet
dédelget, ringat s úgy emel fel,
mint gyöngye pelyhet lassú szél,
lassan és borzalmas kényelemmel.”

S ugyancsak 1938-ban írta Radnóti azt a versét, amelynek halálra tett utalásából a félelem és a nosztalgia mellett még valami különös megkönnyebbülés is érződik. Az *Il faut laisser*-ről van szó, amelynek első sora idézet Ronsard utolsó, alighanem már nagybetegen írt verséből. Ronsardnak ezt a művét Radnóti nem fordította le, s ebben a saját versében is csak egy sor erejéig idézi – a francia költő itt leszámol közelgő halálával, és előszámálja a nemlét, illetve a túlvilág lehetőségeit. Ronsard szerint a legboldogabb az, aki „egy új angvallá formálódva” ülhet Krisztus oldalán, vagyis üdvözül; aki ezt az „agyag-testet” elhagyva megszabadul terhétől, s följut a mennybe. A végső boldogság definíciója tehát a következő: „Franc des liens du corps pour n'être qu'un esprit” (A test kötelékeitől szabadon, egyedül szellemnek lenni).¹⁰ Az *Il faut laisser* hangulata inkább megbékélést sugall, mint felháborodást, s azt érezteti, hogy a halál tényét, mint természeti törvényt, Radnóti el tudja fogadni, csak módjától és várható körülményeitől irtózik; s ahogy a háború mind szörnyűbb méreteket ölt, úgy csökken a már említett „jó halál” lehetősége.

Ahogy a háború elért Magyarországra és kiforgatta addigi létmenedékéből Radnótit is, úgy lett egyre nehezebb a már korábban kontemplált halálnak a tudatos elviselése. A Bibliából, az utolsó évek szinte állandó olvasmányából, a költő kettős tanácsot olvasott ki: a jézusi megbocsátás és a prófétai harag üzenetét. Az utóbbit nevezhetnének „Habakuk-hangvételnek” is, az 1937-es *Lapszéli jegyzetek Habakuk prófétához* című versre utalva, amely így végződik: „Ételem, / italom, / keserű. / Kormozz be / talpig te / fekete düh!” 1944-ben, érthető módon, egyre inkább ez a hangvétel kerül előtérbe, különösen az utolsó katonai munkaszolgálatra való bevonulása előtti időben; ennek az elkeseredett lelkiállapotnak profetikus hangú lecsapódása a *Töredék*. Ugyanaz a költő, aki pár hónappal előbb még meg tudta írni a szülőföldhöz való ragaszkodás, a sallangtalan, tiszta hazaszeretet versét (*Nem tudhatom...*), a német megszállás után Magyarországon elszabadult szennyáradatra és gyűlölködésözönre már-már csak Ézsaiás próféta átkaival tud válaszolni. Szinte csodálatos, hogy a sebzett lélek ezek után még mindig vissza tudja nyerni egyensúlyát – Radnóti még

ezután fogja megírni a gyengéd szeretet olyan verseit, mint a *Hetedik ecloga* és a *Levél a hitveshez*, s a szerbiai táborban született nagy szintézisverset, a *Nyolcadik eclogá*-t. Ez utóbbit különösen fontosnak tartjuk – megvan benne a Biblia három legfontosabb hangja: az ótestamentumi prófécia, az apokaliptikus látomás és az újtestamentumi remény. Radnóti néhol szinte szó szerint idézi a Károli-bibliafordítás Náhum prófétáját (másutt Ézsaiás könyvének egyik szakaszára történik utalás), de a bibliai szöveget a modern pusztulás konkrét képeivel teszi féleletesen ismerőssé: „fáklya a templom tornya, kemence a ház, a lakója / megsül benne, a gyártelepek fölszállnak a füstben.” Az emberi lealjasodáson, „elpogányuláson” érzett düh támasztotta fel a vers Náhumját, s élteti részben a költőt is. „Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek” mondja a versbeli Próféta. Ezzel a szent haraggal kell éltetni a megzavarodott népet is – az Ország eljövetelel. A Próféta meg is mondja pontosan, milyen országra gondol:

„eljön az ország, amit ígért amaz ifju tanítvány,
rabbi, ki bétöltötte a törvényt és szavainkat.”

Isten országáról van itt szó, az Új Jeruzsálemről. A körülmények apokaliptikusak, de ez még nem a János víziójában látott végítélet; így hát maga az ország, a tökéletes keresztényi szeretet országa csak jelképes lehet, olyan hely, ahol „a farkas és a bárány együtt legelésznek” (Ézsaiás 65:25). Ez a Náhum próféta nem hisz a bosszúban, hisz viszont abban, hogy Krisztus „bétöltötte a törvényt”, s arra hívja föl a költőt, kövesse őt az Ország (vagyis Krisztus) felé vezető vándorútnán. Ez az út a lelkieken át vezet, az emberi testvériség és szeretet megvalósulása felé; ha itt Radnóti a szocialista eszmék majdani megvalósulását is értette, akkor egy olyan szocializmust képzelt el, amelyet Jézus szelme hat át.

De ennek az eclogának a jelképrendszere annyira bibliai, hogy a „már születőben az ország” sokkal inkább lélekerősítő, mint konkrét társadalmi biztatás. A költő minden remény ellenére tudja, hogy ezt a háborút már nem éli túl, s csak lélekben indulhat el az Ország felé. A halála utáni világról nem ír – „az új falak tövében felhangzik majd szavam”, ez minden, amit erre vonatkozólag mondhat. S bár a profetikus hagyományt nem tagadja meg, s várja a „bűnös várak elestét”, szellemileg nem a bűnösökkel való leszámolás, s a romokon való új élet, hanem egy transzcendens valóság felé tájékozódik. Tudja, hogy az új

társadalomban már csak műveiben lesz jelen, s a krisztusi Ország úgy fénylik fel előtte, mint a hajósok előtt viharban a szárazföld távoli világtornya.

1982

JEGYZETEK

¹ Pomogáts Béla: *Radnóti Miklós*, Budapest, 1977, 29. l.

² Idézi Baróti Dezső: *Kortárs útlevelére*, Budapest, 1977. 211-212. l.

³ *Radnóti Miklós művei*, Szépirodalmi, Budapest, 1976, 48. l. A továbbiakban ezt a Radnóti kiadást fogom idézni, anélkül hogy részletes eligazítást (lapszámot) nyújtanék.

⁴ Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*, II. kötet, Budapest 1978, 363. l.

⁵ Radnóti és Sík Sándor kapcsolatával hosszabban foglalkozik Haas György a *Katolikus Szemlé*-ben megjelent tanulmányában: *K. Szemle*, 1979/2, 165-177.

⁶ Bori Imre: *Radnóti Miklós költészete*, Újvidék, 1965, 92. l.

⁷ Haas György szerint már 1935-ben. Lásd *Katolikus Szemle*, 1979/2, 169. l.

⁸ Pomogáts: i. m., 179. l.

⁹ Ezzel nem állt egyedül. Idézzük Vas István idevágó nyilatkozatát: „ami bennem él... nem érzem két hitnek. Valahogy... bizonyos vagyok benne, hogy amit én szocializmusnak hiszek, nem lehet ellentétben Jézussal”. *Az ismeretlen isten*, Budapest, 1974, 1197. l.

¹⁰ *The Penguin Book of French Verse*, Penguin Books, 1974, 199. l.

VAS ISTVÁN KÖSZÖNTÉSE

Magyarországon, ha a költő betölti negyvenedik életévét, már gyanús: nem viselkedik úgy, ahogy azt a társadalom elvárja tőle. Petőfi, József Attila, Radnóti – egyikük sem érte meg a teljes férfikort. Ha aztán a költő elég szemtelen ahhoz, hogy megérje ötvenedik, sőt hatvanadik esztendejét különösebb éhezések és sanyarúságok nélkül, sőt anélkül hogy kompromittálta volna magát „jobbra” vagy „balra”, az ilyesmi kész botrány. Ilyen embernek mindig lesznek ellenségei, még ha műveivel százszor bebizonyította is, hogy a magyar irodalom élvonalába tartozik. Akit nem „üldöznek” és nem nyomnak víz alá, de aki nem vádolható azzal sem, hogy „eladta magát”, aki negyven éven át követte „konzervatív” esztétikáját, anélkül hogy a múlt csigaházába bújta volna a kor életbevágó kérdései elől, s akit mégsem szedtek darabokra az irodalmi divat keselyűi és a politika gyalogzsandárjai – hogy lehet az ilyen ember népszerű?

Nem is tudom biztosan, mennyire népszerű; nincsenek fanatikus hívei, szektába verődő követői, de sokan olvassák, szeretik és számon tartják műveit Magyarországon és a diaszpórában egyaránt. Vas Istvánról van szó, aki most lett hatvanéves. S akiről el lehet mondani, hogy alkatánál fogva olyan költő, aki a világ és a kor ellentmondásait a vers harmóniájában igyekszik feloldani. Nem megoldani, hiszen a problémák kimondása még az egyén számára sem jelent mindig megoldást; feloldani, mert a benne dúló termékeny ellentétekről nem mondhat le a költő semmilyen univerzális üdvtan vagy ideológia kedvéért. Ezért kulcsverse valamiképpen a Vas István-i lírának a *Nicolaus Cusanus súrja*, ahol előbb a világ, majd maga Cusanus neveztetik „az ellentétek keresztvezési pontjának”. Mint Cusanusban, úgy Vasban is szellemi, filozófiai és más ellentétek találkoznak; ő ugyan nem „bőboros és eretnek” vagy „skolasztikus és forradalmár”, de világképében a fiatalon megismert marxizmus keveredik a kereszténységgel, a görög-

latin kultúra és Bizánc hagyományai nyernek értelmet Szentendre és Siena között lüktető jambusaiban és hexameteraiban, az európaiság a magyarsággal, a világpolgári attitűd szemérmes, de mélyen átértzett hazafisággal fonódik össze és alkot szerves, megbonthatatlan egységet. Ezzel függ össze Vas költészetének eredendően centripetális jellege, az a tulajdonság, ami líráját mindig a közép (a Horatiuson iskolázott humanista „arany közép”) felé vonja. „Nem, amíg én vagyok én, amíg érzem, hogy egy vagyok. Egy hűségemet sem nyelik el ezek a vagy-vagy-ok” írja az ötvenes évek elején, amikor pedig szinte lehetetlennek látszott a hitviták és máglyák fölötti humanizmus, a lelkiismereti elkötelezettség fenntartása az akkori kulturális politika óriáskígyó-szorításában. És Vas hűséges maradt önmagához később is, ötvenhétben, amikor a romos, sebzett, lassan ocsúdó Budapesthez írt elégiát, vagy amikor még később Angliába látogatván, a coventryi székesegyház üszkös keresztjéről egy távolibb, de kultúránkat megint fenyegető barbárságra asszociált. Egy másik versében így vallott magáról: „S éltük, nem azt, amit akartunk, / Csak amit lehetett.” De mennyi szívósság, önfegyelem, mennyi bátorság kellett ehhez a lehetőségek szerinti élethez is! Kissé „understatement”-nek érezzük ezt a zárósort, pár sorral előbb Vas talán közvetlenebb igazat mond költészetéről: „és bennünk a Lényeg / Felragyogott a rettenetben”.

A hatvanéves Vas István mögött gazdag életmű áll. A *Mit akar ez az egy ember?* két köteté és hatszázhatvan oldalnyi verse mellett prózai művek, esszékötetek sorakoznak. Elsősorban a „líra regénye”, Vas vonzó és okosan elemző pályagenezise, félig írt önéletrajza, a *Nehéz szerelem*. Az első kötet Vas bécsi utazásával kezdődik 1929 elején, a második *Eti* (Vas első felesége) varsói vendégszereplésről való visszatérésével zárul: igen, de pár évre rá „*az ifjúság Varsója elesett*”, s úgy érezzük Vas adós maradt a *Nehéz szerelem* folytatásával, ami éppen a legnehezebb, a háborús évekről vallana.* Két tanulmánykötetében (*Évek és művek, Megközelítések*) Vas főleg olyan külföldi szerzőkkel foglalkozik, akiktől verset vagy drámát magyarított, amihez csak azt a magyar költő esetében szinte magától értetődő tény tenném hozzá, hogy sokoldalú és igényes műfordító. Villontól Eliotig, John Donne-tól Nelly Sachsig sok kor és nemzet költőinek adott Vas a saját „véreből”, hogy azok magyarul szólalhassanak meg; cserébe olyan nedvet kapott, amelyek az ő sokféle impulzusra érzékeny költészetét gyarapították.

* Azóta ez megtörtént: lásd *Mért vijjog a saskeselyű-t.* (G. Gy.)

A művek listája nem teljes, de ez a néhány sor nem felmérésnek vagy nagyigényű ismertetésnek, hanem köszöntőnek készült. Hadd köszöntsem hát a hatvanesztendő Vas Istvánt mindannyiunk nevében, akik részesei vagyunk a nyelv „összeesküvésének”, amelyben ő beavattatása óta annyi hűséggel, kitartással, leleménnyel és tagadhatatlan sikerrel konspirátorkodott.

1970

A TÜNDÉRKEDŐ EMBER HIMNUSZAI

Nagy László: *Himnusz minden időben*,
Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965

Nagy László új verseit forgatva különös érzés keríti hatalmába a kritikus-olvasót; valami, amit jobb híján irigykedő elragadtatásnak mondhatunk. Ez a líra nemcsak elragadtat, nemcsak a kritikusi hivatallal járó, eleve kötelező szkepticizmust olvasztja meg izzásával, de olyan nemes (mert elismerésből fakadó) irigységet szül, amit csak a legritkább esetben érzünk élő költővel szemben. A tehetség, bármily gazdag, megmaradhat tehetségnek, adottságnak; de kevés magyar költő gazdálkodott olyan jól a tehetségével az utóbbi években, mint Nagy László.

A *Himnusz minden időben* méltó folytatása a költő eddigi alkotó munkásságának, melynek legjavát a *Deres majális* című kötetben adta ki 1957-ben. Már a *Deres majális* olyan költői rangot biztosított Nagy Lászlónak, hogy szinte önmagát kellett felülmúlnia, ha meg akart felelni a következő kötetéhez fűzött várakozásoknak. Hirtelenjében nincs dicsérőbb szavam rá: fényesen megfelelt. Kilenc év vajúdása, fojtott lángolása, dühös szenvedése, megannyi újrakezdése van összegyűjtve ebben a viszonylag kis terjedelmű kötetben – de ez a kilenc év felér mások teljes életművével.

*

Az ötvenes évek közepén a magyar irodalmi közvélemény olyan költői tartást és hangot üdvözölt Nagy László lírájában, amely évszázados hagyományra utaló, enyhén stilizált jellegével éltető újdonságként hatott a több termelésre buzdító versezetektől, békeharcos-klapanciáktól szikes magyar költészet talaján. Nagy tudatosan visszatér a virágénekhez, a népballadához, költészetünk tizenhat-tizenhetedik századi hangján idéző verseket kezdett írni: „Hóharmat mardos, levél emésztdődik,” vagy: „Nyers e március, éles, igen vitézkedik.” Később ezt a nyilvánvaló, de véleményem szerint akkor szükséges, stilizálást

felszívta a Nagy László-i vers, kialakult a költő sajátos hangja. Modern szemléletének és magvassá archaizált (a kifejezően-régies egyben poétikus is!) nyelvének igen sikerült összeolvadását ebből az időből olyan versek tanúsítják, mint a *Jártam én koromban, hóban...*, vagy a József Attila emlékezetére írt *Az örök hiány köszörűjén*. Ez utóbbiból idézünk:

„Szép s veszedelmes igazságot
tudni kell egyre szerelmesebben,
tövéből sír a csillagokig
árván a megcsalt szerelem s szellem.”

Nagy László „pártos”, elkötelezett költőnek indult, de már 1952 táján visszapártolt a virágénekhez. Nem lenne helyes hát kiábrándulásának okait egy későbbi időszakban keresnünk; egy hazai magyarázója Nagy ötvenhat előtti válságáról, drámájáról, sőt „pokoljárásáról” beszél. Nem kétséges, hogy ez a dráma a Nagy vallotta „tisza szocializmus” hite és a szocializmusnak csúfolt, embertelen és gyalázzal bemocksolt rendszer gyakorlata közötti ellentmondásból támadt. Új kötetében így vall a rendszer elembertelenedésének élményéről:

„Megérkeztem, de hová! Katonás kő-emberekhez,
kő-fejükbe fúrt lukon át kisüvít a hideg:
kő-vé vál-tozz, kő-vé-vál-tozz, kő-vévá-
Nem! Nem változom kővé, kő-emberek, jaj, ti kövek,
a forró szelet imádom...”

Alkatilag nem politikus költő. Sok kitűnő verse, talán éppen a legsikerültebbek mögött nincs politikai állásfoglalás, nincs történetfilozófia. De magyar költő lévén, nem maradhat semleges, közömbös a nemzet létét érintő kérdésekkel, eseményekkel szemben. Benjámín, akinek szájában megkeseredett a politika főztje, egy versében melegen szól Nagy László derűs meséből szőtt életigenléséről, s dicséretét megtoldja egy intéssel: „Szeretettel s féltéssel szólok utánad: Jaj, csak hátra ne fordulj!” Nagy nem fordult hátra – a politika, a történelem került elébe. A *Gyöngyszoknya* költője nem tért, nem térhetett napirendre a kormányprogramos időkben termelt reményeinek lekasabolása, máglyára vettetése fölött. Ki kellett mondania szenvedését, irtózatát. A *Himnusz minden időben* jó néhány verse keltezés nélkül is 1956-ról vall: „Sortüzek dőreje szédít / szív szakad és vakolat...”, s arról a he-

ves büntudatról, ami az élőket és élni akarókat a forradalom bukása után még sokáig gyötörte, amiért nem zúzódtak össze a „sikoly-címeres lányok / üszöktől cirmos virágok, / komor vagányok / s küllők, cserepek” forgatagában.

Egy sarkából kimozdult világban úgy tenni, mintha minden a legnagyobb rendben volna, legalábbis könnyelműség. Nagy László nem csatlakozott az 1956 utáni konjunktúra tüze körüli tánchoz; nem csatlakozott senkihez, csak magában vívódott tovább eszméivel és a holtakkal. Őt is megkísértette a halottakkal való párbeszéd, a mai lengyel költészet egyik, szinte rögeszmésen vissza-visszatérő motívuma. Új kötetének egyik legfélelmetesebb verse a *Vendégek jövetele*. A mártírok, az igaz ügyért elvérzettek visszatérnek és feltárják sebeiket:

„Ismerősek évezred óta,
szerelmesek egy lobogóba,
emlékeimben ismerősek,
megölve is szörnyen erősek...”

De a halottaival tusakodó, „elképzelt hazájához” kocsmázva „hűtlen” költő fő gondja-rajongása változatlanul az élet. Elvontan, s túl általánosan hangzik itt ez a szó, pedig ha mottóba tömöríthetnénk költészetének lényegét, Adyból jönne a mottó: „az Élet él és élni akar”, Nagy László nem dicsőíti az élőt csupán azért, mert mozgásra, lélegzésre, nemzésre képes, azért, mert van, hanem mert az élet emberi feladat és kötelesség. A természet forradalmi és ünnepei őt is lenyűgözik, de nincs annyira alávetve a szerves burjánzás „törvényeinek”, mint barátja és költőtársa, Juhász Ferenc. Még legszabadabb képzetársításai, legáradóbb képsorai is valamiképp összefogottak és fegyelmezettek, a költő mindig ura anyagának. Vágtathatnak a képek szilajon, látószólag megfékezhetetlenül, akkor is kézben a gyeplő.

A *Himnusz minden időben* szerzője nem bálványozza az életet; megittasul, megbódul az élettől. Gyakran használ képeket, amelyek fizikai éhségről-szomjúságról vallanak; sohasem csillapítható étvágygal ül le az élet asztalához:

„Az a győztes, ki mindig éhes,
éhem és szomjam ezeréves,
nagy szenvedélyben fölvirágzó.”

Ez a hajdan egynemű, határtalan, héroszi éhség, zabolátlan életkedv, újabban éles kontrasztokkal jelentkezik lírájában. A természet tűzijátékai nem fedik el többé a társadalom hétköznapijait, a tudat gúnyos aláfestéssel kíséri az érzékek himnikus dallamát: „Zöldellve ez a föld hatalmas / meleg záporoktól szerencsés / mintha nem történt volna semmi / s nem is kellene egymást enni.” Áprilist nemcsak a „lólábak, tüzek, trombiták” jellemzik, hanem az is, hogy „a hóhérnak is nyit virág”. A *Búcsúzik a lovacska* című hosszabb költemény hőse, a lovacska, megérzi „május függőnyeinek át szagát az ecettől rontott mustnak”. Tömören fejezi ki ez a kép Nagy László új látásmódját: hiába „mohóság áldott ideje” a május, a tavaszi eufória csak ideig-óráig fedlenti a világ hasadtságát, képmutatását, újra meg újra visszatérő véres konfliktusait. Ez a tudatosabb tájékozódás, úgy érezzük, nem csökkenti az ember fontosságát Nagy költészetében, hiszen az ember élteti a szabadság örök mítoszáit, őrzik meg hitét, egyedül ő bírhatja le a hazugság és romlandóság hatalmát. „Muszáj dicsőnek lenni” – mondja ki a költő a szentenciát, a teremtés kényszerét. „Ragyogva itt ember tündérkedik” – írja másutt. Ez a ragyogva tündérekedés Nagy László szemében az ember legnagyobb lehetősége, legmagasabb feladata.

Négy hosszabb, poémalelegzetű vers szerepel a kötetben. A *Búcsúzik a lovacska* címszereplőjét alighanem a természetes szépség és hűség jelképének szánta a költő (érdekes összevetés kínálkozik Weöres *Le Journal*-jával, ahol szintén az embernél emberibb ló kerül ki győztesként az elembertelenedett emberrel való összehasonlításból), de ez a vers, talán éppen a jelkép sokértelműsége, illetve mindenféleképpen-értelmezhetősége miatt, kevésbé fogja meg az embert, mint a jó nyelvi sodrású, s érzékletes képekkel dolgozó *A forró szél imádata*, vagy a *Menyegző*. Ez utóbbi merész s lényegében sikeres vállalkozás: úgy jeleníti meg, illetve mitizálja a menyegzőt, az esküvőt és a lakodalmat, hogy abból kisüt az ősrök rítus szépsége csakúgy, mint riadalma. Az új pár nemcsak családjától szakad el, hanem mindentől, ami eddig létezett: bár a szokás a menyegzőt szentesíti, lázadás az minden előregegedettel, mozdulatlanul szemben. „Arccal a tengernek itt állunk párban / kürtszóban, ünnepi arany riadóban”. Már a kezdő sorok a mítosz, de a valóságban ismétlődő mítosz szellemében fogantak, s a továbbiakban a vers egyszerre két síkon bontakozik ki: a jelképek és a nyersen érzékletes valóság síkján. Nagy László bámulatos nyelvi és képi leleménnyel igézi elénk az esküvő dermedt pompáját és a lakodalmi tülekedését – a menyegzőt, amelynek lényege teremtésre szövetkezés „az ősatyák kőtáblái ellen”. A testére szabott mesevilágból a költő ez-

zel a verssel átért a közösségi mítoszok területére; szemlélete nem lett „irreális”, de szélesebben és mélyebben látja a való világot, mint egy évtizeddel ezelőtt, jobban belelát a dolgokba: „örökké születik a bárány, de kés-fényben vérzik örökké”.

*

Nyelve és verskezelése teljességgel modern. Meghökkenően természetes egységbe tudja oldani a választékosan és „fennköltén” költőit a városi aszfaltnyelvvel, s egyáltalán nem zavar, hogy egymás szomszédságában használ olyan kifejezéseket, mint „szédelgő, árva kis csajok” és „jégszférák sugallata”. Néha talán kissé kritikátlanul kebelez be verseibe idegen szavakat („kameráikkal a propeller fejű fotósok”, három idegen szó egy sorban!), de nyelvi találataiért sokat megbocsáthatunk neki. A *Menyegző* végén nagybetűkkel szedett rigmusokra is igaz, amit a különböző nyelvhasználatú formák egységéről mondtunk – itt a nyelvemléki töredék jól megfér az angyalföldi mulatságban rikkantatható kiszólás mellett. Más kérdés, hogy milyen hatást akart ezzel a szöveggel elérni – a hatás inkább tragikomikus mint humoros.

Nagy László újabb verseit oktalanság lenne az optimizmus-pesszimizmus mérlegén méricskélni – már régen nem rajong ez a líra, de szorongani is csak akkor szorong, ha oka van rá. Nem hiányzanak a kötetből az ujjongó öröm hangjai (*Húsvéti legenda*), de gyakrabban itatja át verseit a félelem, s a keserű aggodalom (*A város címere, Rokonaink arca*). Hogy ezekről az érzéseiről is vallani mer és tud, becsületére válik. Költészete még ma is, vagy ma csak igazán „a képzelet kivirágzása kánoni kopárság ellen”. Férfias, szép verseinek eddig is sok híve volt, de a *Himnusz minden időben* után nem tarthatjuk már számon a csupán jó költők között. Fejjel magaslik ki nemzedékéből, s a rang, amely megilleti – európai.

A LEHETŐSÉGEK SZÍNHÁZA

Határ Győző, *Sírónevető*, Drámák, I-II. Auróra Könyvek,
München, 1972, I. 380 lap, II. 613 lap

Határ írásművészete olyan, mint egy hatalmas, kultikus építmény, amelyet az istenekkel versenyezni kívánó halandók képzelete emelt a sohasemvolt-seholysem kellős közepén; egy előbástyákkal körülvett, sáncokkal-őrtornyokkal védett, groteszk és furcsa szobrokkal és vízkö-pőkkel díszített, rejtett ülőfülkékkel ellátott, kívül-belül elképesztő, gótikus alapozású, de barokk székesegyház. Ennek legbensőjében van valahol egy titkos szoba; közepén, kapcsolótáblája mögött ott ül a Szerző, kicsit úgy, mint az *Oz, a csodák csodája* című filmben a varázsló, s keze nyomán a templom hajójában hol itt, hol ott gyulladnak ki mécsesek, szikráznak fel karbunkuluslámpák; beborul, mennydörög, villámlik, talán még esik is, hogy aztán elmés, napkorongot mintázó kerekék kezdjenek el forogni, miközben egy lovag lándzsájával beledőf a sárkány torkába, vagy egy angyal magasra emeli harsonáját és roppant orgonasípokon felharsan a *Gloria in excelsis*.

Vagy másképpen, rövidebben és keresetlenebbül fogalmazva: Határ Győző színházra született, drámaközpontú író. A világot többé-kevésbé színháznak látja, s a nagy emberi színjátékon belül az irodalmat az élet, a Világdráma, a színjátszást pedig az irodalom kvintesszenciájának tekinti. Sokan Határt elsősorban költőként ismerik. De míg költeményei többnyire regényfejezet-szünetekben, dalbetétként, előhangként vagy summaként születtek (ami nem von le semmit erejük-ből és szuggesztivitásukból), színdarabjaival más volt a helyzet: saját bevallása szerint a regény redukciójának, lehatárolásának az igénye vezette vissza ehhez a korábban elhanyagolt műfajhoz. A tömörítés igénye; mert Határ prózája néha úgy viselkedik, mint az *Ezeregyéjszaka* meséjében az engedetlen dzsin: kifüstöl az üvegből és nem lehet visszaparancsolni. A palack ez esetben az utolsó másfél évszázad európai regényformája, s nyilvánvaló, hogy ez a „dzsin-szindróma” teszi Határ nagy leleményű és bravúrosan sokatmondó regényeit a nagyközönség számára nehéz olvasmányokká. Az irodalomtörténészek ellá-

gyulva emlegetik Sterne *Tristram Shandy*-ját, de Balzacot és Stendhalt jóval többen olvassák.

A színpad sűrítésre és cselekményre kényszerít. A *Sírónevető* tizenkét darabjából nem hiányzik a cselekmény, a fordulatosság, ami bohózatban és tragikomédiában egyaránt nélkülözhetetlen. Különbözik a Határ-darabokat gyakran alig lehet műfajilag meghatározni; szerzőjük ugyan megpróbálja, de mi az hogy „vándorjáték”? (*A libegő*), vagy éppen „kegyesgoromba játék”? (*Mamu, a Hamumondó*) – a darabok így, ezzel a meghatározatlansággal, műfaji többféleséggel igazán modernnek. Nyilván erre utal a gyűjtemény címe is: a lét tragikus, a létezők többnyire komikusak. Határ modernsége azonban nem hódol az abszurd színház lassan múló divatjának, darabjaiban hiába keresnénk azt a nyelvi ürességet, illetve sablonos dialogizálást, ami a „negatív abszurd színház lassan múló divatjának, darabjaiban hiába keresnénk azt san hajlékony, kifejező, vérbő, ötletes, színes, lenyűgöző.

Újra és újra el kell ismételni, mennyire tud Határ magyarul. Kül- és belföldi íróink közül csak igen-igen kevesen tudják az élő nyelvet olyan virtuozitással használni és kihasználni, forgatni (és kiforgatni), mint a wimbledoni *Hongriuscule* e jámborul ravasz helytartója és örökös kegyura.

Ez a szinte kifogyhatatlan nyelvi lelemény korántsem problémátlan. Nagyon megnehezíti például a darabok előadhatóságát. Határ ugyan elsősorban azért nevezi őket könyvdramának, mert még egyiket sem adták elő, mégis alighanem sokáig betűbe fogja mumifikálni őket választékos, de a köznapi beszédtől minduntalan el-elrugaskodó nyelvük. Nem beszélek itt a *Gargilianus* hosszú és bonyolult tirádáiról, vagy *A kötélvilág* kozmikus-teleologikus dévajkodásairól; de még egy olyan mulatságos és remek ötletekkel teletűzdelt történelmi paródia, mint a *Hernyóprém* is tele van olyan kifinomult és csavaros, illetve karikírozott és duplacsavaros párbeszédekkel, amelyeket (azt hiszem) csak kivételes képességű színészek képesek betanulni. Akadnak persze Határ darabjaiban „naturalista” párbeszéd is, de Határnak még a naturalizmusa is stilizált, minden „tősgyökérség” tősgyökeresebb. Ezzel már érintettük a másik problémát is, nevezetesen azt, hogy Határ színdarabjaiban minden szereplő ékesen szól, s hogy ez az egyetemes ékesszólás kissé egy tőről fakad. Néha az az érzésünk: Határ egy személyes darabokat ír több hangra és alakra. Modern mesejátékokat, amelyekben lehetnek ugyan valóságsgazú és realistáknak is elfogadható részletek, de ahol a képzelet diktál a valóságnak és az ötlet a valóságnak.

A „mesejáték” tetszőleges műfajmeghatározásán belül számos kategória lehetséges: mesés-mese, szerelmes-mese, politikai mese, filozófiai tanmese, vagy ezek keveréke. A *Sírónevető* első két vígjátéka, *A majomház* és *Az aranypalást* keleti motívumokra épített mesés-mese, mindkettő hőse udvari bolond, a szultán vagy a kalifa bolondja. Alkalmassint ezek Határ legkönnyebb darabjai. A *Néberköztársaság* ugyan rokokó-groteszkként van jellemezve a fülszövegben, valójában azonban még mindig a mesés-mese sorozatba tartozik, hátborzongatóan modern fináléval. A perverz herceg, aki egyszerre négy műnővel, AsszírIA, Egyiptom, Ázsia és Atrabázia legcsodálatosabb szex-automatáival kíván szeretkezni, és aki nem más, mint az Ezeregyéjszaka kéjsóvárságában szenilissé váló szultánja, áldozatul esik kíváncsiságának – a Világkonkubinátus fellázad és kivégzi.

Szerelmi szomorújáték, a férfi-nő közötti viszony képtelen változatairól és két szerepjátszó ember végzetes egymásrautaltságáról szól *A patkánykirály*. Ez Határ egyik legjobban szerkesztett darabja, „kamaradráma”, kevés szereplővel. Fiatal katonaszökevény drámája, aki a második világháború alatt dezertál és később, hadbírótságtól rettegve, egy francia asszony pincéjében reked szerető-élősdinek. Unalmában színházosdit kezd játszani szeretőjével, de képzelt világa végül összeomlik az újra fellángoló háború, a szökevény rejtkehelyére betolakodó külvilág súlya alatt. Mintha rádiódrámának készült volna; de szerintem kitűnő lenne televízió is. A darab tragikumát ötletesen festi alá az a szöveg, amelyet a harmadik világháború előestéjén a „telexnyelvű” rádióból hallunk:

„Forródrótszakértők legmagasabb szinten, szinte szakadatlanul szintezik a tárgyakat és tárgyalnak a Népi Monarchia sajnálkozásával, hogy elejét vegyék a telelehetetlennek és önműködően kiküszöböljék az Elképzелhetlent, de a...”

Az Elképzелhetetlen, az atomfegyvereket bevető Világkatakliзма mégis bekövetkezik. Nem tudom, mit tart Határ a történelemről „úgy általában”, de a *Hernyóprém*-ből ítélve inkább tökéletlen tréfák sorozatának látja, mintsem a Világszellem mérföldes előrelépegetésének. A *Hernyóprém* csalímese az önmaga dugába dőlő történelemről. Csak Nyugaton élő író írhatta ezt meg így, de olyan író, aki gazdag tapasztalatokkal rendelkezik a nagy horderejű politikai fordulatok fonákságát és felszínességét illetően. A darab alap gondolata durván összefoglalva körülbelül ez: minden politikai rendszer magában hordja ellentétének árnyképét és lehetőségét. Lajos királyt lenyakazzák, kedvelt „udvari forradalmára” Viperáciusz Venceszláv veszi át a hatalmat, hogy aztán

megfelelő rémuralom után beálljon a restauráció és Venceszlávot is kivégezzék, minthogy a „bitorlási egyezmény” lejárt. Pompás stílusparódia, tele sziporkázó ötletekkel; látszik ugyan belőle, hogy az *Ubu Roi* nem maradt megolvasatlan Határ könyvespolcán, de szerintem a *Hernyóprém* mulatságosabb, mint Jarry híres darabja. A *Hernyóprém*-ben minden menetrendszerűen történik: a Hopmester bejelenti a Forradalmat, ami Lajos és Viperáciusz kölcsönös nyájaskodása közepette arat győzelmet, a király lenyakaztatása, csakúgy mint a bitorló későbbi kivégeztetése mintegy benne van a történelmi játékszabályokban. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a forradalmi vezér kivégzésének módja váratlan fényt vet a Határ játékossága mögött mindig ott lappangó kegyetlenségre – Viperáciuszt négy lóval tépetik szét, de előzőleg magdeburgi féltékéket nyeletnek vele olajos kapszulában (!), vagyis hiába húzzák-vonsszák, nem megy szét. Ifjabb Lajos papíron megkegyelmez neki, de előbb mindenestre halálra korbácsolatja széttépetés közben. Jarry sem volt szívbeteg, de erről nekem inkább Sade jut eszembe. Ha komolyan veszem. Kérdés, mennyire vehetem komolyan.

Határ *ancien régime* karikatúrája egyébként (nemcsak ebben a darabjában) szívderítően szellemes, s a bürokratikus egyeduralommá fajuló forradalmi rendről is tud újat mondani. Valahányszor Viperáciusz Venceszláv dührohamot kap, lelövi a Népet, aki egész idő alatt háttámban áll, statisztálva a játékhoz. Ilyenkor mindig új Népet kér és kap (a Népet ugyanaz a színész játssza). A baj akkor kezdődik, amikor az éppen soros Nép egy óvatlan pillanatban öngyilkos lesz, és a Bitorló nem kap új népet a rendőrmisztertől, mert – kifogyott. A „krónikus néphiány” előjáték az Üdvköztársaság bukásához. A bukást megkönnyíti a rendőrmiszter magától értetődő átvedlése Ifjabb Lajos trónállójává, sőt – trónhullnokává. A *Hernyóprém*-et Határ (mint ezt a darabhoz fűzött bőséges kommentárjából megtudjuk) szinte „kegyelmi állapotban” kezdte írni, s lehetett volna egyik legjobb darabja, ha nem teszi félre; ha a második felvonásban nem engedett volna itt-ott a szójátékok kísértésének, amelyek kissé elsekélyesítik az addig nagyvonalú és erős sodrú paródiát.

A határi színház legigényesebb válfaja mégis a filozófiai tandrámá, illetve antropológiai misztériumjáték. Az ilyen drámák tengelyében nem X vagy Y, hanem maga a *homo sapiens* áll, a múlt, a jövő, vagy mint *A kötélvilág*-ban, éppenséggel az időtlen, az idő előtti kozmikus lét-nemlét emberisége. Erről az 1967-ben keltezett darabjáról mondja a szerző: „Érzékeny titokjáték arról a paradicsomi emberiségről, amely a kötélhágcsók beláthatatlan téerein üdvöz állapotban él egy

olyan világtalan úrben, amelyben sehol a föld... A kötélvilág eseménytelen mozdulatlanságán elhatalmasodik rajtuk a változás dühe – hogy „végre történjék valami”. „Szörnyeteg vágyunk teljesül, kötélviláguk szertefoszlik”. Vagyis a paradicsom lakói játszanak, történést, történelmet játszanak, s úgy belejönnek izgalmas-felelőtlen játszadózásukba, hogy végül másznának vissza négykézláb, de ahogy kötélverőjük (Isten?) mondja: „Nincs más remény, csak amit elvesztettetek; és nincs föld tinéktek más föld, csak a föld.” Ez a *Sírónevető* legmerészebb és legnehezebben színpadra vihető darabja (hangjátéknak könnyebben el tudnám képzelni) – és nemcsak technikai okokból. Mert a tragédia, amely széles érzelmi és nyelvi skálán játssza futamait, észrevehetően felgyorsulva – az első felvonás gyermekes mesemondó stílusától kezdve a részletező, káprázatos tárgy- és szerepleírásokon keresztül fojtott szenvedéllyel hajszol a begerjedt örökéletűek végzetes lázadásáig, amikor megkezdődik az Idő, és az emberiségre rászakad „a történések elefántcsordája”. A *kötélvilág* – a bűnbeesés története, mélyen pesszimista dráma az emberi faj tökéletlenségéről; mert nemcsak játszani akarunk, de *igazit* akarunk játszani, s az vérre megy. Boldogtalanságunkhoz elég ama kötélvilág homályos emlékképe. Mert játszani jó, de meg nem születni lett volna jobb.

Ugyanennek a metafizikus borúlátásnak jövőbe pillantó változata Határ időrendben utolsó két darabja, a *Bunkócska* és a *Mamu, a Hamumondó*. Az előbbi olyan világba visz el, ahol az eutanázia tudós vitatémából már kötelező államelvvé vált, s a hatvanadik évüket betöltött állampolgárokat a Sinterminisztérium tisztviselői szakszerűen lebunkózzák. Az ifjú radikálisoknak ez kevés; az Új Bunkó nevében összeesküvést szőnek a kormány ellen („harmincéves vén szari a miniszterelnök” fortzog a pelyhesállú főhős), a lakosságkritikái korhatár leszállítását, otthonosabb népirtást követelnek. Ebben a *szubtópia*ban (ellenutópia) minden szétesőben, a fontosabb politikai döntéseket – megfelelő betáplálás után – Cézár, a számítógép hozza meg. A darab mulatságos, de nem különösebben eredeti. Nemcsak a népességszaporodás és az erre feltehetően reakcióként jelentkező eutanázia veszélyeire hívja fel a figyelmet, hanem görbe tükre az ifjúság biológiai alapon megszervezett forradalmi és újbalos-álforradalmi mozgalmainak is. Talán ezért játszódik a *Bunkócska* Párizsban, ezért ad Határ francia neveket szereplőinek.

A *Mamu, a Hamumondó*, amit szerzője részben „a *Bunkócska* ellenpárjának” nevez, kevésbé fergeteges, de mélyebb dráma. Míg a lebunkóztatási komédia a nyugati valóságból indul ki és a darab három

tartópillére a népeségrobbanás, nemiségrobbanás és generációs türelmetlenség-robbanás, addig a *Mamu* „az utópista holnapután sötét gúnyrajza”, egy mamutnagyvárosban az állam elhalása idején történik. Határ itt csupa ismerős, közép-európai figurát vonultat fel, így Joycelyn Mabuse-Merlerault császári főtáltos helyett ezúttal Gonda Frigyes főrovcansoló életébe és rendezetlen ügyeibe nyerünk bepillantást. Gondáék társadalma nem puritán kommunista társadalom, hanem – Határ szavaival – egybenőtt „permisszív világgözcsoég”, ahol kezdik már rebesgetni az állam közeli elhalását, s ez a darab végén is következik. De tartalmi kivonat helyett hadd utaljak a *Mamu* egyik alapötletére. „Az aggokat és a dédeket” egy aggmenház hamvasztóke-mencével egybekötött dohos mélypincéjében tartják, csizmás-korbá-csos felügyelőnök pattogatnak nekik, de látogatóórák idején a pince átalakul fényben úszó csodaszalonná, a kápólányok odaadó ápolónőkké. Vagyis az öregeket nem pusztítják el, hanem vegetáltatják, s közben állandó boldogságtettetéssel kell meghálálniuk az Állam röluk való silány gondoskodását. A társadalom cinizmusát Határ az öregek iránti részvéten vagy részvétlenségen méri le; minél aljassab a társada-lom, annál kegyetlenebbül bánik öregeivel. Az utolsó két darabból egyébként úgy tűnik, mintha a társadalom cinizmusa egyenes arány-ban állna promiszkuitásával. Határ tehát nem híve a „permisszív” tár-sadalomnak, azt züllőfélben lévő társadalomnak tartja, az összefogó emberi kapcsolatok szétesésétől tart. Ne vitassuk, mennyire megalapo-zott félelme; a *Mamu*-ban mindenesetre ijesztő képet fest arról a felemás világról, amelynek tipikus alakja a „pop-gözös” szellemi eltartott, divatközhelyekben gondolkodó ifjú huligán. Nem véletlen, hogy a *Mamu* egy tiszta öregember, Boldi bácsi credójával zárul: „Hiszek a boldogságban Hivatala nélkül.”

Határ színpadáról, minden egyes darabjáról jóval hosszabban lehet-ne írni, de kérdés, mennyivel többet és érdekesebbet tudnánk monda-ni a *Sírónevető* darabjainak szerkezetéről, motívumairól és jelképei-ről, mint maga a szerző, aki bőséges jegyzetanyaggal világít meg min-den homályos pontot. E jegyzetek, magyarázatok némelyike önálló kis esszének is beillene. Akad azonban valami, amit csak kívülálló mond-hat el: Határ kétkötetes drámagyűjteménye új, Magyarországon eddig ismeretlen utakon jár, s kisebb-nagyobb hibáival együtt roppant *kihí-vást* jelent az egész magyar színpadi hagyománynak. A vérbeli színházi embereket még látszólagos előadhatatlansága is izgalmas próbálkozá-sokra készítheti. Ha majd Genet-t olyan magától értetődően játsszák Pesten, mint Mesterházit, Ardent, mint Arbuzovot, akkor talán Ha-

tárra is sor kerül...* De még egyszer summázva: Határ színháza nem a valószínűsége, hanem a képzeleté, nem a tényeké, hanem a lehetőségeké. Ezért van jövője könyvdrámáinak. A két, különlegesen szép kiállítású kötetet Molnár József müncheni nyomdájában készítették Tótfalusi Kis Miklós „Janson antikva” betűivel, a szugesztív borítólap Gyémánt László munkája.

* 1986-ban a szolnoki színház El Kazovszkij rendezésében mutatta be Genet *Cseléd* c. darabját, 1987-ben pedig a nyíregyházi színház ősbemutatót rendezett Határ *A patkánykirály*-ából.

HATÁR GYŐZŐ HETVENÉVES

Az író
hetvenedik születésnapja
alkalmából

Igazából Határ Győző *költészet* szeretem volna méltatni. Amikor azonban újra belemerültem a *Hajszálhíd*-ba, s átforgattam az immár hetvenéves szerző aranyos-fekete borítású egyéb munkáit, rájöttem: aki Határ költészetét próbálja leírni és értékelni, úgy jár, mint az egyszerű ember, aki kézzel akarta kifogni a tó tükrében rezgő csillagfényt. Ott kezdeném, ahol a probléma gyökere van: mi a költészet, mit tart Határ Győző költészetnek? Az „ihlet roppant kényszere”, amelyet az „Elem” szóval jelöl a *Hajszálhíd* egyik jegyzetében (278.1.), olykor átszakítja a szellem természetes belső gátrendszerét, s az áradat ilyenkor mindenféle hordalékot-uszadékot sodor napvilágra – ez lenne a vers. Ám ha elfogadjuk az ihlet ilyen definícióját, a Határ által meghatározott versnek aligha lehetne szigorú formai ismérvei, s annyi biztos, hogy az nem egyezik a verstanok tételeivel. Nagy versgyűjteményét egyébként Határ (fejedelmi önkénnyel) két részre osztja. Vannak először is a prózaversek vagy versprózák – Határ szerint ezek lennének az igazi versek, majd a második kötetnek a „költeményes könyv” címet adja, tehát a többnyire hagyományos formájú, kötött vagy kötetlen ritmusú és rímes verseket ő „költeménynek” véli. Ami mindkettőben közös, az a költészet. Mások persze megkérdőjelezhetik a Határ-féle felosztást, nem egy „versnek” minősített szöveget inkább a költői ihletésű kispóza remekei közé sorolva.

Ha viszont elfogadjuk Határ fölöttébb bőkezű, már-már parttalan „költészet” meghatározását, érthetőbbé válik az a műfaji kalandozás, amely olyannyira jellemzője a wimbledoni várúr művészetének. Nem most és nem először mondom ki, hogy én Határ Győzöt elsősorban drámaírónak tartom, aki világszínpadban gondolkozik és diakronikusan (ennélfogva dialektikusan) lát, s hogy ez az elfojthatatlan drámaírói tehetség minduntalan át- meg átkéredzkedik más műfajokba. A már említett *Hajszálhíd* például nemcsak a Határ *regényeiből* ismert versbetétekkel van tele, hanem dramolettel, hangjáték-forgácsok-

kal és költői minidramákkal is. Egyrésztől tehát bizton mondhatjuk, hogy Határ nem „tisza” költő, nem más-költőknek-költőgető költő, nem egyetlen mítosz köré építkező poéta; noha másfelől: nem is közéleti költő, nem nemzeti súlyzókat emelgető költő, aki a társadalom pulzusán tartja aggódó kezét, s csak olyankor veszi el, amikor sürgős írhatnékja van. Hanem alkalmi és alanyi költő. Alkalmi, mert szinte bármilyen téma jó neki, ha van hozzá Elemsodrása, vagyis ihlete, és alanyi, mivel ezer álcát és maszkot öltve is önmaga marad egyetlen tárgya műveinek. Ahogy drámái mind egy „nagyonnagy egyszemélyes színpadon” játszódnak, úgy versei és költeményei is mind „egyforrásúak” (ha nem is egyívásúak), sokrétűségükben is szerzőjük ihletformájára, illetve nagy játékoskedvére vallanak.

Továbbá: drámái, *A libegő*-től a monumentális *Golghelóghi*-ig át vannak szöve költészettel, s ezen nem csupán a versbetétek gyakori alkalmazását értem, hanem azt a minőséget, amely a „legéletszagúbb” Határ-színdarabot is magasan a naturalista színház fölé emeli. Határ életművében líra és dráma, költészet és színház egybefolyik, s néha még – társművészetként – a zenével is érintkezik, lévén a versek egy része feltűnően zenei ihletésű, s a drámák némely jelenete operajellegű.

Amellett – hogy tovább bonyolítsam a dolgot – Határ magát főként filozófusnak tartja, mintha csak kényszerből, a visszhangtalanságtól való félelmében lett volna íróvá. Sokáig azt hittem, Határ filozófia felé fordulása amolyan öregkori befelé fordulás, hátrálás a bűnös világtól a tiszta eszmék felé, de nemrégiben találtam egy passzust egy 1946-os keltezésű szövegében, ahol a „költők szégyenbélyegét” viselő szerző így panaszkodik: „Mit szólhatok én, aki elárultam, megcsúfoltam és minden nappal eladom fenséges hazámat, a filozófiát?” (*Hajszálhíd*, 36.1.)

Tudatos álcázás eredménye lenne tehát Határ egész szépirodalmi tevékenysége? Ezt azért mégsem mondanám, több okból. A filozófiát nem lehet megálmodni, viszont Határ nem egy szövege és több drámája álomban-fogant mű; ha tehát Határ éber állapotban papírra vetette színpadra illő álmát, olyan kényszernek engedelmeskedett, amelyet csak erőszakkal tudott volna visszafojtani. Aztán ami Határ filozófiai értekezéseit illeti, azokban is található költészet jócskán – ha más nem, erőteljes képei, érzékletes metaforái biztosítják, hogy ha megfeszül, sem lesz belőle „szakfilozófus”. Pillantsunk csak bele a *Szélhárfa* első kötetébe, ahol Határ leszámol a különböző művészetekkel:

„ó, a belletrisztika világhódító felelőtlensége!
a fantasztika építészet időzabáló önfeledtsége! a muzsika
ármányos ajzása,
rajzása, képmutató mélyengései!”

vagyis a filozófus Határ stílusában inkább akar hasonlítani egy Schopenhauerhez, vagy egy Nietzschehez, mint holmi neopozitivistához. De hogy tovább bizonyítsam Határ pámpoétikai hajlandóságát, ki-
mondom: ő az a szerző, akinél a költészet még a lábjegyzeteket és a fül-
szöveget is átíttatja. Kitűnő példa rá *Az őrző könyve* kánonjogi terve-
zetnek parodizált remek fülszövege, amely többek közt ilyen fenyté-
seket helyez kilátásba a hazug olvasónak:

„Amaz olvasó esete, aki csupán a fülszöveget olvassa és ország-világnak
telehazudja fülét azzal, hogy megette ezen Fabula betűtengerét, ki im-
már szárnyává lőn. Ez kóficot a Káptalan fogassa meg, süsse rá apró-
betűs tüzes bélyegét a homlokára a hazuglárinak és dobosával hirdesse
is ki, nehogy eltagadja a kaniperdája, a rásütött Járlatlevélnek mi a he-
lyes olvasata...”

Mint egy újabb írásából kitűnik, Határ nem szereti, ha egyedül nyelv-
vi virtuozitását dicsérik, mivelhogy úgymond; „az anyanyelv mindent
tud” és „mindent az anyanyelv tud” (*A rákóra ideje*, 1982., 42. l.). Igen
ám, de ha ezt összevetjük egy másik kijelentésével, miszerint ő magát
„mesterembernek” tartja, aki csupán megmunkálja, szellemsugallatra
elkészíti a művet, akkor ezt a kritikákban minduntalan visszatérő di-
cséretet mégsem lehet egy axiómával elintézni. Ugyanis, aki már elol-
vasta Határnak legalább egy művét, az tudhatja, hogy ő 1. nem „szabá-
lyos” költő, 2. nem a színháznak író drámaíró, s azt már alig kell mon-
danunk, hogy 3. nem is bizony a közönség alantasabb részének ízlését
törleszkedve kiszolgáló kommersz prózaíró. Rendkívüli képzelőere-
jén (vagy ha úgy tetszik „mediumnitásán”) kívül mégis mi teszi olyan
szuggesztívvé írásait? A sokféle jellembe és helyzetbe való nyelvi bele-
illeszkedés szinte korlátlan képessége, amellyel a „jámborita rend” do-
hogó perjelét éppoly hitelesen tudja megszólaltatni, mint hajdani birod-
almi mézszárlások elszörnyedt krónikáit („Rodogaszt! Rodo-
gaszt!”), tehetsége, amellyel újjá tudja teremteni néhai Hekus Dönci
haverjainak ékes nagyvárosi jassznyelvét csakúgy, mint Mallarmé át-
szellemült és hermetikus nyelvezetét; mimikrije, amelybe beleférnek
az afrikai törzsek ráolvasásai, a tibeti szellemidézők és az erotika rabja-

inak zsolozsmái. Aki otthonos a *Hajszálhíd*-ban, és Határ más műveiben, tudja, hogy jóllehet Határ viszonya a magyar hagyományhoz nem éppen zavartalan (klasszikusaink többsége elmarasztaltatik izgágaságban és balkániságban), tud ő hagyományosan emelkedett, kemény verset írni Bartók példájáról, tud szólni epésen-ironikusan a „vakondok-országról”, amely Hátsó-Eurázsia egyik tartománya, sőt néha merőben nyelvi eszközökkel teszi nevetségessé nemzeti-népi hagyományaink ünnepélyes dagályát. Ez utóbbinak az *Anibel* magyar megjelenése ad aktualitást, ott idézik ugyanis nem létező nemzeti költőnk egyik halhatatlan klapanciáját, amelynek teljes szövegét megjelentem a *Hajszálhíd*-ban. Íme, két versszak ebből az egyre lelkesen szavalandó költeményből:

„zsuzsaböske xénia
andibandi nándor
tónipóni lénia
ilkafilka sándor

jancsipancsi atanáz
fellobog az égre
zászlóerdő nepofázz
- áldása kísérje!”

Hadd idézzem ezután, mintegy kontrasztként, azt a rövid lírai önéletrajzot, amelyet Határ még Magyarországon írt az ötvenes évek elején – nem csupán a vers zengése, hanem a költő jövőjének megsejtése miatt. Ezt az önéletrajzot Határ alighanem a szegedi Csillag börtönben írta.

„apám Gyomán nyomdászcodott, de katlan
elméjére Doberdó ráborult
s én kötetszám százszorszép kéziratban
maradtam kötetlen – nyomatlanul

ki váltig soványolt: kezével lázra
szemével latra Anyák-Anyja mért
elemózsiáján hízott a parázna
s ő halálíg korholt soványságomért

Balkán sártengerén elakadt a lábam
de ha a Zengő Szigetre gondolk
ór és rab téglá börtönöm falában
azért a szívem – Londonig dobog”

Ez a „Londonig dobogó szív” ma Londonban dobog, de hallják a világon mindenütt, ahol magyarok élnek. Csak idő kérdése, mikor foglalja el Határ Győző az őt megillető helyet a modern magyar irodalom hazai értékrendjében – azt a helyet, amelyet a hetvenéves szerző megítélésünk szerint már régen szuverén jogon birtokol.

Cambridge, 1984. november–decemberében

A LÉTENTŰLISÁG VONZÁSÁBAN

Keszei István: *Angyali merénylet*,
Róma, 1979, 216 lap

A költőknek alapvetően két fajtája van (s itt nem az eredetiség alapján osztályozom őket, mint Németh László, amikor fölállította a „forrás” – „medence” kettősséget) – vannak „koncentrikus” és „extenzív” szemléletű költők. Nem azonos ez az „introvertált” és „extrovertált” tipológiával, amely lélektani-magatartásbeli alkatokat különböztet meg, bár kétségtelen, hogy a legtöbb „koncentrikus” költő introvertált. Az ilyen ugyanis nem arról ír, amit lát, óhajt, vagy birtokolni kíván, hanem arról, amit elképzel és magából kivetít: a „koncentrikus” alkat gyakran egy-egy témát, vagy mítoszt variál teljes életében. Ilyen típusú költő volt Füst Milán, ilyen Pilinszky, s ezekhez az alaptémájukat már-már rögeszmés következetességgel variáló lírikusokhoz sorolhatjuk Keszei István is. Ezért, meglehetősen „tisztábban” költő, mint sok más pályatársa, aki hol versben, hol más műfajban igyekszik megragadni és kifejezni valamilyen extenzitást.

Keszei mítoszai keresztény-egzisztencialista mítoszok. Keresztények a szó ágostonian büntudatos és pascalian tépelődő-vergődő értelmében, de egzisztencialisták is, amennyiben „az emberi állapot” elemzése, az egyénnek a lét nagy kérdéseihez való viszonya központi helyen áll költészetében. („Lét! bár keserű a poharad / ajkam mégis reád tapad” írja egy helyütt.) S ha eszmei, filozófiai tájékozódása iránt nem is lehet kétségünk, ebből még nem következik feltétlenül stílusiránya – a művész sokféleképp lehet keresztény. Keszei a kora barokknak azokra a költőire emlékeztet, akiket „manieristák” néven szoktak emlegetni, s akiknek fő témája a mulandóság, a halál, a létentűli valóság, a harc a test és a lélek között. Ekkortájt terjed el az európai költészetben a *conchetto* is, amit talán „keresett” vagy (hogy eloszlassuk a negatív mellékszöveget) „megtervezett” hasonlatnak nevezhetünk; olyan hasonlatról van itt szó, amelyet nem annak belső, mimetikus-analógiás evidenciája, hanem a költői képzelet ereje parancsol rá az olvasóra. Mint például az *Angyali merénylet* első, rendkívül szuggesztív versé-

ben (Forgó-ajtó), ahol Keszei mások földi berendezkedését, „meg-
ágyazását” saját illékony, feltételes jelenlétével állítja ellentétbe („csak
imbolyogsz, suhansz, elomló száz alakban”), hogy aztán az utolsó vers-
szakban ezzel a szemléletes *conzettó*val zárja a verset:

„E forgandó világban élő forgóajtó
vagy, kit bűvészként hajt egy óriási hajtó,
s akin ki-bejár folyton élet és halál.”

A metaforában meghatározott szereppel Keszei mindjárt körül is ír-
ja költészetét – metafizikai, ontológiai problémákat próbál kivetíteni a
lét síkjára, ezeket igyekszik szavakba parancsolni a költészet egyete-
mes kelléktárából jól ismert – és tegyük hozzá, jól bevált – eszközökkel.
Az ember legelső nagy (néha traumatikus) élménye a születés. Keszei
több verse is szól erről, az egyik (*Születésem előtt, születésem után*) ösz-
szehasonlítja a preegzisztencia virtuális lebegését a születés sorssá de-
termináló tényével: „Örökre belekövesedtem / csontjaim néma vég-
zetébe”. A születés determinál, az élet pedig (sugallja Keszei) egyfajta
kárhözatra ítél: az érzékek börtönére, a „rozsdás lét üzelmei”-re, ho-
mályra, állandó zűrzavarra. „A por két stációja közt / e lefátyolozott
Golgotán / a lét álarcosbálja” jellemzi az életet egyik hatásos, bár fel-
tűnően barokkos versében. A látszatok és a színes zűrzavar e forgata-
gában kettéhasadva él a költő és boldogtalanul – „útfélre lökve”, „a
tér-idő keresztfáján”, „a mélypontnál is mélyebben” – de ugyanakkor
állandó várakozásban, szomjúságban valami elképzelt EGÉSZ, az is-
teni kinyilatkoztatás iránt. Boldogságvágya nem reális formában, ha-
nem misztikus rajongásban, sőt, mondhatnánk metafizikai atomrob-
banás, önmegsemmisítés formájában jelenik meg:

„Bárcsak lényem lényege, gyökere
kilombosodna számon!”

vagy:

„Ős egy, egyetlen Istenem!
Mélyed mélyébe semmisüljek”

Ez az utóbbi (igen szép, megkapóan költői) hasonlat még egy na-
gyon lényeges összetevőre utal Keszei költészetében. Ha ugyanis a lét
nem kielégítő, annak felületi (társadalmi) formáin javítani nem lehet
és nem is érdemes, a lényeg itt meg nem ismerhető, akkor ebben a lét-
ben legfontosabb problémáinkra megoldást nem találunk. Keszei a

túlvilági lét boldogságát több versében tételezi (*Szabadulás, Vallatás*), de ez a földi göncöktől való szabadulásvágy, pontosabban a halál utáni jóvátétel reménye nem egyértelmű bizonyosság. Tény, hogy Keszei líráját át- meg átszövi a halál képze, tudata, s talán vágya is. S az exitus, vagy ahogy a költő nevezi egy helyütt, a „végkifejlet”, többnyire komoran naturalista képeken és hasonlatokon keresztül jelenik meg előttünk: „hullj... a sötét, fekete földbe”; „a fekete földben feketén / súlyos titokként fekszem én”; „hullok lefelé kerengve / ...a cél felé, a por felé: a lenti végtelenbe”, vagy ha lehet, még érzékletesebben: „a föld alatt levetkezem / lábam és elkopott kezem”. Bár Keszei általában modernebb költőket tekint mestereinek, Isten-képének változatain én mégis inkább Ady hatását érzem. Az Úr nála „a nagy Szövő”, „a Nagy Kardforgató”, az „Örök Mozgató”, sőt, egy versben még „Aranymosó” is: „Mint aranymosó az aranyat, az Isten / kimossa mégis életedből a jót”. A halálon medítálva, a „Visszahúzódt” Isten hiányától elárvultan, borzongva a világűr hidegétől s megundorodva a létezés szennyétől, Keszei erkölcsi mérleget állít fel. Jellemző módon ezt teszi mottónak könyve elé is:

„Miközben gyakoroltam a bűnt, néha a jót is elkövettem”

Ami az *Angyali merénylet* verseit illeti, azokra a fenti önironikus, de a keresztény önvizsgálat fényében alighanem hiteles tételnek a fordítottja áll. Keszei István több mint húszéves költői gyakorlata lenyűgöz és fölemel tisztaságával, állhatatosságával és következetességével. S akár kedveljük a *conzettó*-t, akár nem, gyakran megragad váratlan hasonlataival és a rokon hangzású szavak összeszikkasztásából fakadó nyelvi ötleteivel, szókapcsolásaival. A televíziót például így jellemzi: „Látvány takarja el a látomást”. Van felismerhetően Keszei-vers, illetve versszak. Nem lebecsülendő eredmény ez, még akkor is, ha néha Keszei leütései túlságosan emlékeztetnek Pilinszky János sajátos hangjára (mint pl. a *Forma* vagy *Egy dadogóra* című versekben). Keszei abban is hasonlít Pilinszkyre, hogy kötött formában írt, vagy fesszre fogott, rövid szabad versei általában jobbak verbalizmusba csúszó prózaverseinél; úgy látszik, az *Angyali merénylet* költőjének szüksége van a ritmus abroncsaira, hogy azokkal szétesésre hajló világát összefogja.

Ennek a tartalmas és lényegre törő lírának természetes eleme a retorika. Néha azonban a költő figyelme (vagy fegyelme?) meglazul és ékesszólásának orsója túlpereg: „A kezdet reggelén... pozsgás arcával

(!) lángolt / pirult a por” (117. lap). Hasonlóképpen képzavarként kell elkönyvelnünk a költő lábának (?) szomjúságát: „egyetlen léptemmel felhajtánám / egy hajtásra a habzó messzeséget” (128. lap). Igencsak kérdésesnek tartom annak a négy sorosnak az értelmezését is, amely így hangzik:

„Híg lötty a lét.
A lehetlent szomjazom:
szétzúzhatatlan, zengő érceket
töltsetek néma poharamba!”

Mármost az ércet ugyan folyékony állapotban be lehet tölteni a költő poharába, de kiinni így sem tanácsos. Másrészt viszont a folyékony érc nem képes „zengeni”; tömör állapotban viszont még bele sem lehet tölteni abba az elképzelt pohárba. Ha viszont a lehetetlenség többszörös, minek megfogalmazni? Józanabb ítéletű olvasók kénytelenek lesznek továbbra is beérni a „lét löttyével”.

Keszei István gyűjteményes kötete egy lehetséges világképet és költői tartást dokumentál, s úgy érezzük, igazol is. Az *Angyali merénylet* megerősíti a költő tehetségéről (az *Új égtájak* és a folyóiratközlések alapján) alkotott eddigi véleményt, és Keszeit nemzedékének számottevő lírikusai közé emeli.

MEGNEVEZZÜK A MEG NEM NEVEZHETŐT?

Jegyzetek erotikus szókészletünkről és tabuinkról

1. Bernard Malamud *A lakók* c. regényének megjelenése a Modern Könyvtár papírfedelű sorozatában mérföldkőnek tekinthető a magyar szókincs kiaknázásának történetében. Szándékosan írok „kiaknázást” és nem „demokratizálást” vagy akár „demotizálást” – aki magyar nyelvű környezetben nőtt föl, eddig is tisztában volt azzal, hogy nyelvünkben rengeteg olyan szó van, amelyeket egészen a legutóbbi időig bár „nem szalonképes” címkével illettünk, de azért használtunk: többnyire csak férfitársaságban, iskolapadban, kaszárnyában, vagy kocsmában, más szóval eddig sem volt titok, hogy a magyarban igen sok szó van, amit kimondani ugyan lehet, de leírni nem. A realista, majd a naturalista-behaviourista prózastílus elterjedésével egy időben egyre anakronisztikusabbnak hatott már a magyar irodalom gyakorlatában alkalmazott félmegoldás, az erősebb kifejezések kipontozása. Igaz, ez hajdan másutt is divatozott, Shakespeare korában az emberek annyira szabadszájúak voltak, hogy a Viktória-kori Angliában magát Shakespeare-t is meg-megcenzúrázták az illemcsőszök (például egy Thomas Bowdler nevű lelkész, a „Családi Shakespeare” kiadás szerkesztője, az ő nevéből lett aztán a *bowdlerize* kifejezés, amely az ilyen illemokokból végrehajtott cenzori beavatkozást jelöli) s a múlt századbeli angol regényekben még a *damned* (átkozott) szó is csak mint „d....d” fordul elő. A huszadik században, D. H. Lawrence, Henry Miller és mások jóvoltából a kimondhatóság határai olyan mértékben kitágultak, hogy az évszázadokig obszcénnak tartott, hajdan kinyomtathatatlan kifejezéseket ma már rezenéstelen nyugalommal olvassa a „permisszív társadalom” legtöbb érett korú polgára. A *Tropic of Cancer* első legális amerikai kiadása 1961-ben jelent meg – az azóta eltelt tizenhét év hozzászoktatta a nyugati közvélemény többségét a szabadosság észrevétlen forradalmához. A magyar irodalmat, úgy tűnt, ez a változás sokáig csak felületileg érintette; egy-két „erősebb” szó polgárjogot nyert ugyan az irodalmi lapokban, de egyébként... Malamud könyvének

magyar nyelvű megjelenése most erősen megrengette az eddig meglepő szilárdan álló nyelvi-erkölcsi tabukat.

A magyarított új Malamudban persze vannak szavak, amelyek enyhén komikus, szinte joviális asszociációkat keltenek, s emiatt nem fül-sértők, tehát nem is szemsértők: „Lófasz a seggedbe” mondja könnyedén a néger hős, aki általában ilyen közvetlenül beszél, meg: „hogy a kurva életbe tudsz ilyen sokáig dolgozni”. Vannak ennél erősebb kitételek is, ezeket az olvasó fantáziájára bízom. A *lakók*-kal bebizonyosodott, hogy a papír (mint eddig is sejtettük) merőben másként reagál a köznyelv trágárságaira, mint a serdülő leányok arcbőre, a papír türelme (és közönye) végtelen. Kérdés, ebben a kontextusban lenne-e oka pirulásra? Én erre határozott nemmel felelnék: Willie, a néger író beszélhet ahogy akar, őt erre körülményei és jelleme kondicionálják. A hadseregben őrmesterünk ugyanazt az ígét variálja, helyenként ámulatra méltó leleménnyel, de nekünk ezért még nem kell ezt a szokását okvetlenül átvennünk és alkalmaznunk a következő koktélpartin vagy díszvacsorán, amelyre hivatalosak vagyunk.

A *lakók* nyelvi elfogadhatósága mellett érvelve, vagy talán csak azon töprengve Sükösd Mihály az utószóban megjegyzi: „fülünk is naponta tanúsítja: a beszélt nyelv, a köznyelv... feltűnően eldurvult a legutóbbi évtizedben”. Mármost Magyarországon – de ugyanez áll, amennyire ezt meg tudom ítélni, még fokozottabban Jugoszláviára, s talán valamivel kevésbé, de fejlődő tendenciát mutat Angliában és más nyugati országokban is. Nem annyira a nyelv demitizálódik, mint inkább az obszcenitás semlegesül a fiatalabb korosztályok ajkán. Más kérdés, hogy a hallgatóban visszataszító hatást kelt a meg nem válogatott, zagyva és durva nyelvhasználat – olyan ez, mintha valaki minden percben bőfögné, vagy durrantana egyet, függetlenül attól, hol és milyen társaságban van. A kulturált viselkedéshez igenis hozzátartozik a *választékos* szóhasználat: a társadalom értékhierarchiájában a gátlástalan „baszdmegolók” eleve alagsori tengődésre vannak kárhoyztatva. Mint ahogy A *lakók* Willie-jével esetleg rokonszenvezhetünk, de alapjában számalmas, szerencsétlen, eszelőssé torzuló figurának tartjuk.

2. Valaki joggal kérdezhetné: de hát föltétlenül nevezük nevükön, eddig le nem írt, társadalmi tabu által a leírástól eltiltott nevükön a fogalmakat? Ha van rájuk jobb szó, ha nem követeli meg a szöveg, semmiképpen sem. Csakhogy van-e minden esetben jobb szó?

Nem vagyok összehasonlító nyelvész, csupán három-négy európai nyelv erotikus szókészletét ismerem annyira-amennyire. A magyar ezek között elég szegényesnek tűnik: idevonatkozó szavai vagy túl

semlegesek, vagy éppenséggel komikusak. A nemi aktust például a magyar a „szeretkezni” igével fejezi ki legpontosabban. Elég semleges csengésű ez az ige, nem annyira ugyan, mint a „közösül” (mért nem „közösködik”?), vagy az áltudományos „koital”, hogy a „nemileg érintkeznek” című álsemleges, jegyzőkönyvíví kitételről ne is beszéljek. Engem a „szeretkezik”-ben alighanem a „kez” képző zavar, ez valahogy ellaposítja a szót, „száritkozik” jut eszembe róla, meg „merítkezik”, vagy éppen „törülközik”. Ami pedig az aktus szubjektumból kiinduló szemléleti vonatkozását illeti, azt a női felszabadítási mozgalom joggal bélyegezhetné „hímsovinisztának” (*male chauvinist*). Mivelhogy a szerelmes férfi azt mondja szíve hölgyének: „légy az enyém!” Mire az: „a tied leszek”. Végül pedig a férfi „*magáévátette*” a nőt. Ebből a nyelvi viszonylatból teljesen világos, hogy a férfi elsősorban *birtokolni* akarja a nőt és nem megosztani vele az ölelkezés örömét. (Van olyan is, hogy „egymáséi lettek”, de ez bennem enyhén szólva zavaros képzeteket kelt.) A nő kétségtelenül alávetette magát a férfi vágyának, akaratának, de a kifejezés arról egyáltalán nem informál, vajon csupán a „férfi lett”-e vagy kapott is valamit az aktusban, az esetleges gyermekén kívül? A fenti kifejezésekben a nő a nemi aktus tárgyává lesz, abban tárgyiasul. Az angol „love-making” kifejezésben maga a szerelem a tárgy, amit ketten „csinálnak”, vagyis „a szerelmet művelik” – ebben valahogy egyenértékűbbnek érzem a partnereket. Van még egy ideillő ige a magyarban, a „szerelmeskedni”. Ez melegebb és gyöngédebb a „szeretkezni”-nél – de már az Értelmező Szótár ezt régiesnek minősíti, s szinonimaként hozzáteszi: „szerelmesével enyeleg”. Hát ami azt illeti, a szerelmi aktusban benne lehet az „enyelgés” mozzanata is, de nem feltétlenül.

Az egész gondolatsort a Malamud-könyvön kívül egy új magyar elbeszélés egy mondata indította el bennem. Az elbeszélés nemrégien jelent meg az egyik budapesti folyóiratban; a hősnő, első külföldi útja közben rájön, hogy nem akar tovább együtt élni a férjével és ezt kerek pereg közli is vele: „Bocsáss meg, de nem tudok többet *lefeküdni veled*”. Meghökkenett, szinte mellbevágott a kifejezés nyersesége. Jó, rendben van: a nő már nem szereti férjét, de azzal, hogy így fogalmazza meg a házasság csődjét, maga is lelepleződik – hát amikor együtt élt a férjével, valahányszor szeretkeztek, mindig csak „lefeküdtek” volna egymással? Nem számítom magamat sem a konzervatív elvek elkötelezettjei, sem a polgári etikett védelmezői közé, de ez azért furcsa volt. Vagy a szóban forgó hölgy vagy nyelvileg „nagyot hall” és nem tudja,

mit mond, vagy (ha ez volt a szerző célja) érti, mit mond, akkor viszont megdöbbsent a fogalmazásmód önvádoló pontossága.

És aggodalmat is kelt bennem az a lehetőség, hogy a szerelem művészetéből, a mindkét félnek igazi gyönyört okozó szeretkezésből sok fiatalnak csak ennyi marad – a lefekvés. Egyszerre szólok tehát a nyelvi devalválódás és az erotikus kapcsolatok elgépiesedése ellen: az utóbitól csak egy etikusabb szemlélet menthet meg, de talán az irodalom feladata lenne (lehetne?) az is, hogy az elgépiesedést megakadályozó erőket, értékeket is felmutassa. Hiszen nem kell képmutatónak lenni ahhoz, hogy a testi szerelemről, férfi és nő erotikus kapcsolatáról, erről a bonyolultságában is egyszerű kapcsolatról szépen, de pontosan és hitelen is írjunk.

3. Van, aki meg is próbálja – főleg költők; a prózáírók jobban függenek a konvencióktól. De még a költő is aknamezőn jár, ha nem áttételes módon próbál vallani erotikus élményeiről vagy képzelgéseiről. Nemrég egy Nyugaton élő magyar költő igyekezett megtörni a magyar köztudatban és gondolkodásban élő tabuk egyikét. (Közbevetve: a tabu nem feltétlenül negatív előjelű a szó antropológiai értelmében. Vannak szükséges tabuk is, hiányuk az értékrangsor veszélyes, társadalomellenes relativizálódását jelentené.) A szóban forgó költő, akit nevezzünk M.-nek, úgy közeledett a problémához, mintha az ama bizonyos csomó lett volna Gordium városában. Azt hitte: ha kiemeljük a női nemi szervet jelölő szót az addig többnyire trágár szöveghelyzetből, amelybe azt évszázadok nyelvhasználata kényszerítette, akkor a szó lírai, idealizáló kimondása feloldja a hozzá fűződő tabuképzetet is. A költészet azonban nem hit kérdése. Egy vers minősége általában nem azon fordul meg, kimondunk-e benne valamit, amit tilt a közlés vagy a szemérem, hanem azon, *hogyan* mondjuk ki. Végső soron ez a „hogyan” határozza meg a tabudöntögetés sikerét is. M. azonban hol szentimentális, hol álvallásos, hol bohókás-álprimitív álarcban, hol meg valamely híg filozófiai szósszal leöntve meditál a négybetűs szóról, próbálja „rehabilitálni” azt, ami mindnyájunk kezdete és némelyünk végzete is. Kötetének mottója már önmagában instruktív. Mert, úgy mond:

„Ó legyünk újra gyerekek
tiszták
játsszunk baszócskát”

– amire a kritikus felsóhajt: ha csak ennyi bajunk lenne! Hiszen a fogócska, a bújócska és a seggreverősdi mellett mért ne játszhatnánk azt

is, amit a költő ajánl? Később a meglepetések fokozódnak, például M. szeretőjének csiklója „rorátéra harangozik” egy helyütt, másutt a szerző úgy érzi, szeretkezés közben „fricskát fröccsent a halálnak” (!), szinte árad a képekből a helyzetkomikum, olykor mindent elsöprő lendülettel, mint itt:

„Ha lesz utolsó ítélet
az Isten
hímvesszőkkel veri fejbe
a tisztátalan ájtatoskodókat”

Mindamellet M. nem tehetségtelen, csak mértéket vesztett: egy elméletet akart ráerőszakolni a nyelvre, s a nyelv vigyorogva tiltakozik. Pedig lehet ezt másképp is. Példa rá Marsall László új verseskötete, a *Szerelem alfapont*. Távol áll tőlem, hogy lírai értékrendet próbáljak fölláttani, de a hatvanas években indult magyarországi költők közül Petri György és Marsall László verseit olvasom a legnagyobb érdeklődéssel. Az utóbbi látszólag teljesen visszahúzódott, nemcsak a magyar költészetben oly hagyományos „közéleti” költészettől, de még attól a történetfilozófiai groteszktől is, amelyet például Petri művel. Viszont a magánélet szféráján belül, pontosabban a „lírai én” és a még líraibb „ő” vagyis „te” viszonylatában Marsall rendkívül: teljesítményekre képes: a szerelemről tud írni egzisztenciálisan és metafizikusan, elvont intellektualizmussal és teljes, az agykéreg legősibb ösztönlebenyeit is mozgósító odaadással, ironikusan és komoran. A kötet egyik ciklusának központi témája éppen a testi szerelem, vagyis maga a szeretkezés. Erről az évmilliók óta ismert és űzött, milliószor megénekelt emberi alaptevékenységről Marsall úgy tud írni, ahogy magyarul még előtte senki. (Weöres sem, bár *Antik eklogá*-ja a maga módján remekmű, példamutatóan szép stilizálás.) Anélkül, hogy a költő tabukat akarna döntögetni, anélkül hogy meg akarna hökkenteni – kit? a burzsujt? a proletárt? a szocializmus poszt-sztálini korszakának szellemi vagy fizikai dolgozóit? – Marsall mesterien szép versében, az *Amatores te salutant*-ban csak a lelki és fizikai tények, a szeretkezés sokrétű tényeinek rendkívül pontos elmondására összpontosít, és mindent elmond, amit el lehet vagy érdemes mondani. A vers modernségét abban látom, hogy nemcsak a szubjektum szemszögéből, vagy pedig csak kívülről, az objektivitás igényével szemléli azt, ami az ágyon történik, hanem magát megkettőzve, sőt háromfelé szakadva, mintha egy felvevőgép kamerája volna, mindig azt a mozzanatot emeli ki, amelyik éppen a

legfontosabb. S ebbe a modernségbe a nyelvtani kategóriák hajlítgatása is belefér:

„és óó-o-ja sóhajodnak mellemben fölfokozott vakság:
hangtalan arany-zokogás, hogy még és még és bennedebben beléd...”

és a vers befejező soraiban:

„vörös-fehéren szétszikkasztó semmiben óó
tebennemedben zuhanva zuhanva zuhanva...”

Ez a „tebennemedben”, mint maga az aktus, feloldja, ha csak percre is, az „alany-tárgy” ellentétet, megteremti az „egyszerre két alany” paradoxonát és illúzióját. A költő megnevezett valami nagyon nehezen megnevezhető, anélkül hogy az obszcenitás legcsekélyebb képzetét keltette volna. Felelősek vagyunk azért, amit kimondunk és amit nem mondunk ki, de a legnagyobb annak a felelőssége, aki eddig meg nem nevezettet próbál - helyettünk is! - megnevezni.

ÁTVILÁGÍTOTT NYUGATI MAGYAR IRODALOM

Nyugati magyar irodalom. Tanulmányok.
A hollandiai Mikes Kelemen Kör kiadása,
Amszterdam, 1976, 111 lap

Érdekes kiadványt tett le asztalunkra a hollandiai Mikes Kelemen Kör, a nyugati magyar értelmiségi körök legöregebbike, s alkalmasint legtekintélyesebbje. A Mikes tekintélyét szerintem az alapozta meg, hogy évente egyszer megrendezett tanulmányi napjain tartalmas előadások mellett izgalmas vitákra is alkalom nyílik, hogy „a Mikesen” mindent el lehet mondani, nincsenek sem világnézeti, sem valláserkölcsi megkötések, s ha a résztvevők nem is éppen hivatásos tabudöntögetők, a jó ízlés határain belül a szókimondás kötelező, és tabuk – nincsenek. Ezt a nemrég kiadott tanulmánygyűjteményt is ilyen szókimondó hangulat lengi körül: a nyugati magyar írók a Mikesen (Driebergenben az 1975-ös tanulmányi napokon) „egymás közt” vannak, így aztán vastagon meg is mondják a véleményüket irodalmunk helyzetéről és lehetetlenségéről, a nyugaton élő magyarság közönyéről, a hazai hatóságok taktikázásáról a nyugati magyar irodalom mint jelenség és egyes írók megítélésében; a rendszeres kritika hiányáról, sivár jövőnkről: ha kihal az első (első-másfeledik) nemzedék, kihal vele az egész irodalom.

Ha eltekintünk a gyűjtemény bevezetőjétől és utóiratnak szánt összegezésétől, egy világirodalmi előadástól és egy információfelületet moduláló, de csekély közlésértékű szövegtől, a „Nyugati magyar irodalom” legérdekesebb tanulmányait Cs. Szabó László, Határ Győző és Vitéz György írták. Mindhárom diagnóziskísérlet, mintegy átvilágítják a diaszpóra irodalmát, leírva rendszerezik panaszait.

A három közül Vitéz György „szubjektív” előadását érzem a legkevésbé szubjektívnak. Amit a Montrealban élő költő-pszichológus mond az észak-amerikai kontinensen működő magyar írók-költők helyzetéről, illetve az ottani közönség viszonyáról a mai magyar irodalomhoz, általában helytálló és igaz. Vitéz szerint az irodalmi esteket látogató közönség többsége ízlésbelileg ókonzervatív, illetve szélsőjobboldali, „legtöbbjük még 1945-öt sem vette tudomásul... köztük és az

újabb írónemzedék közt teljes a fáziskülönbség”. Igen, de szerencsére (szerencsénkre) lassan bontakozik és erősödik Észak-Amerikában is az a töbnyire értelmiségi, szabadfoglalkozású kisebbség, amelynek értékskálájába a magyar nótán, Szelezky Zitán, Herczeg Ferencen és – mutatis mutandis – Mécs Lászlón kívül belefér (vagy éppenséggel itt kezdődik) Illyés és Weöres, Pilinszky és Csoóri, no meg az erdélyi népballadák, Sütő és Kányádi mellett Cs. Szabó és Határ, Faludy, Tűz Tamás, sőt még az „Új égtájak” költőnemzedéke is Bakucztól Kemenes-Géfinig. Ilyen jellegű irodalompártoló-kulturális társaságok működnek már Bostonban és Chicagóban, New Brunswickben és Washingtonban, sajnos Torontóban és Clevelandben, ahol pedig nagyobb tömegben élnek magyarok, még nem. Vitéz „elképzelt közönsége” tehát, ha töredékesen is, de létezik – csak meg kell keresni. S itt már bele is ütközünk az irodalomszervezés-terjesztés kérdésébe; ennek megoldatlansága Cs. Szabó szerint a nyugati magyar irodalom legfőbb rákfenéje.

Hogy ezt miképp lehetne orvosolni, magam sem tudom. Azt hiszem, pár száz lelkes (vagy kevésbé lelkes, de hatékony) emberen múlik az egész. Azonban addig is: a diaszpóra irodalma él és virul. „Még vagyunk” mondja kölcseyes borúval Cs. Szabó – ő a „még”-re teszi a hangsúlyt. Másutt viszont – és teljes joggal – a kinti magyar irodalom felnőttségét emlegeti, s azt „elszakadt ifjabb testvér”-ként jellemzi. Igaza van, ha félti, s talán igaza akkor is, amikor dicséri ezt a palántából szépen szárba szökkenő fiatal irodalmat, de szerintem nem jogos, ha annak teljesítményeit csak a magyarországgal vetjük össze. Nemcsak a lélekszám-különbség, más okok miatt is. Jobb mérce valamelyik kisebbségi magyar irodalom; hiszen mi is kisebbségben élünk a nyugati szétszórtságban, bár ez másfajta, szabadabb, mozgékonyabb és lazábban összetartó kisebbség, mint az erdélyi vagy a csehszlovákiai. Szigetvilág-kisebbség. De ha már itt tartunk, vajon melyik kisebbségi magyar irodalom mutathat fel 1975–76-ból három olyan verseskötetet, mint Faludy összegyűjtött versei, Vitéz György és Horváth Elemér versgyűjteménye (hogy csak néhány könyvre utaljunk e két év költői terméséből), egy olyan drámaciklust, mint Határ *Golghelóghi*-ja, hol írta prózát Márai, Cs. Szabó, Peéry Rezső, vagy a fiatalabbak közül Kabdebó, Ferdinandy György színvonalán? A különbség, a lesújtó különbség inkább ennek a „szétszórt kisebbségnek” a saját irodalmához való viszonyában nyilvánul meg. Míg az erdélyi, vagy a vajdasági magyar kisebbség öndokumentációja állandó és jelentős, minden író működését aprólékosan számon tartják a kritikusok, bibliográfusok és

az irodalomtörténészek, a mi széles diaszpóráinkban évek múlnak el, míg egy jelentős műről valahol megjelenik egy lelkiismeretes, nem túldicsérő, de nem is körbehümmögő dolgozat. Ha megjelenik. Mert az is megeshet, hogy a kritikusnak kiszemelt barát, ismerős stb. megbetegszik, állást változtat, válik, vagy megundorodván a bűnös világtól kolostorba vonul. Amely esetben újabb barát, ismerős stb. kerestetik – a jobbik esetben a szerkesztő, de gyakorta (*horribile dictu!*) – a szerző által.

Nem egészséges az az irodalom, ahol lasszóval fogják a kritikust. S itt kapcsolódnék Határ Győző vérfagyasztóan szellemes előadásához, amely EGY KITŰNŐ ÖTLETRE épül, a baj csak ott van, hogy a tények itt-ott előszemtelenkednek az ötlet díszletei mögül. Határ szerint a mai Magyarország emigrált – hová? hát vissza a tizenkilencedik századba. Mi vagyunk a kis emigráció, ők a nagy. Ez a múlt századba bódulás Határnak azt jelenti, hogy a mai Magyarországon tekintettel kellene lenni „a magyar tabukra”, így például „a történelmi Nyílt Sebekre és az ideológiai párttályogokra”. Nyugaton viszont, úgymond, annak hódol, akinek kedve tartja, Kacsóh Pongrác helyett Händelnek, vagy Ionescónak és Beckettnek. Csakhogy a dolog nem ilyen egyszerű. Ahogy azt már Sanders Iván az *Új Látóhatár*-ban közölt válaszcikkében megjegyezte, Händel Budapesten is Händel és bármekkora is legyen a szellemi nyomás odahaza, sem a *János vitéz* c. daljáték, de még *A kőszívű ember fiai* sem kötelező annak, aki nem kér belőle.

Nemcsak Magyarországon, mindenütt nehéz modernnek lenni. És Nyugaton is vannak azért tabuk, bár nem annyira szembetűnők, vagy azonnal nyilvánvalók; nevezetesen a nyugati magyar irodalomnak is vannak bizonyos, szokás által szentesített játékszabályai, amelyeket felrúgni nem tanácsos. Két példa: X. lesújtó recenziót ír Y. könyvről. Az olvasók nagy része ezt fejcsóválva veszi tudomásul (Y. gyakran publikál, Z. országban ő a legismertebb ott élő magyar költő, minek bántani?) és még évek múltán is megejnye-ejnyézi a vakmerő kritikust: nemcsak Óbudán zeng a kerthelyiség attól, hogy „szeressük egymást gyerekek”, így van ez széles egy diaszpóráinkban is. Vagy: egy okosan, higgadtan elemző tanulmányban valaki leír pár mondatot arról, hogy sokallja az egyik emigráns magyar lapnak „az irodalmi dilettantizmussal” szemben tett engedményeit. Illető ezért hosszasan, hasábos cikkekben támadtatik, felhánytorgatják múltját-jelenét, komplexumait és traumáit; egyszóval jaj neki, mert szóvá tette. Én csak azt csodálom, hogy Határ Győző, akinek írásművészetét őszintén tisztellem és több ízben méltattam, ha egyszer kivonult a „XIX. századba süppedő” Magyarország szekértáborából, miért nem fordít hátat a nem sokkal modernebb kinti magyar szekértáborok kontinensről kontinensre terjedő rendsze-

rének? Vagy ha műveiben ezt már régen megtette, miért nem teszi meg kritikai-publicisztikai megnyilatkozásaiban is?

Cs. Szabó alapján borúlátó előadásában van egy különösen levere-
dő kitétel. Ezt írja: „gyakorlatilag ki vagyunk zárva rendszeres hazai
közlésekből, s e tilalom az utóbbi években inkább szigorodik, mint
enyhül. 1970-hez viszonyítva új jégkorszak felé csúszunk”. Ez volt a
véleménye 1975 szeptemberében; 1977 nyarán a kapcsolatok higany-
szála még mindig nem csúszott a zéró alá, sőt megítélésem szerint egy-
két fokkal még feljebb is ment. Nem vitás, 1970 és 75 között voltak ki-
sebb-nagyobb eltolódások, s a bel- és külpolitikai változások bármikor
gyökeresen megváltoztathatják a tendenciát, de mégis: az irány követ-
kezetlenül bár, de javuló. „Tilalom”, ha van, egyéni, szelektív és csak
bizonyos területeken érvényes. Meggyőződésem, hogy sok múlik egy-
egy szerkesztő érdeklődésén és bátorságán; igaz ugyan, hogy Cs. Sza-
bó egy 1971-es *Vigilia*-körkérdésre adott válaszai kivételével nem sze-
repel a hazai folyóiratokban, de tudom, hogy tárgyaltak vele művei ki-
adásáról, s nem hinném, hogy ez a kérdés teljesen lekerült a napirend-
ről. Tény, hogy a hazai sajtó sem rendszeresen, sem rendszertelenül
nem foglalkozik a nyugati magyar kiadványok ismertetésével – az
olyan művek kivételével, mint Nagy Kázmér *Az elveszett alkotmánya*,
amelyből némi politikai haszon is húzható. Az is igaz, hogy műfordítá-
sok és ismertető jellegű bírálatok, vagy esszék gyakrabban jelennek
meg Budapesten külföldi magyar szerzőktől, mint önálló szépirodalmi
alkotások. De az utóbbi években azért könyvek is jelentek meg: Kutasi
Kovács Lajos és Nagy Kázmér ismeretterjesztő művei, Czigány Lóránt
irodalomtörténeti tanulmánya mellett Thinsz Géza versantológiát
szerkesztett az Európa Könyvkiadónak, a katolikus *Vigilia* közölt ver-
set Keszei Istvántól, Horváth Elemértől, Tűz Tamástól, s a *Nagyvilág*
című világirodalmi folyóiratba több-kevesebb rendszerességgel ír és
fordít Csatlós János, Kabdebó Tamás, Sanders Iván, Várnai Pál és e
sorok írója. Véleménykülönbségek (és nemcsak esztétikaiak) voltak
és alighanem lesznek a hazai irodalom hivatalos képviselői és a nyugati
magyar írók között, de jobb a vitatkozó együttélés, mint a befelé forduló,
mindkét valóságtól elszakadó merev elzárkózás. Ezt a nézetet azt
hiszem sokan osztják a diaszpóra idősebb és fiatalabb írói közül és
minthogy „még vagyunk”, még hozzá jó erőben, talán sikerül elérnünk
azt, hogy a nyugati magyar irodalmat ne csak regisztrálják, hanem el is
ismerjék, és ha lehetséges, *olvassák* is Magyarországon. Nem hiszek
azoknak, akik ezt a lehetőséget eleve utópisztikusnak tartják, még ak-
kor sem, ha az eddigi tapasztalatok az óvatos borúlátókat igazolták.

VÁLTOZATOS SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

Nyugati magyar széppróza antológiája 1982.
Válogatta és szerkesztette: Ferdinandy György
Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem,
Bern, 1983, 359 l.

Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem eléggé nem dicsérhető vállalkozásba fogott, amikor elhatározta, hogy három reprezentatív kötetben (költészet, széppróza, esszé) összegyűjti a nyugati magyar irodalom java termését. Az első kötet, a *Nyugati magyar költők antológiája 1980* Kemenes Géfin László szerkesztésében már négy éve napvilágot látott; ezt követte 1983-ban a *Nyugati magyar széppróza antológiája 1982* Ferdinandy György gondozásában. A kötet címe sajnos kicsit sutára sikerült, nem tudjuk mi okból – a „nyugati” elől hiányzik a határozott névelő. Hívhatnák ugyan a kötetet „Nyugati magyar prózaírók antológiájának” is, de mégsem így hívják; márpedig a főnév használata esetén „A nyugati magyar széppróza” kellene hogy legyen a címben. Kár ezért az azonnal szembetűnő szépséghibáért.

Annál is inkább, mert maga a kötet (a saját kérésére kimaradt Márai Sándor kivételével) valóban a nyugati magyar prózaírók legjobbjait sorakoztatja föl, összesen huszonhatot. A legidősebb, az időközben elhunyt Cs. Szabó László 1902-ben, a legfiatalabb, az 1973-ban emigrált Csillag Ádám 1946-ban született. Ha Cs. Szabót leszámítjuk, még mindig négy nemzedék zsúfolódik bele a terjedelmesnek tűnő, de még így is kissé szűk antológiába; legtöbben közülük Európában élnek, bár vannak amerikai és kanadai szerzők is köztük, maga a szerkesztő pedig Puerto Ricóban tanyázik. A huszonhat között csak két nőt találunk (a költői antológiában hasonló volt az arány, harminckét költő közül három volt nő), ami pedig a külföldre távozás időpontját illeti, a többség ötvenhatos. Ők alkotják a „derékhadat”, az ő írásaik adják meg a kötet alaphangját, amit idősebb és fiatalabb szerzőtársaik csupán színeznek. A fiatalabbak nem okvetlenül modernebbek az idősebbeknél – így az 1937-ben született Sárközi Mátyás hagyományosabb prózát ír, mint a nála huszon-egynéhány évvel idősebb Határ Győző vagy Tardos Tibor, a legtöbb „realista” elbeszélőt mégis az idősebbek között találjuk.

Egyetérthetünk azzal, amit Ferdinandy György előszavában mond:

valóban úttörő vállalkozásnál bábáskodott. Ez az első antológia Nyugaton, amely extenzív módon méri fel szépprózánk „mai állását”. (Azért csak a mait, mert azoktól az íróktól, akik 1982 előtt haltak meg, a szerkesztő nem válogat.) Ha pedig az „úttörő” mellé más jelzőket keresünk, legelsők a „változatos” kínálkozik. A kötet változatosságát műfaji és stiláris sokfélesége szavatolja; olyan könyv ez, amelyben mindenki találhat kedvére valót. Más kérdés, hogy mint az antológiáknál általában, nem minden író egyformán kedves mindenkinek, sőt nem minden kedvünkre való írótól találunk benne írást, ami annak képességeit a legjobb színben mutatná be. Itt szóvá kell mindjárt tenni a műfaj kérdését, hiszen a „széppróza” elég tág, mondhatnánk efemer fogalom. Ferdinandy azt írja, a válogatásban „a novellára, az elbeszélésre és a regényre” kellett szorítkoznia. Szerintem az antológia műfaji terítke ennél sokkal szélesebb, próbálkozzunk meg rendszerezésükkel: 1. igazi elbeszélés (András Sándor, Domahidy András, Sárközi Mátyás, Vásárhelyi Vera) 2. regényrészlet (Domahidy Miklós, Kabdebó Tamás) 3. önéletrajzi emlékezés (Cs. Szabó László) 4. irodalmi riport (Sztáray Zoltán, Halász Péter) 5. humoros élménybeszámoló (Györgyey Ferenc, Lökkös Antal) 6. abszurd-groteszk próza (Határ Győző, Tardos Tibor, Czigány Lóránt, Pernecky Géza, Hendi Péter) 7. szöveg. Ami a szöveget illeti, itt alapjában két fajtát különböztetnék meg: olyat, amelyik a közlésre irányul és olyat, amelyik a közlés nyelvi-tipográfiai álcázását célozza. Az előbbihez sorolnám a párizsi Márton László dialógus, vagy inkább két párhuzamos monológ formájában előadott *Nocturnes*-jét és Csillag Ádám *Apádra ütsz* című kollázsát, az utóbbiba Nagy Pál és Bujdosó Alpár szövegeit. Az ún. „vizuális szövegekről” van szó, mert Ferdinandy beválogat Nagy Páltól egy korai naturalista novellát is; a vizuális szövegekről a szerkesztő úgy véli, hogy azok „prózai indítékúak”. Nem hiszem, hogy igaza lenne: Nagy Pál és Bujdosó Alpár szövegei pusztán nyomdatechnikai indítékúak, és az irodalomhoz kb. annyi közük van, mint egy csomagolópapírral körütekert emlékműnek a képzőművészethez. Ez utóbbi kategória, úgy vélem, nem fér bele a „széppróza” mégoly nyitott fogalmába sem.

Az antológia változatossága tehát egyszerre jelent széles skálát, gazdagságot, és eklektikusságot, jelentős színvonalbeli eltéréseket. Kiktől válogatott jól Ferdinandy? A kötet *doyen*-jétől, Cs. Szabó Lászlótól, akinek erdélyi gyerekkori emlékei mellett egy fanyarul titokzatos londoni-budapesti novelláját vette föl a gyűjteménybe; András Sándortól, akinek (annak idején nagy vitát kavará) *Hazatérés*-e újraolvasva is a nyugati magyar széppróza legértékesebb darabjai közé tartozik; Per-

neczky Gézától, akinek a mindennapiságból hirtelen fantasztikumba emelkedő rövid novellái újdonság erejével hatnak ebben a mezőnyben is, valamint Csillag Ádámától, akinek remek, bár kegyetlen családi és ön-viviszekciója nagy erővel tör át gátlásokból vagy szeméremből emelt védekező mechanizmusunkon. De alighanem igazságos volt Domahidy Miklóshoz, Györgyey Ferenchez, Czigány Lóránthoz, Márton Lászlóhoz és Sárközi Mátyáshoz is, akiknek írásai; szóljanak bár a magyar történelem egy fontos eseményének személyes epizódjáról, vagy a történelem abszurdá „zanzásított” és ironiával átszótt áttekintéséről, mulatságos recski epizódról, ötletesen elképzelt hazalátogatásról, férfi és nő párhuzamos magányáról a végtelenbe nyúló éjszakában, mind színvonalas és érett prózát képviselnek. Ugyanez áll Halász György *A különös bordélyház* című elbeszélésére, amely alighanem az író legjobb nyomtatásban megjelent darabja; itt csak azt fájlatjuk, hogy Halász György a hatvanas évek közepe óta teljesen elhallgatott. (S azt is, hogy Márton László nem ír többet, s így ugyanazon a néven induló fiatal budapesti pályatársát többen ismerik már, mint az „eredeti”, jelenleg párizsi Márton Lászlót.)

Velük szemben említsük meg a legtermékenyebbeket, Kabdebó Tamást és magát Ferdinandy Györgyöt. Előbbinek hat, utóbbinak négy magyar nyelvű könyve jelent meg 1970 óta, ami a kiadási nehézségekkel küzdő nyugati magyar irodalom körülményei közt nem kis dolog. Mindketten kitűnően kezelik a nyelvet, Kabdebó inkább a meseszövevényben és az alakformálásban, Ferdinandy a kevés eszközzel való hangulatteremtésben erős – erről győznek meg itt olvasható írásaik is.

Kevésbé lehetünk elégedettek a szerkesztő választásával más szerzők esetében. A műfaji kötöttségeken régen túllépett Határ Győző például itt *Boszorkányégetés* című elbeszéléssel szerepel. Ezen a – brit tévéműsor-paródiával kezdődő – modern rémtörténeten is ott csillognak ugyan Határ ismert stílusjegyei, mégsem sorolnám azt a wimbledoni mester legjobb vagy legmeghökkenőbb írásai közé. Domahidy András művei közül egy provinciális zsánerképféle került az antológiába (*Kaláberparti a strandon*), aminél sokkal jobbat is olvastunk már irodalmunk ausztráliai nagykövetétől. Ami Halász Pétert illeti, őt a gyűjtemény két tárcával rangos újságíróként mutatja be, pedig hát (Ferdinandy ezt jól tudja) Halász számos regényt is írt, s ha másoktól lehetett regényrészletet közölni, tőle miért nem lehetett? Végül kétkedem, hogy Karátson Endre sokrétű és kifinomult írásművészetének bemutatására éppen legnaturalisztikusabb írása, a Santorinra való kirándulása lenne a legalkalmasabb.

Meglehet, ezek az észrevételek csupán ízlésbeli különbségeimet jelzik Ferdinandy Györggyel; végül is színvonalas, érdekes, olvasmányos antológiát állított össze, amelynek olvasói meggyőződhetnek arról, hogy ha a széppróza nem is éppen a nyugati magyar irodalom vezető műfaja, annak élvonalbeli művelői (hátukon több élményanyagot hurcolva) általában kevesebb esztétikai megkötéssel és nagyobb nyelvi igényességgel írnak, mint hazai társaik. Reméljük, hogy Cs. Szabó László műveinek hazai megjelenése után egyre többen jutnak el a magyarországi olvasókhoz, az antológia huszonhat írójából egyre többet fognak „fölfedezni” és kiadni a hazai könyvkiadók.

LEGENDÁRIUM A HETVENES ÉVEKBŐL

Bereményi Géza: *Legendárium*,
Magvető, 1978, 239 lap

A hetvenes évek nem kedveznek a realista irodalomnak, legalábbis annak, amit hajdan „realistának” tartottunk. Míg a hatvanas évek magyar prózájának Sánta Ferenc, Fejes Endre, Cseres Tibor, Kertész Ákos voltak a jellegzetes szerzői, a hetvenes évekre Konrád György nyomja rá a bélyegét, de más, ifjabb írók, Nádas Péter, Spiró György prózájára is egy alapjában antirealista „szubjektivizálódás” jellemző. A fiatalok érdeklődése újra a család felé fordult, márpedig kevés téma van, amely annyira át meg át lenne szöve mítoszokkal, legendákkal, szájról szájra adogatott történetfoszlányokkal, mint éppen a család. A hetvenes évek újabb magyar prózájában, az általános szubjektivizálódáson kívül feltűnik egy öndiagnózis-kísérlet, amit a fiatalok a családon keresztül próbálnak végrehajtani – azzal, ahogy vázolják a család helyzetét és elmondják véleményüket annak tagjairól, s így egyszersmind önmagukat is jellemzik. De ne értsük félre: nem *családrege*nyt, csak családba helyezett, családdal keretezett regényt írnak.

Ilyen regény Bereményi Géza *Legendárium*-a. Bereményi nevét már évekkel ezelőtt megjegyeztem, amikor *A svéd királynő* című elbeszéléskötete megjelent: megfogott írásainak játékos, helyenként bizarr ötletessége. Tavaly azután hallottam egy lemezét, amelyet Cseh Tamással együtt csinált (*Levél nővéremnek*). Cseh Tamás gitározik és (egy Másik János nevű fiatalemberrel felváltva) szonokokat énekel Bereményi szövegeire. Rajong értük az ifjúság, mondják, s én ennek alapján hajlamos vagyok arra, hogy elég lesújtó véleményt alkossak a mai huszonévesekről. Persze, más-más műfaj jellemző a Sebő-Halmos együttesre, más Koncz Zsuzsára, a Fonográf és a Lokomotív zenekarra, de a maguk módján mind sokkal jobbak, tartalmasabbak Cseh Tamásnál. A *Levél nővéremnek* mondandója szegényes és közhelyes, zenéje másodlagos, a dalszövegek gyengék, néhol bosszantóan azok. Mégis, miután elolvastam a *Legendárium*-ot, újra meghallgattam Bereményiék lemezét, és rájöttem, hogy mivel és miért ér el hatást.

Még egyszer: nem művészi kvalitásai miatt, hanem azért, mert bizonyos alapvető dolgokat a maga sután szomorkás módján, mégiscsak elmond a „lötyögő” nemzedékről. Nem tudom pontosan, a nemzedék lötyögése minek a következménye, genetikai örökség-e, az ötvenhatot követő csalódás és fásultság késői lecsapódása, vagy a hatvanas évek közepének reményeit és rövid fellángolását követő csömörhullámmal függ-e össze (1968–69 nemcsak a csehszlovák reformmozgalom elfojtását jelentette, de ekkor tetőzött a nyugat-európai és a jugoszláviai fiatalok elégedetlenségi hulláma is, amiből valami kevés átcsapott Magyarországra.) – Elég az, hogy a lötyögők benne élnek a konszolidált államszocializmusban, de ki is lógnak belőle. Nem tudnak, vagy nem akarnak előrejutni; de Nyugatra is inkább csak látogatóba kíváncznak. Nosztalgiával idézett élményük egy-egy régi nyár a Balatonon, amikor ültek a teraszon és Coca-Colát ittak, egy látogatás Krakóban vagy Prágában, vagy az, hogy a hatvanas években Kafkát, Sartre-t és Salinger-t olvashattak. Problémáik a mindennapok problémái: státus, állás, lakás, abortuszbizottság, nyitva van-e már a Közért. A politika kevésbé érdekli őket – a Cseh Tamás-lemezen van egy szám, ami erről elég sokat elmond:

„Egy világnézeti klub – tág teret nyújtani tud – feje tetejéről a talpára Hégelt – passzolj még egy cigarettát” – s ebben a klubban csak a klubvezető képes arra, hogy „frappírozott választ” adjon a fiatalok kétegyreire. E kételyek – kérdések egyébként a klubon kívül nemigen hangoznak el, mert egy: ez felesleges energiapazarlás volna, kettő: a helyzeten úgysem lehet változtatni; különben is *ők* nem felelősek semmiért.

A *Legendárium* nemcsak róluk szól. A szerző először egy szellemes és kissé szürrealista ízű fejezetben kijelöli a színhelyet (Budapest), majd felvonultatja különböző családtagjait, s igyekszik bemutatni mindenkit, kit-kit a maga nézőpontjából. Az ükapára, a kassai puskágyvesre való emlékezés, akinek találmánya nem döntheti el 1848 sorsát, de eldönti (állítólag) a königrátrai csatáét, akár a *Legendárium* aranyfejezetének is tekinthető. Az ezüstfejezetbe kerül a keménykezű, előrelátóan és ridegen spekuláló nagypapa, akit először húga temetésén, majd a kórházban haldokolva látunk. Ami ezután jön, az a vas-, pontosabban a pléh- vagy a plasztik-korszak, a kedves lump, házasságról házasságra hanyódó Apával, s a három, különféle módon bizonytalan és önpusztító testvérrel, valamint Irénnel, a sajátos lelkületű és logikájú Nővérrel. Irénnek, úgy érzem, kompozíciós szempontból központi szerep jut a regényben, az ő levele alkotja a könyv egyik legkülönösebb fejezetét. Ebben Irén megpróbálja elmagyarázni, hogy semmi

sem olyan, mint amilyenek látszik, vagyis hogy egy-egy látszólag lehetetlen helyzetet, illetve brutális körülményt elszenvedő alany azt merőben másképp tapasztalja és interpretálja, mint a kívülálló. Például ha valakit fölpofoznak az utcán, az nem jelenti feltétlenül azt, hogy a fölpofozott sértettnek érzi magát, vagy hogy a pofozkodó közveszélyes. Nem tanácsos tehát megítélni az embereket, még a tulajdon testvérünket sem.

S talán nekünk sem szabad a Bereményi nemzedékét a látszat alapján megítélnünk. Ha hőseinek nincs is állandó munkahelye, ha csöveznek, vagy albérletről albérletre járnak is, ha elszeretik is egymás barátnőit vagy feleségeit, ha meglógnak a katonaságtól egy ötlet kedvéért, ha csak úgy lötyögnek, fantáziálva bele a világba, ez az ő dolguk. Majd csak belerázódnak a magyar mindennapok társbérletébe. A *Legendárium*-ban jól, jellegzetesen vannak megírva, még a motívumismétlések sem zavarnak, mert mindig kissé másképp látjuk a dolgokat, a gép lencséje más szögből veszi föl a cselekményt. S ha van valami filmszerű, a szó *cinema vérité* értelmében a *Legendárium*-ban, az ezzel függ össze. Bereményi nem tud mindenkiről mindent, az emberek maguk vallanak kedélyállapotukról, esetleges rögeszméikről, meglepő sokféleségükről. S bár a férfiakat cselekvésre ösztönző motívumok is gyakran homályosak, a hatvanas-hetvenes évek hazai magyar *bulái* és *bigéi*, a Verák, Marik és Annák, ha lehet, még talányosabbak. Ezáltal talán még jobban beleillenek a családi legendáriumba, mint a jobbára fantáziátlanul, vagy olykor tehetetlenül „lötyögő” férfiak.

A családi mondakör ívét a szerző játékosan kifeszíti a jövőbe: legfiatalabb testvérel 1983-ban találkozik újra, aki elmondja neki, hogy mi minden történt vele hetvenhatos ballépése óta; a középső testvér meg éppen 2025-ből gondol vissza arra, hogy miért is töltötte ő a múlt század hetvenes éveit falun. Ebből a jövőből furcsán régmúltnak tűnik a hetvenes évek magyar valósága; de amikor Bereményi a jelenről ír, egy kissé az is félmúltnak tűnik. Nostalgiaja nemcsak a gyorsan tovatűnő ifjúságnak szól, hanem annak is, hogy nemzedékével „nem történik semmi”, s előreláthatólag nem is igen fog történni az elkövetkező években. „*Azt mondd meg nekem, hol lesz majd lakóhelyünk – maradunk itt, vagy egyszer majd továbbmegyünk*”, énekli Bereményi szövegére ez a szomorkás pesti pót-Brassens, Cseh Tamás. A *Legendárium* kétségtelenül jellemző a hetvenes évek hangulatára; de reméljük, hogy Bereményi, akinek prózai tehetsége ebből a leleményesen megszerkesztett regényből is nyilvánvaló, tovább tud lépni egy céltudatosabb, bátrabb világlátás, egy konkrétan fogalmazó prózastílus felé.

ILLYÉS GYULA EMLÉKKÖNYV

Illyés Gyula 1983 áprilisában hunyt el, s nem egészen másfél évvel később, meghazudtolva a magyarországi nyomdai átfutási idő hosszúságáról keringő híreket, napvilágot látott egy őt ünneplő emlékkönyv. A Szépirodalmi Könyvkiadó adta ki ezt a 612 lapos, nagyalakú, igen szépen nyomtatott és fényképekkel illusztrált kötetet, amelyet a költő özvegye válogatott és szerkesztett, s Domokos Mátyás látott el utószóval. Domokos elmondja, hogy az emlékkönyv nem Illyés életművének a mérlege próbál lenni, hanem olyan válogatás, amely a fiatal költőt üdvözlő kritikáktól egészen a halála utáni megemlékezésekig terjed, s amely nem foglalkozik az Illyést életében ért támadásokkal. Így is rendkívül változatos, érdekes anyag gyűlt össze, amely nemcsak megérdemli, hanem mindvégig le is köti figyelmünket.

Az emlékkönyv Füst Milánnak egy 1927-es levelével kezdődik, ebben az idősebb költőtárs Gellért Oszkár, akkori Nyugat-szerkesztő figyelmébe ajánlja a Párizsból nemrégén hazatért Illyést, és Németh Lászlónak a *Nehéz föld*-ről írt recenziójával folytatódik. A második világháború előtti irodalomból volt mit válogatni: Babits Mihály, Sárközi György, Halász Gábor és Nagy Lajos kritikái, Illés Endre, Komlós Aladár, Zelk Zoltán és mások visszaemlékezései nemcsak az elismerésről vallanak, amellyel a fiatal Illyést a magyar irodalmi élet fogadta, hanem a gyökeres reformot követelő író képéből is felvillantanak valamit – az okos lázadóéból, aki a *Puszták népé*-t tette le a kor asztalára. A későbbi írások közül kiemelkedik az a részlet, amelyet az *Emlékkönyv* Gara László könyvéből, *Az ismeretlen Illyés*-ből közöl. Ez a mű még 1965-ben jelent meg a washingtoni Occidental Pressnél (az *Emlékkönyv* hibás dátumot ad meg), és Magyarországon csak kevesek ismerik; a közölt részlet beszámol Illyés és a kommunista pártvezetés viszonyáról, s Illyés *Lélekbűvár* című darabjának bemutatójáról, amit Révai József elég hűvösen fogadott. (A darab a doktriner freudisták ellen íródott, de volt, aki doktriner marxistákat értett rajta.) Egyéb-

ként az ötvenes évek Illyéséről viszonylag keveset tudunk meg az *Emlékkönyv*-ből, azt pedig, hogy éppen akkoriban írta egyik legemlékezetesebb versét, az *Egy mondat a zsarnokságról*-t, végképp nem. 1956-ból csupán két írás: Sarkadi Imre kritikája és Szabó Lőrinc méltatása került be a kötetbe; az utóbbiból talán érdemes egy mondatnyit idézni: „Illyést, úgy sejtem... nagyobb országos lelkiismeret vezette, mint talán bárkit a magyar haza szellemi vezetői közül, akiket ismerem.”

Szabó Lőrinc véleményéhez tegyük hozzá, hogy az *Emlékkönyv* közlétesz néhány eddig ismeretlen, de közérdekű levelet Illyéshez politikusoktól, illetve íróársaktól – ezek közül kiemelnénk Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bibó István, Fábry Zoltán, illetve Szemlér Ferenc és Veres Péter leveleit. Közöl továbbá válogatott Illyés-szövegeket is, évtizedről évtizedre szemelvényeket Illyés naplójából, valamint azt az útra bocsátó írást, amelyet a *Magyar Csillag* hajdani szerkesztője a háború utáni *Válasz* első számához írt. Jóllehet a naplórészletekből a közvetlen politikai helyzetet érintő kommentárok kimaradtak, bőven van azért olyan, amely Illyés főbb gondjait világítja meg – a nép igazságáért való kiállás lehetőségeit, az írói igazmondás kényszerét, s a Magyarországgal szomszédos országok magyar kisebbségeinek nehéz helyzetét. Köztudott dolog, mennyire szívén viselte a *Hajszálgökök* írója a magyarság megmaradásának és gyarapodásának a sorsát, s így nem csoda, hogy a hozzá intézett versek, róla szóló megemlékezések között soknak a szerzője kisebbségi sorsot vállaló író Csehszlovákiából, Romániából, vagy Jugoszláviából. Az *Emlékkönyv* egészében közli Sütő András, neves erdélyi írónak Illyés sírjánál elmondott, költői szárnyalású gyászbeszédét is.

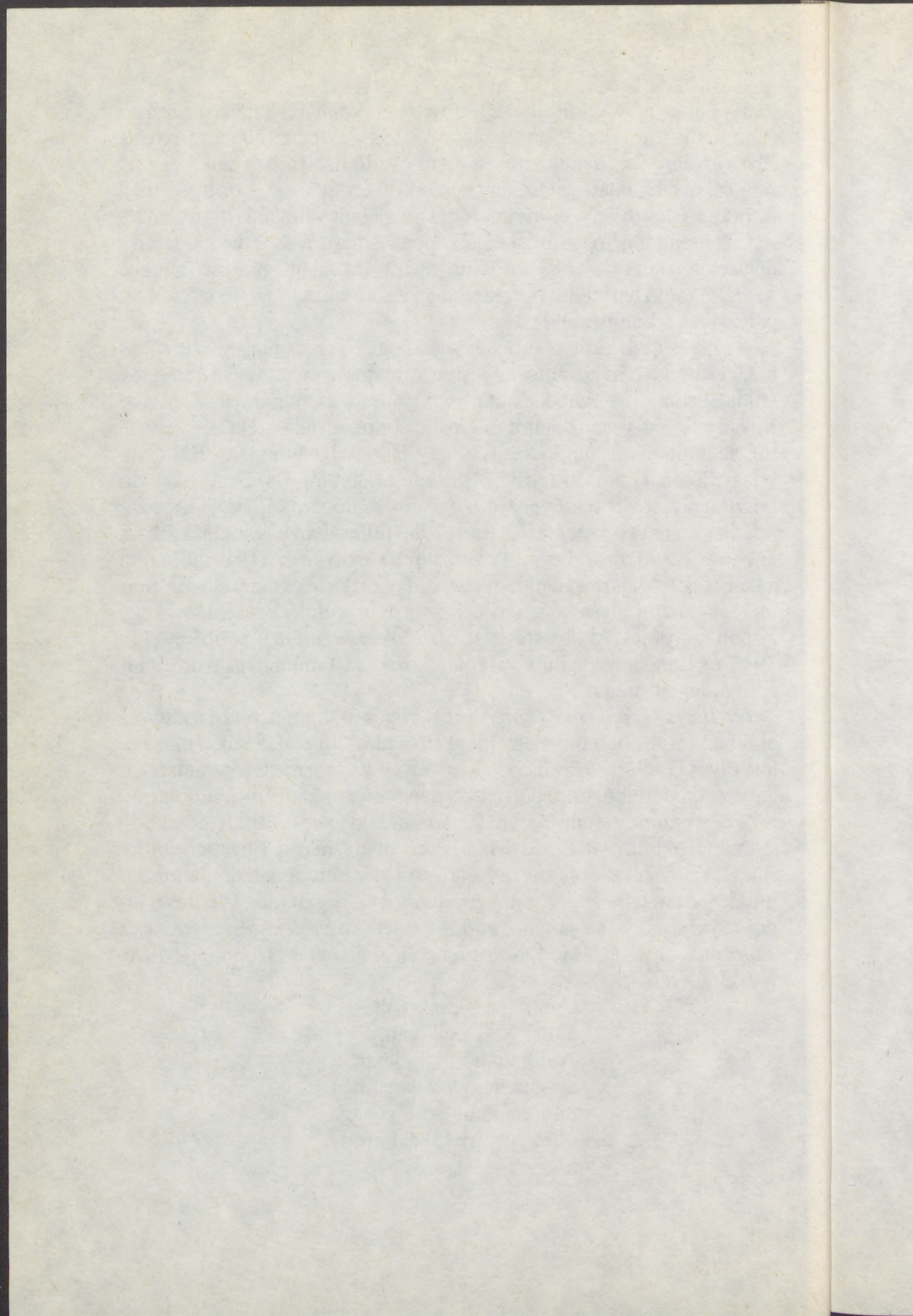
A külföldi írókat, vagy ha úgy tetszik, a nem magyar külföldieket főképpen a franciák képviselik az *Emlékkönyv*-ben, de olvashatunk Illyés-méltatást orosz, lengyel, olasz és szerb írótól is. A francia anyagból kiemelkedik egy interjú, amit Jean de Beer készített a *Le Monde* számára 1963-ban, valamint Pierre Emmanuel szép verse Illyéshez, franciául és magyar fordításban. Az *Emlékkönyv*-nek van egy angol szerzője is, George Cushing, a londoni egyetem magyartanára, akinek írását a kötet szerkesztője az *Új Látóhatár* egyik Illyés-számából vette át. Cushing írásában azt igyekszik megfogalmazni, miért nem ismerik az angolok Illyést, s hogy mit vesztenek ezzel. Szerinte „Illyés nélkül egyáltalán nem lehet Magyarországot megismerni”. Mondja ezt főleg a *Puszták népe* alapján, amelyet pár évvel később le is fordított angolra. Cushing egyébként szemére veti Illyésnek, hogy „elakadt Párizs-

ban”, s hogy mindeddig „be se tette a lábát Angliába”, így hát a művei iránt tanúsított érdeklenség bizonyos fokig érthető. Néhány évre rá Illyés jóvátette ezt a mulasztását, sőt úgy tudom, életében kétszer is járt Angliában. Első látogatása egy verseskötetet gyümölcsözött, de még ez után a Chatto és Windus kiadónál megjelent válogatás után sem lehet azt mondani, hogy Illyést kellőképpen ismerik a szigetlakók. Ezen a helyzeten talán csak 1983 karácsonyán történt valami változás, amikor az angol rádió harmadik programjában e sorok írója foglalkozott Illyés pályájával, s költészetével.

Az Illyés-émlékkönyv érdekessége, hogy nyugati magyar szerzők is belekerültek, bár korántsem olyan arányban, mint megérdemelték volna. Eltekintve Szabó Zoltán már említett tanulmányától, Fenyő Miksa egy régi recenziójától és Kovács Imre egy jelentéktelen levelétől, az emigrációt mindössze Csicsery-Rónay Istvánnak a PEN Club közgyűlésén elmondott rövid beszéde, valamint Cs. Szabó László nosztalgiával átszótt szövege, a *Hivogató, csalogató* képviseli. Cs. Szabónak ez a nagyon személyes írása 1983 júliusában egy budai kórházi ágyon született, most kéziratból közölték – nyilván ez a tény indokolta a szerkesztő választását, hiszen Cs. Szabó gyakran és nagy előszeretettel foglalkozott Illyéssel. Elszórt cikkein és megemlékezésein kívül egy kisebb könyvet is írt Illyésről; ez, a *Hunok Nyugaton*, főképp kettejük 1946-os franciaországi útjával foglalkozik, és a müncheni Auróra kiadónál jelent meg.

Az *Illyés Gyula emlékkönyv* utolsó fejezete hangnemében eltér az előbbiektől. Ebben ötvenegy magyar és külföldi emlékezik a már halott Illyés Gyulára, s így a cikkek és versek hangneme természetesen legemelkedettebb, ünnepélyesebb. Nem kívánok idézni a hódolatokból, a vesztesség felmérésének neki-nekigyürköző tisztelgésekből, számadásokból, csak Béládi Miklós szavait idézném: „Egyetlen ember sincs, aki örökébe léphetne... Nélküle új időszámítás kezdődik irodalmunk történetében.” Hasonló gondolatot csillogtat meg Weöres Sándor rövid verse, amely méltó módon zárja le az *Emlékkönyv* gazdag és változatos anyagát. Hadd idézzem befejezésül ezt az *Hommage à Illyés* című verset:

„Van? Már csak volt.
Volt? Már csak van.
A mennybolt hágóiban,
a csillagfény iszalagjaiban,
mindég ifjan, sose vénen,
mint egy árpádházi király,
magyarjainak szívében”.

LENGYEL IRODALOM

kö
lás
jez
má

bu
tés
mi
szá
má
és I
18.
zsu
na
ni r
ko
vez
jele
sza
elé
böl
for
nis
pál
olta
tem
Th
ad
szal

LENGYEL ÉS MAGYAR KÖLTÉSZET A XIX. ÉS XX. SZÁZADBAN - KAPCSOLÓDÁSOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK

Szeretném a 19. század elejétől nyomon követni a lengyel és magyar költészet (s egyszersmind a lengyel és magyar „nemzeti tudat”) alakulását - ennek a két népnek a költészete ugyanis mindig igyekezett kifejezni, s néha magas művészi szinten sikerült is neki kifejeznie a más formák között nem érvényesülhető közérzetet s nemzeti tudatot.

Vegyük kiindulópontnak a bécsi kongresszust, Napóleon végleges bukását, s azt az új politikai helyzetet, amelyre a Szent Szövetség döntései nyomják rá bélyegüket. Az 1815 utáni fejlődés biztatóan indul mind a korábban már felosztott lengyel területeken, mind Magyarországon. A lengyeleknél az ún. Kongresszusi Királyság liberális alkotmányt kap, jóllehet később nyilvánvalóvá válik, hogy az adott keretek és Drucki-Lubecki politikája csak gazdasági fellendülést biztosítanak; 1822-től, Łukasiński letartóztatásától kezdve a politikai játéktér egyre zsugorodik, s bár Novosilcov felszámolja a titkos politikai társaságok nagy részét, nem tudja teljesen semlegesíteni a cári önkényuralom elleni mozgolódás gócait. Magyarországon a reformkor, zökkenőkkel és konfliktusokkal bár, de nemzeti megerősödéshez és függetlenedéshez vezet. A hasonlóságot mindkét „nemesi nemzet” polgárosodó iránya jelenti, de már az 1830-as novemberi felkelés és az 1848/49-es magyar szabadságharc között lényegbevágó különbségek vannak. Az előbbit elégedetlen hadapródiskolások kezdeményezik és helyi puccskísérlétekből alakul át nemzeti függetlenségi háborúvá; az utóbbi Kossuthék reformmozgalmának törvényes betetőzésével, a független magyar minisztérium királyi kinevezésével kezdődik, és csak az osztrák dinasztia pálfordulása után válik önvédelmi, a már kivívott szabadságjogokat oltalmazó harccá. (Nem véletlen, hogy Deák István, a Columbia egyeteme professzora Kossuth életrajzának *A Törvényes Forradalmár - The Lawful Revolutionary* - címet adta.) S érdekes összehasonlításra ad alkalmat a két nép legkiemelkedőbb költőinek magatartása a két szabadságharc idején.

Jól ismert, bár kissé zavaró tény Adam Mickiewicz habozása és tétlensége 1830/31 forró napjaiban. Amikor a felkelés híre megérkezett, a nagy lengyel romantikus költő, a *Balladák és románcok* szerzője éppen Rómában tartózkodott. Ha hihetünk Szobolevskijnek, egy polonofil orosznak, aki ez idő tájt baráti kapcsolatban állt Mickiewiczsel,¹ a költő nem bízott a lengyel fegyverek győzelmében, de úgy érezte, becsületbeli ügye, hogy valamilyen formában részt vegyen ebben a nemzeti küzdelemben. Rómából mégsem Varsóba, hanem valami oknál fogva először Párizsba utazott, s innen próbált Drezdán keresztül eljutni a már hadszíntérré változott Lengyelországba. De 1831 augusztusában, amikor Mickiewicz megérkezett a porosz fennhatóság alatt álló Poznańba, a lengyel-orosz háború már a végéhez közeledett – szeptember elején Varsó kapitulált Paskievics előtt. Mickiewicz tehát lemaradt a fegyveres harcra, s ez életre szóló büntudatot ültetett belé, amit később (1848-ban és 55-ben is) lázas politikai tevékenységgel próbált levelezekelni. De az egyik leghatásosabb lengyel misztériumdráma, a *Dziady* III. része is összefügg ezzel a büntudattal. A *Dziady* (magyarul *Az Ősök*) III. részének funkciója kettős: egyrészt korrajzot ad Mickiewicz saját lelki válságáról és továbblépéséről (a szerelem delíriumában tévelygő Gusztáv átalakul a nemzeti ügyért emberfeletti tettekre kész Konráddá, akiből aztán gőgjétől megtisztított Zarándok-Konrád lesz a dráma végén), másrészt misztériumdráma ez a lengyel nép eddigi szenvedéseiről és majdani felmagasztaltatásáról. A *Dziady*, III. egyik híres jelenetének a címe: *Piotr atya látomása*. Ebben Lengyelország a népek megfeszített Krisztusaként jelenik meg – de Piotr atya nem csupán a kereszthalált, hanem az eljövendő feltámadást is látja. Innen és Mickiewicz egy másik művéből (*A lengyel nemzet és zarándoklás könyvei*) ered a lengyel romantika e rendkívüli hasonlata, amely a nemzeti felszabadítás eszméjét vallásos-misztikus aurába burkolja, s szinte transzcendens jelentőséggel ruházza fel.

Amikor Mickiewicznek 1830/31-ben játszott, illetve pontosabban el nem játszott szerepéről beszéltem, persze Petőfi járt az eszemben – az a Petőfi, aki mindig olyan szenvedélyesen tudott azonosulni nem csupán eszméivel, hanem azokkal a praktikus feladatokkal is, amiket az eszméi megvalósításáért folytatott harc rá kirótt. Nemcsak 1848. március tizenötödikére és általában Petőfi 1848-as politikai szerepére, hanem erdélyi katonáskodására is gondolok – arra a feltétlen bizalomra, amellyel Bem József tábornokot szolgálta. (Közbevetve: amikor Bem szárnysegédévé tette Petőfit, személyi szimpátiáján kívül talán a Kościuszko–Niemcewicz analógia hatására cselekedett.) De visszatér-

ve a Mickiewicz által formába öntött lengyel messianizmus és a Petőfi költészetében jelentkező forradalmi messianizmus közötti különbségre, jóllehet mindkét költő az Ótestamentum frazeológiáját használta „profetikus” mondandója kifejezésére (Mickiewicz a „zarándokság”, Petőfi a pusztában Kánaán felé haladó zsidók hasonlatával), a két modell közül Petőfié az általánosabb, s egyszersmind a korlátozottabb. Igaz, hogy nála a költők olyan „lángoszlopok”, akik a nép előtt haladnak, s így vezetik azt az Ígéret Földje felé (*A XIX. század költői*), de ez csupán a költők társadalmi szerepét határozza meg, s nem ad nekik nemzeti előjogokat. Mickiewicz szemében a költő: *wieszcz* (a szó eredeti jelentésében „ihletett költő, profetikus erővel felruházott személy”), akinek nemcsak vezetnie kell a népet, hanem ihletének erejével csodákat kell tennie. Az emigráns Mickiewicz írja egyik levelében: „*Czas, bracie, robic poezjq!*”² (Ideje, testvér, hogy cselekedjünk a költészettel!) Mármost nem világos, hogy ezt a cselekvést Mickiewicz hogyan képzelte – de annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a lengyel messianizmus mickiewiczzi formája abban különbözik Petőfi világmegváltó elképzeléseitől, hogy benne a nemzeti felszabadulás mítosza elsődleges, s mintegy garanciája a társadalmi megújulás, sőt az egész világ felszabadulása mítoszának. Az is figyelemreméltó, hogyan befolyásolja (mert befolyásolja) a kétféle messianizmust Petőfi protestantizmusa és természetesen demokratizmusa egyfelől, Mickiewicz misztikus katolicizmusa és paternalisztikus nemesi demokratizmusa (*Pan Tadeusz*) másfelől.

Ehhez még hozzátenném azt is, hogy a két romantika más környezetben virágzott ki, s később eléggé másfajta gyümölcsöket hozott. A lengyel romantika nagyjai Pétervár, Párizs, Róma és London között közlekednek, fontos személyiségekkel tárgyalnak, vagy leveleznek, Slowackit kihallgatáson fogadja a pápa, Mickiewicz egyetemi előadásokat tart Párizsban – egyszóval szellemi közlekedésüket más törvények irányítják, mint magyar kortársaikét. Malczewski, az első fontos lengyel romantikus mű, a *Maria* szerzője, személyesen is megismerte Byront Velencében, Vörösmarty viszont sohasem járt külföldön, Arany öregkorára Karlsbadig jutott el, s Petőfi, a Béranger-ért és az ír Moore-ért rajongó Petőfi egyik levelét tréfásan így kezdi: „London... azazhogy Beje”. Persze Bején is lehet remekműveket írni, de azok valószínűleg földszagúbbak lesznek, mint a Notre Dame vagy a Colosseum árnyékában írottak. A *Pan Tadeusz* egyes részleteit még össze lehet hasonlítani *Az elveszett alkotmány*-nyal, Vörösmarty egyes darabjait Juliusz Slowacki drámáival, de már *Az Ősök*-nek, vagy Zygmunt Krasiński *Istentelen színjátéká*-nak nincs rokona a magyar irodalom-

ban. Krasiński e mindmáig nagy hatású drámáját *Az ember tragédiája*-val szokták együtt emlegetni, de a hasonlóság eléggé felületi. Madáchot az „örök emberi” dialektikája érdekli, ez a legtöbb jelenetben – így a londoniban és a párizsiban is – az új eszmékbe vetett reményektől azok kiábrándító vagy felemás megvalósulásáig vezet; Krasiński viszont a korábban már kibontakozó osztályharcot abszolutizálja és vetíti ki a jövőbe. Az *Istentelen színjáték* egy történelmi osztály bukását festi nagy indulattal és ábrázolóerővel, de a mini apokalipszis után, amit ez a történelmi-társadalmi katasztrófa jelent, a felhőkben megjelenik az ítélező Krisztus víziója. Bár művészetük kétségtelenül egyetemes érvényű, sem Krasiński, sem Madách nincs úgy jelen a világirodalmi tudatban, mint Goethe, vagy akár csak Büchner.

Jóllehet Adam Mickiewicz 1849 nyarán lelkesen írt a párizsi *Tribune des Peuples* hasábjain a magyar szabadságharcról, alapjában véve pánszláv előítéletekkel és igen kevés tárgyi tudással próbált véleményt alkotni rólunk. Viszont ugyanő nagyra becsülte – talán kicsit túl is becsülte – Bem szerepét; 1851-ben egy magánbeszélgetésben ezt mondom: „Bem Magyarországon megmutatta Lengyelország megváltásának az ideális útját”. Verset ez idő tájt Mickiewicz már régen nem írt, s így történhetett, hogy Bem tábornok aleppói haláláról a legszebb költői megemlékezés egy másik nagy lengyel költő, Cyprian Norwid tollából született. Bár Norwid filozófiájára még egy katolicizmussal átszótt dialektikus historicizmus jellemző, s értékrendszerét át- meg át-hatja a már hanyatlófélben lévő romantika, költészetének egésze előre mutat, nemcsak a szimbolizmus (amelynek technikáját versei előlegezték), hanem a huszadik század ironikus gondolati költészete felé. *Gyászrapródia Bem halálára* című versét magyarra többször is lefordították – nyomtatásban először az én fordításomban jelent meg az *Irodalmi Újság*-ban, majd az 1848/49-es *Gloria Victis* is közölte.

Lengyelországban Norwid már klasszikusnak számít, de költői híre külföldön csak lassan terjed: magyarul 1982-ben jelent meg verseinek első válogatása.³ Norwid 1883-ban halt meg párizsi emigrációban, legalább olyan sanyarú sorsa volt, mint a mi Vajda Jánosunknak, de életében kevesebbet alkudott meg, mint a megkeseredett Vajda, s halála után művészi értékei annál nagyszerűbben ragyogtak fel. Norwid járt Amerikában is, ott élt két évig – bár ennek kevés nyoma van lírájában –, nálunk az egyetlen valamirevaló Amerikába emigrált költő a 19. században Kerényi Frigyes, Petőfi barátja volt. Ez a párhuzam bizonyos összehasonlításra nyújt lehetőséget az 1831 utáni lengyel és a Kossuth-emigráció között: az előbbinek a „nagy” jelzőt szokták adni

még a szigorúan tárgyilagos történészek is, s valóban: Mickiewiczről Norwidon keresztül Chopinig korszakos jelentőségű lengyel művészek egész sora élt s működött emigrációban. A Kossuth-emigráció jelentősége elsősorban politikai volt, irodalmi termése néhány emlékirat és kötetekre rúgó levelezés. Az 1831-es lengyel emigrációnak egyébként később is támadt utánpótlása: 1849 után a magyarországi harcokban részt vevők, 1864 után a felkelést követő megtorlás elől menekülő emigránsok. Bízást mondhatjuk, hogy Czartoryski herceg Párizsban és Worcell Londonban hosszú évtizedeken keresztül inkább képviselték a lengyel nemzeti érdekeket, mint az oroszokkal együttműködő politikusok Varsóban. Ilyen hasadás a magyar tudatban érzésem szerint 1867 után nincs – a száműzött Kossuth magányos vadként marad meg a turini rezervátumban, a magyar társadalom Deákot (később meg Tiszáékát) követi, s a lengyel pozitivisták, így például Boleslaw Prus Deák Ferencről cikkeznek, őt állítják követendő példaként a forrófejű lengyelek elé. Más kérdés, hogy a magyar közvélemény a kiegyezés után sokkal kevésbé érdeklődik a lengyelek iránt; Andrassy még próbál lépéseket tenni a lengyel függetlenség érdekében, de Bismarck leinti. Nem ez az egyetlen megoldatlan kérdés a Monarchia politikusainak a lelkiismeretén, de a magyarok legalább azzal biztathatják magukat, hogy 1867 után a galíciai és a krakkói lengyel-ségnek volt *viszonylag* a legtöbb autonómiája a három részre osztott Lengyelország lakosai közül.

A pozitivismus idején, amikor a lengyelek jelszava a „szerves munka” lesz a kissé lejáratott „forradalmi tett” helyett, a költészet jelentősége csökken, devalválódik. Az 1864–90 közötti korszak lengyel költői nem tudnak lényegesen újat adni a nagy romantikusok, illetve az emigrációban élő Norwid műveihez képest. A függetlenségi harc ideáljai, illetve 1848/49 emléke részben népdalokba szorulnak vissza,⁴ részben beépülnek a kor vezető műfajába, a regénybe. Két nevezetesebb lengyel regényben is felbukkannak ezek az emlékek – Prus magyarrá is lefordított *A bábu (Lalka)* c. regényének egyik főhőse az öreg Rzecki, a magyarországi háború veteránja, s akik olvasták a könyvet, emlékeznek, milyen melegen, s milyen hosszú naplórészletekben reflektált Rzecki 1848/49-re. Egy másik, ugyancsak közismert és megfilmesített regényben, Reymont *Az ígéret földjé*-ben (a könyv voltaképpen a lengyel ipari forradalom nagyszabású kritikai tablója) parázs vita keveredik egy vidéki nemesember és egy katolikus pap között arról, hogy Görgey Artúr áruló volt-e, vagy sem.

Kései epizódja ennek a szabadságharc-kultusznak az a vers, amit a

korában népszerű, de ma már kevéssé olvasott Or-Ot (Artur Oppman, 1867–1931) írt Bem egyik veteránjáról, aki söprögetéssel tölti öreg napjait a varsói Óvárosban. Az *Öreg káplár* c. verse, amelyet egy lengyel tankönyvben találtam,⁵ szentimentális, elavult technikával megrajzolt zsánerkép, de nem állhatom meg, hogy ne idézzem egy versszakát, már csak a benne idézett mulatságos magyar kifejezés miatt is. Or-Ot hőse, Wiecheć káplár, piszkos munkát kell hogy végezzen az Óvárosban, s ezt nem csak a szerző fájlalja:

Czasem czleka los jak zbój przydusi,
Dasz mu groszę on chce i kaletę...
Kaplár Wiecheć babrać w ściekach musi!
Kroćset diablów! Bassamteremtete!

A sors, mint rabló, torkon ragad néha,
Adsz egy garast – s bukszadat elvette.
Wiecheć káplár csatornát tisztít ma!
Ezer ördög! Bassamteremtete!

Az idézett tankönyv megadja ugyan, hogy itt „magyar káromkodás”-ról van szó, de arra nem utal, hogy ez nem éppen az „ezer ördög” kalandregénybe illő, s a magyar fülnek már-már bájosan hangzó kitételének megfelelője. S minthogy a versben előforduló másik magyar szó a teljesen ártatlan „éljen”, a szerkesztőnek alighanem fogalma sem volt arról, Bem veteránja milyen zengzetesen szidja a mindenséget.

Magyarországon a 19. századi lengyelkultuszért a reformkor költői után elsősorban Jókai „felelős”, jóllehet *A mi lengyelünk* korántsem a tipikus, udvarházakban lebzselő lengyel menekült képét festi; de Jókai szabadságharcra kapcsolatos, és történelmi témájú regényeiben minduntalan fel-felbukkannak lengyel alakok. (Kivétel ez alól *A kőszívű ember fiai*.) Ha jól emlékszem, a hagyományos lengyel királyválasztás körülményeiről (így a híres *nie pozwolę – a liberum veto* jogáról) is először valamelyik Jókai-regényből értesültem. Másfelől Jókainak elég nagy olvasóközönsége volt a múlt század második felének Lengyelországában – műveit először németből, de 1884-től már magyarból fordították lengyelre, s a fordítók közt volt Antoni Lange is, a magyar irodalom egyik kiváló népszerűsítője. Hogy Jókai mennyire hatott a lengyel olvasókra, jelzi a kevesek által ismert tény, hogy Stefan Żeromski *Przedwiosnie* (*Koratavasz*) című híres regényének egyik alapszimbóluma „az üvegből épült házak” jelképe Żeromski olvas-

mányélményére, a *Fekete gyémántok*-ban Berend Iván által felvázolt utópisztikus új város képére vezethető vissza.

Ami a századvég irodalmát, költészetét illeti, az érzésem szerint jelentősebb, fontosabb a lengyeleknél, mint nálunk. Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Jan Kasprowicz és Tadeusz Miciński teljesítménye felülmúlja a Reviczkyét és Komjáthyét. Ha a *Młoda Polska* (vagyis *Ifjú Lengyelország*) első szakaszának költői a tiszta művészet és a modernizmus jegyében el is fordultak a nemzeti elkötelezettség programjától, az újra előtérbe került Stanisław Wyspiański életművében. *S mutatis mutandis* Wyspiański bizonyos fokig megfelel a lengyeleknél Adynak. Más szóval az az áttörés, ami nálunk a lírában ment végbe az *Új versek* megjelenésével, a lengyeleknél elsősorban a dráma területén történt meg, s mind a két áttörés valami sajátos kelet-európai szimbolizmus jegyében zajlott. Wyspiański néha írt verset is, de egyébként ízig-vérig drámaíró. Brzozowski, az *Ifjú Lengyelország* vezető kritikusa szerint Wyspiański nem szavakban, hanem színpadban gondolkodott; s ugyancsak ő próbálta megfogalmazni Wyspiański társadalomfilozófiai magatartását is: „Az a világ, amely(ik) műveiből kibontakozik, tagadja önmagát, aláássa saját alapjait”.⁶ Wyspiański számos drámája nyúl mitikus formában a lengyel múlt hőseihez, de legismertebb modern témájú darabjában, a talán *Lakodalom*-nak fordítható *Weselés*-ben ítéletet mond a jelen fölött is. Hogy milyen lesz az új, a majdani Lengyelország, Wyspiański nem tudja; de a régit nagyon is jól ismeri, szembesíti kétségeivel és megítéli. A *Lakodalom* végén a darab folyamán életre kelt Szalmacsutak (Chochoł) ezt énekli Jasieknek, aki vág-tája közben a lengyel feltámadást jelképező arany kürtöt elvesztette:

„Volt egy arany kürtöd, bugris,
s a fejedet tollas kalap,
kalapod a szél lefújta,
kürtöd kinn az erdőn fújja,
– csak a zsinór, az maradt,
– csak a zsinór, az maradt”⁷

Ady társadalom- és nemzetkritikája nem kevésbé éles a Wyspiańskiénál, bár kontinuitása a magyar múlttal jóval egyoldalúbb, mint a *Lakodalom* írójájé.

De Adynak is vannak ismert versei, ahol fel akarja rázni álmos belenyugvásából, letargikus tespedéséből a Monarchia kereteibe zárt Ma-

gyarországot; ilyenek *A kürtösök szava* és még inkább a *Nekünk Mohács kell*:

„Ha van Isten, ne könyörüljön rajta;
Veréshez szokott fajta,
Cigány-népek langy szívű sihederje,
Verje csak, verje, verje.”⁸

De a nemzeti bűnökért haragvó, az Európától való lemaradás miatt aggódó Ady a vesztes háború végén máris kegyelmet kér népének a győztesektől: „Ne tapossatok rajta nagyon / ne tiporjatok rajta nagyon...” – az, hogy a forradalom, az elkésett radikális átalakulás helyett a „sírjukban is megátkozott gazok” a háborút hozták a magyarságra, Ady személyes tragédiája lesz. De a korai Ady, az *Új versek* és a *Vér és arany* költője még másban is rokon Wyspiańskival, mindkettjük művészetében központi szerepe van a vitalizmusnak; az Élet – így nagy kezdőbetűvel – Ady egyik kulcsszava, s nagy érve a lemondás, a beletörődés ellen éppen az, hogy az „Élet él s élni akar”. Ezt az alapmotívumot variálja lengyel témára Adynak egy, az 1905-ös forradalom után írt verse, az *Ének a Visztulán*, amelynek üzenete világos: hiába próbálja az orosz nagyhatalmi politika rákényszeríteni jármát a lengyelekre, hiába próbálja minden eszközzel eloszlatni a független Lengyelország álmát, amíg a lengyel nép megőrzi biológiai életképességét, ez a remény szüntelen fennáll. Idézzük tehát egészében az *Ének a Visztulán-t*.

Isten vidám úr a Föld fölött,
Lengyelországot Isten óvja.
Polónia a vidám rabok
S törött sajkások víg hajója.

A Visztulánál hajdan s ma is
Tréfás, dalos halászok ülnek
S Polóniának asszonyai
Új és új lengyelt egyre szülnék.

Halat a Visztula s gyermeket
A lengyel asszony ad örökké.
Miért hát a Halál jelszava,
A sírból szálló „soha többé”?

Boldog hajó a vén gálya is,
Ha hátán gyermekek is futnak.
S nincs ott pokol és nincs ott Halál,
Ahol dalolni s szülni tudnak.

Isten vidám úr a Föld fölött,
Minden fajzatnak üdvössége.
Az Isten: Élet - halleluja -
S az Életnek nincs soha vége.

Az első világháborút megelőző évtizednek a magyar költészetben sokkal nagyobb a jelentősége, mint a lengyelben. Ady mellett ekkor bontakozik ki a *Nyugat* körül csoportosuló költők művészete. Bár lehetnek belső rangsorolási viták, ma már aligha kétséges, hogy Babits, Kosztolányi, Füst Milán, Tóth Árpád és Juhász Gyula szerves része a magyar irodalomnak, s hogy ez a költő-plejád Adyval együtt végrehajtotta azt a felzárkózást a 20. századhoz, amelyről az *Ifjú Lengyelország* költői esetleg csak álmodhattak. A lengyeleknél persze nem volt népi-nemzeti iskola, amellyel szembe kellett volna fordulniuk a költőknek, de volt egyrészt egy nyomasztó súlyú romantikus örökség, másrészt pedig egy olyan (nyugati mintákon alapuló) szimbolista, illetve impresszionista költői gyakorlat (Tetmajer, Miciński, Rolicz-Lieder), ami teljesen kívül helyezte magát a nemzeti és társadalmi kötelességek szféráján. (Ezt a nyugatosokról, talán az egy Füst Milán kivételével, aligha lehet elmondani.) Az is elgondolkoztató tény, hogy az *Ifjú Lengyelország* égisze alatt induló költők közül az elkövetkező évtizedekben egyedül Bolesław Leśmian nőtte ki magát igazán jelentősé, Leśmian pedig a nyelvi teremtő hajlam eléggé szélsőséges esete. Szimbolizmus helyenként a Jó Csönd Herceg Adyját idézi, máskor meg Füst Milán fenséges és időtlen szerepeit. Egyedülállóan új azonban Leśmianban, a rendkívüli érzékenységgű, a korabeli orosz szimbolistákkal szoros kapcsolatot tartó költőben a szuggesztív rákérdezés a természetre és a tér-idő koordinátákba szorított világ egyedülvalóságára. Leśmiant a természet metafizikája izgatja, nem leírni, hanem birtokba venni kívánja a természetet. Minden elemzésnél ékeesebben szól ennek a rendhagyó szimbolistának az a verse, amely fordításomban *Az ismeretlen fa* c. versantológiában is olvasható: *A zöldbefűlt:*

A csenkeszfű sodrában, erdei tisztáson,
hol az erdő hirtelen füves rétté másul,
nyugszik egy vándor teste, levetett gúnyája.
Felhőről-felhőre a földet bejárta,
mígnem türelmetlen vággyal megkívánta
a zöld-lét lényegét, hogy lelkével lássa.
Akkor az erdő-démon lombzúgató széllel
meglepte, hogy az úton egy fa alá lépett,
s csalogatta szüntelen virágfakadással,
mosolytalan ajkak titkos mosolyával,
illatos sejtelmek bájával bűvölte
és csalta egyre beljebb – a zöldbe, a zöldbe!
S amaz mind újabb világok partjain futott,
lélegzetét elhagyva lelkén is túljutott,
míg be nem ért málnások zengő korsajába,
s oly páfrány-homályba, kurhán-némaságba,
oly süket sötétségbe, bozót-túlvilágba,
neszek és zúgások kavargó zajába,
hogy íme – holtan fekszik; száz tavasz fölötte;
e hajdan-ember-árnyék, ki belefűlt a zöldbe.

A *Nyugat* első vonulatához hasonló jelentőségű költői csoportosulás a lengyeleknél csak az első világháború végén, a független Lengyelország megteremtésekor jelentkezett. A *Skamander*-re gondolok, amelynek vezető egyéniségei voltaképpen pozitív program nélkül, de jól körülírható negatív programmal léptek föl. Ezzel kapcsolatban Jan Lechonnak azt az óhaját szokták idézni, amelyet az *Herostrates* című versében így fogalmazott meg: „s tavasszal lássak tavaszt, ne lengyel hazámat” (Kálnoky László fordítása). Más szóval a *Skamander* költői a nemzeti elkötelezettség már terhesnek érzett örökségétől igyekeztek megszabadulni, s csupán az élet harsány igenlésében értettek egyet, különben sajátosan egyéni utakat jártak: Tuwin és Slonimski kezdetben a nagyváros utcáit benépesítő tömeget és a demokratikus forradalmat együtt éltették a tavasszal, Wierzyński lírájában a fiatalság és a természet dicsőítése dominált, Lechoń és Iwaszkiewicz pedig esztétikai-kulturális mítoszépítéssel próbálták kitölteni a hagyományos hiedelmek szétrombolása nyomán keletkezett űrt. Hozzá kell tennünk, hogy a szabadságnak ez az euforisztikus állapota nem tartott sokáig: később, évekkkel a második világháború kitörése előtt szinte az összes szkamandrita visszatért a társadalmi vagy nemzeti elköteleződéshez, s

a háború alatt (Iwaszkiewicz kivételével) valamennyien elmenekültek Lengyelországból, ketten közülük, Lechoń és Wierzyński emigrációban haltak meg. A szkamandriták újraelköteleződése jelzi, hogy a történelem szorításából nehéz, csaknem lehetetlen kibújni Közép-Kelet-Európában. Nálunk is megpróbálta Babits; hogy aztán a „l'art pour l'art” híve, a finom tollú esztéta maga is sorompóba álljon a harmincas évek végén az európai kultúra fenyegetett értékei és a magyarság igazi érdekei mellett, s megírja a *Jónás könyvét*.

A politikailag polgári liberálisként jellemezhető Skamandertől balra az avantgárdot találjuk, amelynek két legfontosabb irányzata a futurizmus, illetve a Peiper és Przybos névvel fémjelzett *krakkói avantgárd*. Utóbbi célkitűzéseiben és költői gyakorlatában is elég közel áll Kassák Lajosnak a bécsi emigráció idején művelt konstruktivizmusához. Ez nem meglepő, hiszen az 1910–25 közötti avantgárd általános európai jelenség, és a helyi fejlődésvariánsokon kívül csak az egyes kulturális központokhoz való igazodás teszi ezt vagy azt a kelet-európai avantgárdot fogékonyabbá, mondjuk a futurizmusra, mint a szürrealizmusra. A lengyel avantgárdra például az is jellemző, hogy legnagyobb alakja nem költő vagy prózaíró, hanem a sokoldalú Stanislaw Ignacy Witkiewicz, más nevén Witkacy volt, aki pszichedelikus portrék festésén kívül filozófiával és drámaírással is foglalkozott – roppant mulatságos abszurd drámái a hatvanas években nemzetközi sikert arattak.⁹ De visszatérve a krakkói avantgárdhoz, amennyiben az hatott a lengyel vers fejlődésére, hatása éppúgy csak egy-két generációval később mutatkozott meg, mint Kassákék esetében. Politikailag egyébként ez a mozgalom sajátos változáson esett át. Kezdetben radikális baloldali színezete volt, hogy aztán a húszas évek végétől „szubjektívizmusa” miatt a kommunista kritika lényegében kiközösítse; így válhatott például a lengyel munkásmozgalom vezető költőjévé a formanyelvében inkább szkamandrita, tehát hagyományos verstechnikájú Broniewski (s nem a Moszkvában kivégzett futurista, Bruno Jasienski), s Magyarországon így kerülhetett eretneklistára és ideológiai támadások kereszttüzébe nemcsak az „árulónak” kikiáltott Kassák, hanem még az izmusokon izmosodó, a marxizmust freudizmussal kiegészítő József Attila is. Különbözik a magyar avantgárdnak is volt egy autentikus kommunista áldozata: a kortársak által nagyra becsült Barta Sándor, aki eltűnt a Gulág ronda bugyraiban.

Bár Magyarországon a népi irodalom fő műfaja nem a líra, hanem a szociográfia meg az esszé volt, a huszadik századi magyar lírának is van egy népi vonulata: Erdélyi, Sinka s a korai Illyés tartoznak ide. En-

nek a lírának (már csak a Petőfi-reminiszcenciák miatt is) volt nálunk bizonyos, bár nem túl fontos szerepe. A lengyeleknél ez sincs meg: a stiláris egyszerűség csak a század elején Kasprowicz kései és Staff „ferences” korszakában bír valamelyes jelentőséggel, s a paraszti származású Przybośt a vadvirágoknál jobban érdeklik a mozdonyok. Igaz, a *Skamander* és az *Avantgarde* párharca után regionális csoportok jutnak szóhoz, de a regionalizmus még nem jelent népiességet. A lublini Czechowicz és a litvániai születésű Miłosz lírája inkább kapcsolódik az avantgardizmushoz, mint a paraszti életformához, s európaibb életérzést fejez ki, mint a szkamandriták egyike-másika. A harmincas évek elején induló nemzedékre általában a „katasztrofista” jelzőt szokták alkalmazni, s valóban, a közeledő világháború szele nemcsak Broniewskiből fakaszt elkeseredett tiltakozást és nemcsak a bohém kispolgár Galczynski ír szatirikus költeményeket a világ végéről, hanem a krízis többé-kevésbé megérinti minden számottevő fiatal költészetét. A katasztrofizmus tagadja a létezőt, amelynek pusztulnia kell, mert igazságtalan, tökéletlen és ellentmondásos, de a katasztrofista költő nemegyszer Árkádiát varázsol maga köré, álomi konstrukciókkal igyekszik enyhíteni csillapíthatatlan harmóniaigényét. Józef Czechowicz, a háború legelején elpusztult költő, akinek lírája zeneiségben Kosztolányira vagy Dsidára emlékeztet, sötéten szép tájakat és látványokat álmodik magának. *Prelúdium* című versében ő írta le azt a sort, amit egyes kritikusok a modern lengyel líra legszebb sorai között szoktak idézni: „az ér forrásánál ávét suttogó szarvas áll”.

Ami Czesław Miłoszt, az 1980-as irodalmi Nobel-díj nyertesét illeti, nála a katasztrofizmus a háború apokalipszisének megrendült megéneklésébe torkollik. Miłosz litvániai születésű lengyel, ami olyan, mintha erdélyi magyarról beszélnének, s hogyha *mutatis mutandis* Litvánia Erdélynek, Vilna, a mai Vilnius Kolozsvárnak felel meg. A litvániai erdők és tavak világa sajátos háttérrel ad a Nyugaton élő és teljesen európai tájékozódású Miłosz lírájának – ebben a költészetben a természetes lény szüntelen harcban áll a társadalmival, a csupán költő a társadalmilag vagy éppen nemzeti síkon elkötelezett költővel, a hívó a szkeptikussal, a racionalistával. Miłosz a német megszállás alatt Varsóban élt, részt vett az ellenállásban, *Független dal* címen illegális versantológiát szerkesztett, s a varsói felkelés után, már az óváros romjain írta ezeket a mélyen vallomásos sorokat:

„Megesküdtél, hogy sohasem leszel
Siratóasszony.
Meg, hogy soha nem érinted
Nemzedet roppant sebeit,
Nehogy megszenteljed őket,
S legyenek átkosan-szentté, űzve
Minden utódot hetedíziglen.

De Antigoné zokogása,
Ahogy testvérét keresi, ez már
Igazán túlmegy minden
Kibírhatón. A szív pedig
Olyan kő, amelybe bogárként
Benne szorult e legszerencsétlenebb
Ország sötét szerelme.”¹⁰

A háború után Miłosz előbb diplomáciai megbízatással tartózkodott külföldön, majd 1951-ben, amikor Lengyelországban az irodalom már teljesen egy állami kezelésbe került hitbizomány képét kezdte felölteni, levonta a megfelelő konzekvenciákat és Nyugaton maradt. Megírta *A rabul ejtett értelem* című könyvét a lengyel értelmiség önbecsapásának mechanizmusáról, s ezért egy egész évtizeden át ő volt a hivatalos Lengyelország első számú közellensége. 1960 óta Kaliforniában él, a berkeleyi egyetem professzora; hazájába először 1981-ben látogatott vissza, s útja diadalmenet volt. Itt nem vállalkozhatom arra, hogy érdemben elemezzem nagyléptékű, klasszikusan tiszta képekből és gondolatokból felépülő költészetét; talán elég, ha egy újabb versét bemutatom. Ez a vers (bár a címe szkeptikus) némileg ellentmond a költő történelmi tapasztalatainak, s nem annyira az emberi ész, mint a lelkiismeret szinte himnikus dicsérete:

RÁOLVASÁS

Szép az emberi elme és legyőzhetetlen.
Sem rácsok, sem szögesdrót, sem könyvek bezúzatása,
Sem a száműzetés parancsa nem bírnak el vele.
Ő állítja fel a nyelvben az egyetemes fogalmakat,
S irányítja kezünket, ezért írjuk nagybetűvel:
Igazság, Igazságosság, és kicsivel: gagság, hazugság.

Aminek lennie kell, afölé emeli, ami van,
Az elkeseredés ősellensége, s a reménynek barátja ő.
Nem ismer zsidót, vagy görögöt, rabszolgát vagy urat,
A világ közös birtokát minékünk árendába adja.
Az agyongyötört szavak ocsmány zshivajából
Ő szigorú s tiszta mondatokat ment ki.
Azt mondja nekünk, hogy mindig új minden a nap alatt
A már-elmúlt megdermedt tenyerét nekünk kinyitja.
Szép és nagyon fiatal még a Filo-Szofia,
A költészet szövetségese a jó szolgálatában.
A természet csak a minap ünnepelte születésüket.
Az egyszarvú és a visszhang adtak erről hírt a hegyeknek.
Híres lesz ez a barátság, időtlen időkig eltart.
Ellenségünk önmagát ítélte pusztulásra.

Talán Radnóti írt volna ilyesféle verseket, ha túléli a háborút, és magyar kulturális attaséként Párizsban ragad... de ez a nagyon is spekulatív hasonlat inkább azt jelzi, hogy Milosznak nincs magyar „megfelelője”. A *Nyugatharmadik* nemzedéke viszont bizonyos hasonlóságokat mutat az ún. második avantgárdval, illetve annak fő irányával, a neoszimbolizmussal: Jastrun szerepe némileg olyan, mint Vas Istváné, a Katyában tarkón lőtt Sebyla szimbolikája valahol hasonlít a fiatal Jékelyéhez, s ha Jerzy Liebert tovább él, talán lett volna belőle egy lengyel Rónay György. De ha Milosznak nincs rokona a magyar költészetben, Weöres Sándornak sincs a lengyelek között párja, csak majd jóval később, az ötvenes évek közepén fellépő Miron Białoszewski (született 1922-ben) nyelvi ötletei, groteszk humora és a köznapi események mitizálására való hajlama sejtetnek távoli, de felismerhető rokonságot *A hallgatás tornya* költőjével.

De a költők közötti lehetséges párhuzamokat fontolgatva kicsit lemaradtunk a politikai fejlődés elemzéséről. A két háború közötti független Lengyelország minden ellentmondása ellenére jóval nagyobb erőforrásokat szabadított fel, s egészségesebb szellemi életet teremtett, mint a Trianon utáni Magyarország. Ugyanakkor hozzánk hasonlóan súlyos agrárproblémákkal küzdött, etnikailag heterogén és politikailag sokféle szakadozott ország volt, amelynek problémáit sem Pilsudski marsall „mérsékeltebb” diktatúrája, sem az utána következő ezredesek jobboldali demagógiája nem volt képes megoldani. A fő problémát azonban nem a belső reformok végrehajtása vagy elodázása, hanem a két hatalmas szomszéd növekvő étvágya jelentette: 1939-ben a

német támadás Lengyelország de *facto* újrafelosztásához vezetett. Magyarország paradox módon hasonló helyzetben volt, bár ellenkező előjellel. Hogy a Szovjetunió ellen indított magyar támadásnak osztályjellege is volt, nem vitatom; de ma már a magyar történészek is hajlanak arra az álláspontra, hogy a német-olasz szövetséghez való magyar csatlakozás elsősorban külpolitikai, tehát revíziós megfontolások alapján történt. (A Horthy-rendszer nem dőlt volna meg belülről, ha 1941-ben az ország semleges marad.) Így alakult ki 1939-re az a különös helyzet, hogy a csehszlovák állam felbomlása után Magyarország egyrésztől Kárpátalján közös határt létesített a lengyelekkel, másrésztől viszont Magyarországot revíziós igénye akarva-akaratlan a német háborús célokhoz kötötte.

A magyar-lengyel közös határnak, amely egyébként elég rövid ideig létezett, egyetlen nagy előnye volt: 1939 szeptemberében rengeteg lengyelnek adott módott arra, hogy hozzánk meneküljön. A magyarországi lengyel menekültek ügyével itt hosszabban nem kívánok foglalkozni, megtették azt már eddig is, s megteszik majd mindkét részről a történész szakemberek. Érdekes viszont, hogyan reagált a német-lengyel háborúra, illetve a lengyel összeomlásra a magyar irodalom. Még a közismerten jobboldali, a hazai fasiszta propagandát aktívan támogató költő, Erdélyi József is verset írt a lengyelek mellett (*Lengyelország nem veszett el*), s a lengyel menekültek sorsa versre ihlette Jékely Zoltánt, Rákos Sándort és Csanádi Imrét is. A Magyarországra és Észak-Erdélyre menekült költők, írók közül csak egy nevet említenék – Kazimiera Iłakowiczówna Kolozsvárott vészelté át a háborút, s megtanult annyira magyarul, hogy Adyt és Áprilyt fordíthasson lengyelre.

A háború mindkét országában bőven szedte áldozatait. A legismertebb magyar mártír költő Radnóti Miklós, s ugyanekkor vesztette életét Fenyő László, Pásztor Béla és az erdélyi Salamon Ernő is, hogy csak a költőket említsük. A lengyeleknél az áldozatok fiatalabbak, s többnyire fegyverrel a kézben esnek el – a varsói felkelésben például, Krzysztof Kamil Baczyński, e nemzedék legtehetségesebbje. Rajta kívül a veszteséglistára írhatók Tadeusz Gajcy, Stroński, Trzebiński, csakúgy mint Władysław Sebyła vagy a fronton elesett Lucjan Szenwald. Bármennyire is rokonszenvezzünk ezekkel a fiatalon elhunyt költőkkel (Kovács István szép versben állított emléket Baczyńskinak), egyikőjük tehetsége sem teljesedett ki, s jóllehet ködösen neoromantikus retorikájuk visszaadja a megszállás éveinek fojtott hangulatát, művészileg feltétlenül alatta maradnak annak az érett klasszicizmusnak,

formába kényszerített és legyőzött haláltudatnak, ami Radnóti Miklós utolsó két kötetét jellemzi.

A varsói felkelés nemzedékének voltak túlélői is: Tadeusz Borowski és Tadeusz Rózewicz. Borowski neve inkább prózaíróként marad fenn: Auschwitzról (maga is fogoly volt itt) írt félelmetes pontosságú karcolatokat, s bár eleinte úgy látszott, magára talál a háborút követő társadalmi-politikai átalakulásban, 1951-ben öngyilkos lett. Rózewicz költészete viszont egyfajta érzelmi minimalizmusból indul ki – a túlélés a hagyományos értékekkel szembeni elközömbösödést jelent nála, s igényt egy új „antropológiai” humanizmusra. Rózewicz elveti a hagyományos retorikát, s a rímeket is, mint fölösleges sallangot – egyszerű képekkel és hasonlatokkal építi fel a szorongás sajátos modelljét. Lesznek, akik Rózewiczet elsősorban drámaíróként ismerik (nagy sikerű abszurd drámákat ír), de én először mint költőt ismertem meg (személyesen is, Budapesten, ahol az ötvenes évek elején írószövetségi ösztöndíjasként tartózkodott). Magyarul verseinek egész kötetét kiadták Fodor András fordításában.

Íme Rózewicz egy rövid, de poétikájára eléggé jellemző verse:

FÉLELEM

A ti félelmetek
metafizikai
az enyém szürke hivatalnok
kezében aktatáska

és kartoték
és kérdőívek
mikor születtem
miből élek
mit nem csináltam
miben nem hiszek

mit csinálok itt
mikor hagyom abba a színlelést
hová jutok
azután

Rózewicz leginkább a háború utáni első évtizedben hatott, amikor még az egész lengyel irodalom azzal a nagy és komplex élményanyag-

gal birkózott, amit az 1939–45 közötti évek jelentenek. Rózewicz mellett a lengyel költők közül leghitelesebben talán Miłosz és Mieczysław Jastrun reagáltak a háborús élményekre. Nem volt azonban Varsóban, s talán nem is lehetett „megfelelője” Pilinszky Jánosnak; a katolikus egzisztencializmus valahogy nem vert gyökeret a lengyeleknél, s különösen nem abban a látomásos-átszellemült formában, ahogyan az *Apokrif* költőjénél. Ehhez még csak azt fűzném hozzá, hogy a szenvedő ember magányát Pilinszkyknél szuggesztívebben szinte senki sem tudta elmondani a kortárs európai költészetben, az ő teljesítménye nemcsak a magyar lírán belül egyedülálló.

Az 1945 utáni fejlődés – leszámítva az 5-6 évig tartó szocreál korszak hasonló sablonokkal dolgozó versenyfeladatait – lényegében más irányba vezetett nálunk és a lengyeleknél. Sajátos magyar jelenség Ilylyés Gyula, aki a *Nem volt elég* nagy leszámolása után a földosztásról, s a nagy építkezések lendületéről ír, de ugyanakkor megírja fiókjának az *Egy mondat a zsarnokságról*-t. Az Juhász Ferenc és Nagy László is, akik népi mítoszokból kiindulva jutnak el valamiféle expresszionista-szürrealista univerzalizmusig (kettejük közül én Nagy teljesítményét tartom a fontosabbnak és maradandóbbnak), s talán tipikus magyar jelenség Tandori Dezső is, aki éppen azáltal válik szimptomájává egy adott kornak, hogy társadalmi és emberi szempontból is teljesen érdektelen témákat versel meg egyfajta intellektuális madárnyelven, bár igen ügyes nyelvi fordulatokkal. (Más szóval a hetvenes-nyolcvanas évek magyarországi „EZ VAN”-jába a verebek életét tanulmányozó Tandori is beletartozik.)

A lengyeleknél ezzel szemben sajátos jelenség a valóság és saját emlékei szorításából az alkoholizmusba menekülő „szocialista kisúr” Broniewski, az olümposzi nyugalmából csak ritkán letekinthető ex-szkamandrita írószövetségi elnök Iwaszkiewicz és a kommunista politikai tisztből és irodalmi inkvizítorból csalódott magánköltővé visszavetülő Adam Ważyk. Itt 1955 a költői fordulat éve: ekkor lép föl Miron Białoszewski és Zbigniew Herbert, jelentkezik Grochowiak és Harasymowicz. Az imént említett Ważyk egy hosszabb versével (a *Költemény felnőttek számára* c. versre gondolok) olyan szerepet játszott a Sztálin halálát követő lengyel *Olvasás* történetében, mint nálunk Benjamin László igazságkövetelő, önmarcangoló versei. Amikor Tardos Tibor 1956-ban egy bátor cikkének *A tengervíz sós* címet adta, Pesten már szinte mindenki olvasta Ważyk alábbi sorait, s így azonnal megértették Tardos célzását:

„Az álmodozó Fourier bájosan megjósolta:
A tenger partját majd limonádé mossa.
És hát nem így van?
Isszák a tengervízet –
Kiabálnak: limonádé!
Lopva mennek haza
hányni,
hányni.”

De Adam Ważyk magyar szerepe ezzel még nem ért véget. Meghívta őt látogatóba a Magyar Írók Szövetsége, s hogy hogy nem, éppen 1956. október 23-án érkezett meg Budapestre. Rögtön elvitték a Bem-szoborhoz, beszélt is volna a tüntetőkhez, de nem volt kéznél mikrofon, s így nem jutott szóhoz. Helyette írt egy rövid, de magvas verset élményeiről *Qui tacent clamant* címmel. Ezt a versét még 1957-ben lefordítottam, s ha jól emlékszem, ezzel indult 1957 tavaszán a külföldön újra megjelenő *Irodalmi Újság*. A vershez csak annyit, hogy Ważyk, aki egy-két évig még hitt valamiféle „leninista” belső megújulás lehetőségében, 1957-ben kilépett a Lengyel Egyesült Munkáspártból, s ezt a lépését előkészítették magyarországi tapasztalatai:

Veletek voltam aznap, mikor a Bem szobornál
magyar és lengyel zászlók alatt ujjongtatok.
Nem tudom, közületek ki él még és ki holt már,
midőn elnémult minden, csupán a tűz ropog.

A nagy kavarodásban, Déry, te hívtál föl
aggódva telefonon: bajom nem esett-e?
S hallottam a hangod még a Parlamentből
mint utolsó kiáltást az éterbe veszve.

Mi, lelkiismerete a történelemnek,
hallgatunk – államérdek ez a néma beszéd...
Hol a felkelők hamván keserű füst terjeng,
a végső mítosz összedőlt. De Bem emléke ép.¹¹

A magyar ötvenhatról egyébként formás kis antológiát lehetne összeállítani lengyel költők verseiből: Iwaskiewicz, Zagórski, Karłowicz, Herbert, Grochowiak, Woroszyński és Jan Zych is írtak róla, hogy csak a fontosabb neveket említsem.¹² Közülük Nyugaton Zbi-

gniew Herbert a legismertebb, ez a bizonyos „magyar” verse meg is jelent Nagy László fordításában a néhány évvel ezelőtt Budapesten kiadott Herbert-válogatásban, de (a hivatalos lengyel kiadást követve) cím nélkül.

Herbert 1924-ben született Lvovban, és bár korábban is jelentek meg versei, igazi bemutatkozása 1955-re esik. Történelmi és kulturális utalásokkal átszótt, klasszicizáló líráját fanyar humor, biztos képalkotó készség és nem manipulálható erkölcsi elkötelezettség jellemzi.¹³ Herbert ritkán ír kizárólagosan lengyel témákról, de ha ilyenhez nyúl, szava súlyos és megfontolandó. Számos versét fordítottam, az itt következő, éppen mert az identitásproblémáról szól, a legérdekesebbek közé tartozik.

TÖPRENGÉS A NEMZET PROBLÉMÁJÁN

A tényből hogy egyformán káromkodunk
s egyazon szavakkal vallunk szerelmet
a tudós túl sokra következtet
aztán a közös iskolai olvasmány sem
nyújt feltétlenül elegendő alapot
az együtt-öléshez
hasonló a helyzet a földdel
(fűzek homokos út búzatábla plusz báránypelldők az égen)
szeretném tudni végül is
mennyi ebből a bebeszélés
s hol kezdődik a valódi kötelék
vajon történelmi élményeink
elferdítették volna lelki alkatunkat
s az eseményekre most hisztériás
törvényszerűséggel reagálunk
vajon még mindig barbár törzs vagyunk
mesterséges tavak elektromos erdőségek között
az igazat megvallva nem tudom
csak annyit mondhatok
hogy van kötés van élő kapcsolat
kitetszik ez sápadtságunkból és
a hirtelen elvörösödésből is
az ordítózásból ahogy karunk kilendül
s azt is tudom ez sietősen
megásott sírhoz is vezethet

végrendeletül végül hadd mondjam el
tudja mind akit illet:
lázadtam én is
de vallom, hogy e bevérzett kötés-kötélék
lesz a legutolsó amit
a szabaduló majd fölszakít

Némi egyszerűsítéssel azt állíthatnánk, az 1955/66-os „új hullám” óta az egyetlen igazán érdekes fejlemény a lengyel lírában az ún. „kontesztáló” nemzedék megjelenése volt 1968/69 táján. Közülük kerülnek ki a mai lengyel költészet olyan alakjai, mint Zagajewski és Kornhauser, Krynicki és Stanislaw Barańczak. Költészetüknek fontos vonása egy újraértelmezett elköteleződés: aktív részesei kívánnak lenni a társadalom mozgásának, anélkül hogy feladnák a hivatalos formákkal és formulákkal szembeni élesen kritikus alapállásukat. A „kontesztálók” lírájában fontos szerep jut a nyelv kritikájának. Az 1946-ban született Barańczak legjobb versei például átvilágítják a nyelv beteg szövezeit, leleplezik a retorika kegyes hazugságait, felfedik a propagandaszólamok akaratlan többértelműségét. Barańczak jelenleg az amerikai Harvard egyetemen tanít, de korábban évekig volt munka nélkül, feketelistán, s évekig kellett várnia útlevelére is, ezt végül a Szolidaritáskorszakban sikerült megkapnia. A magyarországi lapok közül néha a hajdani *Mozgó Világ* hasábjain olvashattunk ilyen, a „kontesztálók” hangvételére emlékeztető verseket; nevet is csak egyet említenék, a legutóbb szamizdatban kiadott kitűnő Petri György nevét – az ő verseinek iróniája, keserű pontossága olyan, ahogy írhatták volna őket akár Varsóban is. Hadd zárjam ezt az összehasonlító ismertetést egy verssel, amit különösen szeretek, Barańczak remek kérdőívével, amelyet (igaz) a költő már jó pár évvel ezelőtt töltött ki, de amely ma is aktuális.

KÉRETIK OLVASHATÓ ÍRÁSSAL KITÖLTENI

Született? (igen, nem; a szükségtelen
rész törlendő); miért „Igen”? (megindokolni); hol,
mikor, miért, kinek él? kivel érintkeznek
agysejtjei, kivel egyezik meg
érverésének üteme? rokonai a határokon
– bőre határain – túl? (igen, nem); miért
„nem”? (megindokolni); bekapcsolódott-e

a kor vérkeringésébe? (igen, nem); intéz-e leveleket saját magához? (igen, nem); bizalmas telefonnal rendelkezik? (igen, nem); táplál-e bizalmatlanságot, s mivel táplálja? honnan veszi az engedetlenségének féken-tartásához szükséges eszközöket? vajon van-e birtoka, s amivel rendelkezik, a félelem, tartós? idegen nyelvek és testek ismerete? érdemrendek, kitüntetések, stigmák? polgári bátorságának állapota? akar-e gyereket? (igen, nem); miért „nem”?

JEGYZETEK

¹ Wiktor Weintraub: *The Poetry of Adam Mickiewicz*, Hága 1954, 143. l.

² Adam Mickiewicz: *Dziela*, XV., Varsó, 1955, 460. l.

³ Az *Új Látóhatár* már 1973/4 számában közölte Norwid öt versét.

⁴ Lásd pld. a „Co to za gwar” című dal változatait *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich*, Warszawa, 1978, 277. l.

⁵ J. Z. Jakubowski: *Literatura Młodej Polski*, Warszawa, 1967, 143–145. l.

⁶ Idézi Czesław Miłosz: *The History of Polish Literature*, London, 1969, 358. l.

⁷ St. Wyspianski: *Dramaty wybrane*, I. Kraków 1972, 319. l.

⁸ Ady Endre: *Összes Versei*, Budapest, 1955, I., 210. l.

⁹ Witkacy drámáiból magyarul is megjelent egy válogatás Kerényi Grácia fordításában. *Drámák* (Európa, 1973).

¹⁰ Fordításomban megjelent a kolozsvári *Korunk* 1981/7/8. számában.

¹¹ Ez a végleges fordításváltozat először *Az ismeretlen fa* (Washington, 1978) című gyűjteményben látott napvilágot.

¹² Össze is állítottam egy ilyen antológiát, megjelent lengyelül (a versek egy részének magyar fordításával) *Polscy poeci o węgierskim Październiku* címmel. London, 1986.

¹³ Az *Új Látóhatár* Herbert több versét közölte, a legutóbbit az 1982/2. számában; a *Nagyvilág* is gyakran közöl Herbert-verseket.

KORUNK MŰVÉSZE, NORWID

Lengyelország 1971-ben ünnepelte Cyprian Norwid születésének százötvenedik évfordulóját. Norwid különleges, de a művészet történetében ismétlődő képlet: életében el nem ismert, még halála után is sokáig alábecsült, kivételes tehetségű művész. A korabeli elismerés hiányát, mint annyi más esetben, itt is a társadalom megszokáson alapuló elvárásai és a költő sajátos kifejezésmódja, újszerű, furcsának ható megoldásai közötti távolság magyarázza. Norwid írásművészetének modernségére vall, hogy bár az 1821 és 1883 között élt költő újrafelfedezését rendszerint 1901-re szokták keltezni (ekkor jelent meg a varsói *Chimera* első száma Zenon Przesmycki programadó cikkével, a *Zsenik sorsá*-val), életművét minden új nemzedék a felfedezés izgalmaival értékelte újjá, vitatta s fogadta be, s értékeinek feltárása voltaképpen még ma is folyik, mindmáig nem lett az irodalomtörténet bebalzsamozott „szép halott”-jává. Ehhez persze hozzájárult az is, hogy Norwid műveinek egészen napjainkig nem jelent meg teljes kiadása. Juliusz W. Gomulicki, a jeles Norwid-kutató, irodalomtörténész érdeme, hogy 1973-ra végre a lengyel olvasók kezébe kerül a teljes Norwid-kiadás, a *Pisma wszystkie* mind a tizenegy kötete.*

Az életmű, amelynek skálája a lírai verstől a historiozófiai tanulmányig terjed, nehéz korban, kedvezőtlen körülmények között született. A fiatal Norwid a Paskievics-korszak fojtott levegőjű, összeesküvésekkel és ismétlődő megtorlásokkal terhes Varsójában a nagy romantikusokon nevelődött – Byront és Mickiewiczet idézte barátaival. Később Párizsban megismerte és nagyra tartotta Słowackit, s egy ideig baráti kapcsolat fűzte az *Istentelen komédia* szerzőjéhez, Zygmunt Krasinskihez. Bár sorsában vannak a romantikusokéra emlékeztető, velük rokon vonások (ő is emigrációban töltötte élete java részét, a lengyel füg-

* Az utolsó kötet csak 1976-ban jelent meg. (G. Gy.)

getlenség kérdését ő is központi problémának tartotta), s bár filozófiájában is fellelhetők a kor romantikus eszméi, Norwid tudatosan vállalta a hagyományokhoz hű úttörő, a korok szakadékat saját testével áthidaló áldozat kettős szerepét. Nem törekedett a romantika és a pozitívizmus szintézisére, hanem mindkettőt úgy tagadta (a romantikát főleg stílusában, a pozitívizmust szemléletében), hogy egyúttal integrálni is tudta költészetébe legértékesebb vonásaikat. 1866-ban befejezett nagy versciklusa, a *Vade-mecum* a század lengyel lírájának fontos teljesítménye; egyszerre összegezés és útnyitás. Mint Norwid egyik levelében írja, „akár akarják, akár nem”, a lengyel költészet azon az úton, abban az irányban halad majd tovább, amerre versciklusa mutat. Jósolata csak évtizedekkel később teljesült. Olyan versekben, mint az *Idegek* vagy a *Lárva* a századvég szimbolistái meglepve ismertek fel egy már korábban is lehetséges, morális ihletettséggű szimbolizmust, más költeményei pedig, így a sodró erejű *Gyászrapszódia Bem halálára* expresszionista vízió erejével hatottak a huszadik század olvasóira.

A norwidi líra múlt századi népszerűtlenségét elsősorban nem ezek a versek okozták, hanem inkább a Ballanche és Cieszkowski filozófiai rendszerét kibontó metaforái, ehhez kapcsolódó axiómái, gyakran homályos utalásai és bibliai, újtestamentumi modellel alapuló parabolái, elliptikus stílusa. Azt kell hinnünk, Norwid idegenül forgolódott korának prométheuszi és messianisztikus megszállottságú lázadó, valamint szárazon utópista társadalomszervezői között. Mélyen hívő katolikus ő, akinek kereszténysége az apostolok őskeresztény hitére emlékeztetően hitvalló és egyszerű, de akinek finom dialektikájú történelemszemlélete, a világ, az emberiség egyetemes fejlődésbe vetett hite áthatja és progresszívvé teszi egész világnézetét, amelynek központjában nem a metafizika, hanem az ember önmegvalósítása áll. Norwid ennek a látomásnak (és egyben munkaprogramnak) az elkötelezettje. Számon kéri a tizenkilencedik század társadalmától a krisztusi tanok meghamisítását és elikkasztását, tisztán látja, hogy az iparosítás, a gyors ütemű technikai fejlődés, bizonyos társadalmi rétegek meggazdagodása nem képes megoldani az emberiség alapvető problémáit. Tudja, hogy 1848-ban az európai ember még nem érett meg egy igazságos társadalom megvalósítására, de azokhoz tartozik, akik 1849 roppant törése után is hívek maradnak a világszabadság és a nemzetek közötti testvériség egyre anakronisztikusabb eszméihez. Képtelen elfogadni „a pénz és robot új Szibériáját”, a második császárságot annyira jellemző mohó szerzésvágyat, féktelen pénz- és rangimádatot, nem hisz abban, hogy az emberiség boldogulása automatikusan következik

a gazdasági törvényekből, és nem kíván egyéni helytállást, erkölcsi erőfeszítést. Kritikája a művészetre is kiterjed. Elbeszéléseiben szinte swifti iróniával mutat rá a nyugati civilizáció ellentmondásaira, *Adleones* című novellájában pedig azt írja meg, hogyan bocsátja áruba tehetőségét a művész, aki kész a polgári megrendelő ízlésének maradéktalan kiszolgálására.

A kor elvtelenségének és törpeségének ostorozása, a kordivat megvető elutasítása azonban csupán egyik, ha nem is lényegtelen aspektusa Norwid művészetének. A költő Baudelaire-hez hasonlóan igen fogékony volt a képzőművészetek iránt – festőnek indult, élete végéig festett, vésett és rajzolt, többnyire ebből, s nem írásából élt, a többi közt a New-York-i világkiállítás albumkatalógusába is dolgozott, az ötvenes évek elején egy lengyel kritikus arra akarta rávenni, hogy illusztrálja a *Divina Commediá-t*... Zenei érdeklődését egyik legismertebb, magyarra is lefordított hosszú verse, a *Chopin zongorája* jelzi. Ez a sokoldalú és érzékeny művész, aki tud „szépen” írni – elég utalni a *Fekete virágok* finoman árnyalt próza-etűdjeire, vagy *A Dorio ad Phrygium* megkapó hangulatú versrészleteire – mégis egy didaktikusabb, prózaibb, érdekesebb líra szolgálatába szegődik. Nem szépet, igazat akar mondani. „Pontos névvel” akarja illetni a világ dolgait, a lényegre mutató megnevezést tartja a költő elsődleges feladatának.

A pontos megnevezés igénye dinamikus feszültségben áll a norwidi költői technika egyik legjellegzetesebb vonásával: az elhallgatással. A csend, a szünet, a ki nem mondott szó is része a versnek – ezt már a fiatal Norwid is tudja, de egy egész élet költői gyakorlata kell hozzá, hogy véglegesen meg tudja fogalmazni *Milczenie* című öregkori tanulmányában. Versszövegeiben ez a – mai szóval – kihagyásos technika szüntelenül érvényesül. Ezért Norwid legtöbb verse (és drámája, és prózai szövege) az olvasótól állandó figyelmet, együttalkotást igényel. Teljes figyelmet, teljes szellemi jelenlétet. Lehet, hogy ez a figyelem nem mindig térül meg, hiszen Norwid is írt hosszú, bonyolult és a mai ember számára már nehezen élvezhető elbeszélő vagy éppen tanköltevényeket. (Ezek között is van azért remek lírai betétekkel megtűzdelt „alapszöveg”, olyan, mint az igen gyakran idézett *Promethidion*.) De ez nem változtat költészetének lényegén, kihívó, feszült intellektualitásán. Norwidot olvasva úgy érezzük, a költő szüntelenül monologizál, de monológja csak az olvasóval folytatott párbeszédben egészül ki. Amikor megírta a *Vade mecum*-ot, tudta, költészetét csak a jövő, az unokák nemzedéke értheti meg.

Norwid nem hirtelen fellobbanó, s azután elnémuló, hanem hosszan és sokáig izzó tehetség. Tőle származik a Wajda-filmben elhangzó, világhírűvé lett hasonlat a hamuról és a gyémántról. *Emlékkönyvbe* című versében fogalmazta meg ezt kérdés formájában:

„És csak hamu marad, s felkavart por, szemét
mit szakadékba vet a vihar? Vajon marad
tündöklő gyémánt is a hamu alatt,
örök győzelem hajnalaként?”

Jastrun, a kitűnő lengyel költő, új esszégyűjteményének *Tündöklő gyémánt* a címe. A könyv Norwidról szól. Az utódok a hamut félresöpörték, s alatta megtalálták a drágakövet.

EGY RENDHAGYÓ SZIMBOLISTA: BOLESŁAW LEŚMIAN

Egy évvel Ady Endre után született az a lengyel költő, akit ma a lengyel szimbolizmus legnagyobb alakjaként tartanak számon: Bolesław Leśmian. Életrajza látszólag eseménytelen, néhány mondatban összefoglalható: Ukrajnában nevelkedett, a kijevi egyetemen szerzett jogi képesítést, és néhány Párizsban töltött év kivételével kis vidéki városokban, visszahúzódva élt, jegyzőséggel kereste kenyerét. Pályája kezdetén Leśmian oroszul is verselt, és rendszeresen közölt az orosz szimbolisták folyóirataiban a *Vjeszi*-ben és a *Zolotoje Runo*-ban. Jóllehet költészetében vannak vonások, amelyek Balmonttal, Hlebnyikovval, sőt Adyval rokonítják, Leśmian nemcsak a közép-kelet-európai szimbolizmus reprezentatív költőitől, hanem saját lengyel kortársaitól is igen sok tekintetben különbözik. Egészen a legutóbbi időkig úgy tekintettek rá, mint az *Ifjú Lengyelország* hanyatló korszakának kifinomult ízlésű, de különködő költőjére, akinek világa olyan távol áll a valóságtól, hogy azt közönséges halandó nem képes megismerni. Ez a kép a hatvanas évek eleje óta lényeges változáson ment át – nemcsak Leśmian irodalomtörténeti helyét sikerült hozzávetőleges megbízhatósággal kijelölni, hanem a kritikai vizsgálódás művészetének olyan új rétegeit tárta fel, amelyek filozófiai alapot adnak életművéhez, s új, érdekes megvilágításba helyezik a leśmiani világ egész problematikáját.

Egy bizonyos: Leśmian nemcsak hogy nem forradalmi költő, de még a történelemhez és a társadalomhoz is alig van köze. Mielőtt azonban rásütnénk a „formalizmus” bélyegét, nem árt felidézni Szerb Antal véleményét, amely szerint az igazi költő három dologról szokott újat mondani – a szerelemről, a természetről és a halálról. Ez a rendhagyó szimbolista pedig mindegyikről tudott mást, illetve *másképp* emlékeztetést mondani, meghökkentő szemantikai kapcsolatokat teremtve ember és természet, szerelem és természet, halál és szerelem között. Jacek Trznadel, Leśmian kiadója és kritikusa, az „értelem keresését” látja ebben a lírában, amelyet nem annyira a prózában is leírható jelen-

ségek és viszonylatok, mint a lélek és a „lelkes természet” titkai, hullámzásai és rezdülései izgatnak, az, ami csak intuitív módon, a költészet sajátos eszközeivel ragadható meg.

Életében mindössze három versgyűjteményt adott ki (a negyedik már halála után látott napvilágot), s az első, a *Sad rozstajny* (*Kert a keresztúton*, 1912) és a harmadik, a *Napój cienisty* (*Arnyékos ital*, 1936) között formailag kevés a különbség. A versek hangulatát tekintve már több: a kezdeti versek vizionárius életvágya, mohósága, szinte buja vibrálása később átadja helyét a haláltematikának, a megismerésre törő feszült figyelem, a magány pesszimiztikus konstatálásának. Ugyanakkor Leśmian életműve sokkal zártabb, mint legtöbb kortársáé (és itt nemcsak a koronként megújuló, de eklektikus Leopold Staffra gondolok). Zárt kifelé, mert már túljutott az *Iffjú Lengyelország* törekvésein, de nem egyezik meg sem a *Skamander*, sem az *Avantgarde* esztétikájával, s zárt egyszersmind befelé is, mert első verseitől a legutolsóig lényegében ugyanabban a témakörben mozog, a természet, a lélek és a másik ember megismerhetősége foglalkoztatja, tartja lekötve képzeletét.

Leśmiant a természet metafizikája izgatja. Nála nem arról van szó, leírható-e teljes gazdagságában a természet, birtokba vehető-e pusztán a megnevezés mágikus erejével; a megismerés itt azonosulást jelent, illetve animizálást. Leśmian flórája és faunája szüntelen mozgásban van, alakul és változik; önkényesen, de valójában titkos törvényeknek megfelelően változtatja alakját. Az *Átváltozások* ezért tartozik Leśmian igen jellemző, s bonyolultságában is legizgalmasabb versei közé. Eszerint nemcsak a dolgok függnek össze, hanem az élőlények is, bármilyen tudatfokon rögzítette létezésüket a természet fejlődése vagy egy szellem önkénye. Az ember is része ennek az összefüggésnek, amelyet néha villámfény-világossággal lát meg, s ilyenkor a változás könyörtelensége elborzasztja. A „lelkes” természettel kapcsolatban ide kívánczik Leśmian egy gyakran idézett kijelentése: „Én a természetet... úgy tekintem, mintha nem csupán én vágyódnék utána, hanem az is utánam”. A *zöldbefúlt* című Leśmian-vers úgy is felfogható, mint az ember szerelmi aktusa, közösülése a természettel, amely – a partnerek nyilvánvaló összeférhetetlenségénél fogva – önmegsemmisítéssel végződik. S igazat kell adnunk Tymoteusz Karpowicznak, aki ezt írja: „Leśmiannak szinte minden egyes verse a behatolás apoteózisa, az ismeretlenbe való vaktában-beleugrásé.” Persze *A zöldbefúlt* nem egyszerűen „utazás az ismeretlenbe”, nem csupán kísérlet az ős-

zöldvilág lényegének a megismerésére, hanem egyben eleve reménytelen nyelvi vállalkozás is a kifejezhetetlen kifejezésére.

S ezzel érintenünk kell Leśmian költészetének egyik alapproblémáját: miért rendhagyó szimbolizmusa, s hogy miért lefordíthatatlanok, illetve csak fogyatékosan közvetíthetőek fordításban egyes versei. Nem a természet vagy a szerelem mitologizálása, illetve Leśmian filozófiai irányzatossága (Bergson gondolatait kibontó törekvései) hermetizálják költészetét, hanem lírájának az a különös sajátossága, hogy benne úgyszólván *minden megelevenedhet*. Ezt a pánanimizmust, illetve az ebből következő költői módszert hívja Sandauer „a pillanat mitológiájának”. A természet itt az állandó potencialitás állapotában él, s nemcsak manók, gnómok, sellők vagy erdei szellemek tűnhetnek elő egy-egy szikla, vagy fa mögül, hanem különös, egyszeri bicebóca torzlények is, amelyeket a népi elemeket felhasználó fantázia és a nyelvi szeszély együttesen vagy külön-külön teremt. Ez a tökéletlenség, ideiglenesség, „olyan-amilyenség” nyilvánul meg Znikomek, Srebroń, vagy akár a pléhkeresztől leszálló Krisztus alakjában, aki együtt vándorol a nyomorék katonával. Alakteremtő fantáziájában Leśmian nemcsak a szláv néphitet használta fel, annak pogány elemeivel és groteszk humorával együtt, hanem a hindu mitológia és filozófia tanításai-ból is merített. Világában minden megvalósulásra tör, a meg nem valósulható szenved, mert – jóllehet amorf állapotban – valahol létezik. S a megvalósulás is legtöbbször tökéletlen. Azzal, hogy a semmiből percnyi létű mitológiai lényeket teremt, Leśmian egyszersmind a formák önkényességét s végső fokon megismerhetetlenségét sugallja. De a leśmiani „pillanat mitológiájában” éppen az a rendkívüli, hogy meseszerű torzságukban is mennyire konkrétak és egyénítettek ezek a versbe tolakvó lények, sejtelmek, hangulatok és különös lelkiállapotok eme megtestesítői. Leśmian szimbolizmusa tehát nem egy esztétikai elméletet illusztrál, hanem a költő népi motívumokkal és hiedelmekkel dúsított élményeit önti váratlan, olykor taszítóan végletes formákba; bár például Srebroń, a Holdezüst, semmivel sem fantasztikusabb szimbólum, mint a Jó Csönd Herceg, vagy a Disznófejű Nagyúr.

S a Léda-versek szerzőjéhez hasonlóan Leśmiannál is központi téma a szerelem, különösen testi vonatkozásaiban. Ő írta talán a huszadik század legszebb erotikus versciklusát lengyelül. Erotikus és nem szerelmes versek ezek, többnyire hagyományos versformákban, a nyelvi megformálás rendkívül magas szintjén. Mint más szimbolisták, Leśmian is a nemek hegemoniájáért vívott harcnak látja a szerelmet. A nemi összecsapás ugyan nem zárja ki a gyöngédséget, sőt áhítatot,

de a gyönyör gyakran átcsap kegyetlenségbe, sőt a népi-fantasztikus fogantatású balladák esetében gyilkosságba. Az egyik versben a teljes birtoklás lehetetlensége kínozza a költőt, a másikban még Baudelaire-en is túltesz a test pogány imádatában, amikor ezt írja: „S emlíd forrásánál én elnémult ajakkal / Tested halhatatlanságáért imádkozom” (*Zmienonaż po rozłące?*) A leśmiani erotika erejéből és szuggesztivitásából mit sem von le az a tény, hogy a szerelmi partner mindvégig névtelen marad, és hogy minden imádat és rajongás ellenére Leśmian kedvesében elsősorban a saját megismerésére szolgáló eszközt lát.

Önmagát, saját értelmét keresi a testbe zárt ember a másik testben – s a lélek vajon merre veti ki hálóját? Leśmian istenképe nyugtalanítóbb és ellentmondásosabb, mint Adyé: a pogány ráolvasások szellemeitől az emberrel együttműködő Krisztusig terjed, és szinte végtelen az „Istenek” lehetőségskálája. A *Facipők* című versben a földi életben nincstelen halott halála után a lábára adott facipőben ballag Isten elé, akit – ha nem fogadja őt szívesen – eltaposhat; Illés próféta pedig, miután tüzes szekéren megérkezett az égbe és „négyszemközt” beszélt Istennel, feleslegesnek nyilvánítja őt, és tovább száguld a „mindenségtenbe”, vagyis olyan térbe, ahol már vége a mindenségnek. Mint ez a pár példa mutatja Leśmian lírájában „Isten” relativizálódik, funkciója versről versre változik, hatalma az embertől függ, nem az ember tőle. Az emberi sors tragikumát Leśmian nem csupán a vallás értékrendjének megbomlásában látja, nem csak abban, hogy az ember idegenségére sem a természetben, sem a szerelemben nem nyerhet tartós feloldozást, hanem abban is, hogy (mint azt Mieczysław Jastrun összegezi egy helyütt) Leśmian nem egy világban, hanem világokban gondolkodik, de tudja, hogy ezekbe az önálló világokba lehetetlen bejutni. Költészete ennek a maximalista igényen alapuló lehetetlenségnek a jelképes, magas fokon megformált kifejezése.

Pesszimista költészet ez, nyelve is állandóan a lehetetlen határán mozog, s talán ennyiben rokon bizonyos modern filozófiai áramlatokkal, például az egzisztencializmussal. Leśmian fosztóképzős főnevei és bizarr igei neologizmusai elmoszák a határokat valóság és képzelet, logika és intuitív megismerés között, s feledtetik, hogy igen gyakran használ már a francia szimbolizmus kelléktárából ismert és elhasznált kulcsszavakat. Éppen nyelvi merészsége és különössége tesz Leśmiant az újabb lengyel költészet előfutárává, s az európai szimbolizmus népi hatásokból táplálkozó ágának jelentős, nálunk még többé-kevésbé ismeretlen de tüzetesebb megismerésre ajánlatos képviselőjévé.

FORMATEREMTŐ KÜZDELEM A FORMÁKKAL

Witold Gombrowiczról

Amikor Witold Gombrowicz tizenegy éve utolsót lélegzett dél-franciaországi házában, már szárnyára kapta a világhír. Regényeit a legtöbb világnyelvre lefordították, darabjait nagy sikerrel játszották mindenütt, Párizstól Stockholmig. Mégsem állíthatjuk, hogy a nemzetközi elismerés szinkronban volt a tényleges művészi eredménnyel (a magyarországi befogadás lassúsága külön fejezetet érdemelne). Amikor Gombrowicz megkapta a Prix International de Littérature-t, ezt a tekintélyes irodalmi nagydíjat, éppen leggyengébb regényét, a *Kozmoszi* vehették kezükbe a nyugati olvasók, míg a szerző legjobb prózai művét ugyanők csak két évtizedes késéssel ismerhették meg. Az 1938-ban kiadott *Ferdydurke* című regényre gondolok* (a második lengyel kiadás időpontja 1957), erre a rendkívüli hatású műre, amellyel Gombrowicz alapjaiban rendfítette meg a lengyel prózaírást. Más szóval, vagy más szóképpel: aláaknáztta és fölrobbantotta a hagyományos epikai konvenciót. S ezzel a két háború közötti lengyel regény új típusát teremtette meg a kor társadalmi-dokumentarista és pszichologizáló regénye mellé. S tette ezt egyedülálló módon – nem fordult segéd-eszközökért sem Kafkához, sem Joyce-hoz, sem Musilhoz.

Maga a regény címe nem jelent semmit. Amikor Gombrowiczot arról faggatták, honnan vette a címet, azt mondta, hogy olvasott egyszer egy H. G. Wells-regényt, s abban volt egy Ferdy Durke nevű hős. Ha viszont a szót egybeírjuk és lengyelesen ejtjük, nincs semmi értelme, ez a kifejezés így eleve abszurd képzeteket kelt az olvasóban. De a narrátor-hős helyzete még abszurdabb: a regény első oldalain beszámol identitásválságáról, ami abból a tényből következik, hogy bár papírforma szerint harmincéves, mégsem érzi felnőttnek magát: „a helyzet nem volt világos, magam sem tudtam, felnőtt vagyok-e vagy kamasz,

* Magyarul is megjelent 1982-ben, Kerényi Grácia fordításában. (G. Gy.)

így hát... nem voltam sem ez, sem az, nem voltam semmi”. Ebből a Karinthy-novellára emlékeztető alaphelyzetből a hős nem képes kitörni, mivel úgy érzi, érettsége-éretlensége nem elsősorban tőle függ, hanem attól, mit gondolnak róla mások, tehát ha környezete („mások”) éretlennek látja, akkor, ha megfeszül is, az marad. S innen az első fejezet meghökkentő fejleménye. Hősünket, Józsiót (Jozsó) meglátogatja egy régi tanárja, Pimkó, aki felismervén a harmincéves kamasz alapvető éretlenségét, „képzettségének hézagait”, őt egy határozott mozdulattal visszatereli a középiskolába. Jozsó tiltakozna, de Pimkó tanári tekintélye „popsit” ragaszt rá, s ennek a rózsás gyermeki fenéknek olyan a súlya, hogy visszahúzza a delikvenst az iskolapadba.

A *Ferdydurke* szerkezetileg öt részre tagolódik: három „cselekményes” tételre és kétszer két - mert előszóval ellátott - „elméleti” fejezetre. Az utóbbiak (*A gyermekkel bélelt Filidor*, *A gyermekkel bélelt Filibert*) más formában, de ugyanazokat a konfliktusokat exponálják és variálják, mint a cselekmény. Ez pedig három szintéren vonultatja végig a köz- és magánéretlenség kavalkádját - Jozsó először a gimnáziumban, aztán a polgári családnál (ahová kosztra-kvártélyra beadták) s végül a nagybácsi vidéki kúriáján kerül éles összetűzésbe az „érett” viselkedésformákkal és konvenciókkal. Egyik konfliktus mulatságosabb, mint a másik, jóllehet Jozsó nem komédiaként éli meg az adott helyzeteket, hanem szabadulni próbál bennük éretlenségből fakadó megaláztatásaitól, szenvedésétől. De végső soron mitől szenved? A formáktól, amelyeket a társadalmi közmegegyezés rákényszerít. Bizonyos helyzetekben e formák áthághatatlanok; kötelező erejük miatt az áldozat valósággal konvenciókretrecben érzi magát. Mindezek a társadalmi, lélektani és kulturális formák és viselkedéssémák eleve megvannak adva, cselekvési szabadságában gátolják, vagy attól meg is fosztják az autentikus létezmódra törekvő egyént. A főszereplő egy bizonyos idő után csak fizikai erőszakkal tud ezekből a helyzetekből kitörni - a *Ferdydurke* mindhárom „cselekményes” része zűrzavarral és tömegverekedéssel végződik, illetve valami olyannal, amit a lengyel *kupa* szó fejez ki, s ami körülbelül megfelel az ifjabb éveinkben kirándulásokon játszott „kicsi a rakás, nagyobbat kíván” című társasjátéknak.

A *Ferdydurke* interpretálására több lehetőség kínálkozik. Társadalmi szatíra lenne ez a sajátos mű, amely egymás után leplezi le a 19. századból visszamaradt idealista-hazafias frázisokat szajkózó hajdani lengyel iskolarendszert, a technokrata-pozitivistá Mlodziai család alapvető kispolgáriságát, valamint a háború előtti földesúri „úr-szolga”

kapcsolat anakronizmusát, s az ezt feloldani kívánó narodnyik népmádat és naiv testvéresülésvágy groteszkségét? Noha mindez benne van a műben, a *Ferdydurke* ennél sokkalta gazdagabb jelentésszférával bír. Még a legkonkrétabban lengyel utalások sem csak lengyel vonatkozásban érvényesek. Ha az iskolában Słowackiról a tanár azt mondja, hogy azért volt nagy költő, mert nagy költő volt, ugyanezt el lehetne játszani egy magyar gimnáziumban, mondjuk Petőfivel. Sem az anakronisztikus vidéki életmód, sem a városi modernség paródiája nincs helyhez kötve, ami pedig zseniális a *Ferdydurké*-ben, mind az emberi lét- és viselkedésformák „mélystruktúrájára” utal. Syfon és Mientusz (az idealista és a materialista) grimaspárbaja az iskolában; Jozsó ördögi ötletei, amelyekkel fölforgatja a Mlodziak család életrendjét, aláássa önbecsülését; végül Mientusz végzetes kísérletei a „test... vériesülésre” az istállófiúval: mind antropológiai felismerésekből fakadnak, s a legközösebb emberi, a biológia síkján valósulnak meg. Gombrowicz ebben a regényben megfogalmazza az ember tudatalattijának tiltakozását a rákényszerített, de „nem testhezálló” formák ellen, rámutat az ideológiák biológiai-mélypszichológiai forrásaira, és – Heideggerhez hasonlóan – leleplezi azokat a kulturális sémákat, amelyek meghamisítják az egyén autentikus (az igazi értelemben vett harmonikus) létezését. Azt mondhatjuk tehát, hogy a *Ferdydurké*-ben Gombrowicz kísérletet tett a modern emberi lét egy lehetséges strukturális modelljének megalkotására.

A *Ferdydurke* felfogható persze Bildungsroman-paródiának is: Jozsó infantilizálásának, „elpopsításának” eredményeképpen végigkísérhetjük az ember biológiai fejlődését a gyermekkortól az érettségig. Hisz minden „cselekményes” részt jelképesen egy-egy testrészt képvisel – az iskola tudathasadásos, tinta- és izzadságszagú cirkuszát a „popsi” (*pupa*), a polgári család szétzilálását Zutka, a család széplábú bakfisa miatt a „láb” (*łydka*), s végül a nemesi udvarház körüli cselekményben központi szerep jut az „arc-pofa” (*twarz-gęba*) ellentétének. Hogy regényének szerkezete valóban a Bildungsromant utánozza, arra maga a szerző is utal a könyvben: „A cselekmény a popsival kezdődik... Innen, mint egy törzsből, ágaznak el a különféle testrészek, mint például a lábujj, a kezek, a szem, a fül, miközben finom és művészi átalakítások következtében egyes testrészek észrevétlenül más részekké hasonulnak át. S végül az emberi arc, a fizimiska zárja be a popsi által megkezdett ciklust.” S mivel Gombrowicz szerint az ember önmaga biológiai valóságára van ítélve, logikus, hogy a regény utolsó mondataiban (amikor is Jozsó, ahogy az már a romantikus regényekben szokásos,

előre meg nem fontolt szándékkal lányt szöktet, s a végén a lányt még meg is csókolja) visszatér kiindulópontjára: „Mivel a pofa elől nincs menekvés, csak egy másik pofához, s az ember elől csak egy másik ember ölelésébe lehet menekülni. A popsi elől pedig egyáltalán nem lehet elmenekülni. Kergesetek, ha akartok. Tenyerembe temetett pofával inalog el.”

Nemcsak regényszerkesztésében, nyelvében is újszerű a *Ferdydurke*. A mindennapi lengyelt olyan kiválóan plasztikus kifejezésekkel gazdagította, mint az „elpopsítás” (*upupienie*), vagy a „hallószervi erőszak” (*zgwalcenie przez ucho*). Hiszen nemcsak azzal lehet valakit „elpopsítani”, ha visszaküldik az iskolába, azzal is, ha éretlen gyerekként kezelik; nem csoda, hogy ez a kifejezés éppen az ötvenes évek elején lett népszerű Lengyelországban. Ami pedig a „hallószervi”, a fülön tett erőszakot illeti, hány értekezlet és gyűlés résztvevői szenvedtek (és szenvednek ma is) ettől a világ minden táján! Itt azzal a nem mindennapi jelenséggel állunk szemben, hogy amit Gombrowicz a harmincas évek végén irodalmilag megfogalmazott, az élet később kiterjesztette, s alkalmazta a széles tömegekre.

Végül is talán nem lényeges, hogy a *Ferdydurke* melyik aspektusát emeljük ki s hangsúlyozzuk, azt-e, hogy ez a regény „az elidegenedés romantikus bírálata”, vagy esetleg „az európai értelmiség dehumanizációjának jóslatát” látjuk-e benne, mint a lengyel Artur Sandauer; a mű jelentőségéhez aligha férhet kétség. Amint Gombrowicz későbbi művei, különösen a második világháború után írt két drámája bizonyítják, az íróat egész pályája során foglalkoztatták azok az antinómiák, amelyeket a *Ferdydurké*-ben felállított: a forma és a káosz, a fiatalság/éretlenség-felnöttség/érettség és a szimmetria-aszimmetria megoldhatatlan, örök ellentmondásai. Filozófiailag érintkezik e mű az egzisztencializmussal, csakúgy mint az azzal látszólag teljesen ellentétes strukturalizmussal, de mint Jan Błoński találóan megjegyezte: „Gombrowicz egyetlen filozófiában sem keresett támaszt, csupán ugródeszkát.” A *Ferdydurke* látványos ugrás volt a meglevő szinte teljes tagadásán át egy olyan képzelte jövőbe, ahol majd lehetővé válik az ember „lemeztelenedése”, antropológiai lényegének megvalósítása. Akár utópia ez, akár nem, figyelni kell rá.

MROŽEK KORAI SZÍNHÁZA

1

Századunk a művészetek forradalmi átalakulásának a kora. A képzőművészet és a zene után az izmusok előtörték az irodalmat és az építészetet is; utolsónak maradt a színház. Igaz, a húszas évek ebben a művészetben is újat hoztak – Piscator és Meyerhold színháza meglepte, felvillanyozta vagy felháborította a korabeli közönséget. De a színpadon végbemenő újítások főleg a rendező újításai voltak, s nem a drámaíróé. Brecht kivételével a drámaírók megrekedtek a konvencionális, jobb-rosszabb naturalista, esetleg szimbolista drámáknál. Brecht csak a háború után lett igazán népszerű.

Az „abszurd” dráma az ötvenes években jött világra, olyan írók bábsádkodtak mellette, mint Ionesco, Beckett, Adamov és Genet. (Mai művelői között Harold Pinter és az amerikai Albee nevét is meg szokták említeni.) Hírük megelőzte érett műveiket, Ionescót nem a *Rinocéerosz*, hanem a jóval gyengébb *Kopasz énekesnő* tette ismertté. Az „abszurd” írók művei általában nem arattak egyértelmű sikert, de nem is váltottak ki egyhangú felháborodást. Megdöbbenés helyett megzavarták, vagy elálmosították a nézőt. S a kritikusok minden sznobizmusára szükség volt, hogy elismerjék, mint ahogy azt Jan Kott tette a *Godot-ra várva* esetében: ez a darab szinte *zseniálisan unalmas*.

Az abszurdisták ballasztnak tartják és kivetik alkotói gyakorlatukból mindazt, ami nélkül a régi színház a drámát elképzelhetetlennek tartotta. Így például nemcsak a „hármasság”, de olyan alapvető kategóriákat is, mint tér, idő, valószínűség elvethetőnek, felfordíthatóknak tartanak. Eljárásuk egy bizonyítatlan, de alapelveként elfogadott tételen alapul: a világ értelmetlen. Vagy hogy pontosabban fogalmazzunk, még ez sem egészen biztos, ami biztos, az a világ *érthetlensége* (incomprehensibility). Az abszurdistákról szóló tanulmányában Corrigan ezt írja: „Ennek a mozgalomnak minden írója osztja a meggyőződést, hogy a színháznak *mindennemű emberi cselekvés* értelmet-

lenségét és irracionális voltát kell kifejeznie.”¹ (Az én kiemelésem, G. Gy.)

Ionesco és Beckett színházának előzményeit, a mozgalom őseit keresve, rendszerint két névre bukkanunk. Az első Alfred Jarry, akinek *Ubu Roi* című, 1896-ban bemutatott darabja úgy viszonylik az „abszurd” szerzők színpadához, mint egy anarchista bombamerénylet a fegyveres tömegfelkeléshez. Jarry diákheccnek szánta darabját – eredetileg egy történelemtanára kigúnyolására írta –, de az olyan groteszkül pökhendire, őszintén pimaszra és logikátlanra sikerült, hogy nyomban kihívta maga ellen a francia polgárság osztatlan felháborodását. Az *Ubu Roi* olvasva mulatságos; nem tudom, hogy hat a színpadon. Ubu, a főhős egy véresen nevetséges, hencegő tömeggyilkos, aki mindenkit becsap, felkoncol és meggyaláz, s mindezt kedélyesen, lelkifurdalás nélkül teszi. A darab végén az áldozatokat bedobálják az „agytalanító masinába”, amelyhez örömteli himnuszt zeng a kórus. Az egész annyira nonszensz, hogy már-már van is valami értelme.

A másik előfutár, Antonin Artaud manapság sokat idézett tanulmányát (*Le Théâtre et son Double*) a húszas években írta. Artaud szerint a színháznak nem az ember társadalmi cselekvését és konfliktusait kell kifejeznie, hanem az egyén legbensőbb érzéseit, tudatalatti vágyait, sőt – álmait is. Artaud színháza úgynevezett „tisza színház”, nem az élet illúzióját igyekszik kelteni, hanem a játék valóságosságát. A cselekménynél fontosabb a színpadról szuggerálható hangulat, a valószínűségnél a hipnózis. Néhány évvel Artaud előtt hasonló elképzeléseket vázolt fel esszéiben és próbált megvalósítani a gyakorlatban a lengyel Stanisław Ignacy Witkiewicz, aki azonban – nyelvi elszigeteltségénél fogva – biztosan nem hatott sem Artaud-ra, sem Ionescókra.

Melyek az „abszurd színpad”, vagy ahogy néha nevezik, az antiszínház legjellegzetesebb újításai? Legszembeszökőbb talán az antidarabok logikátlansága. A színpadon látható valóság olyan, mint egy lidércnyomás, egy rossz álom. A *Kopasz énekesnő* szereplői úgy viselkednek, mint a csendes örültek, *A lecke* professzora értelmetlenül handzsászó szadista-mániákus, Beckett hősei alig-emberek, vagy embertorzók. A régi drámában hagyományos cselekményt itt egymásra következő érzelmi állapotok pótolják – talán ezért is írnak az abszurdisták annyi egyfelvonásost. Nincsenek hősök a szó megszokott értelmében, az egyének helyett típusokkal találkozunk; teljesen mindegy, hogy a *Kopasz énekesnő* hőseit Smithnek vagy Martinnak hívják, éppúgy lehetne helyettük A és B is, a figurák felcserélhetőek. A típusemberek sémákban beszélnek; van beszélni-, de nincs *mondanivalójuk*,

vagy legalábbis úgy tesznek, mintha nem lenne. Az abszurdista megveti a szavakat, többre tartja náluk a taglejtést és a mimikát (Artaud: Kezdetben vala a Gesztus). Beckett egyik darabjának a címe: *Act without Words*. Martin Esslin szerint² Ionescókék lázadását ahhoz az iskolához hasonlíthatjuk, amit a filozófiában Wittgenstein kezdeményezett: a szavak jelentését, tulajdonképpeni értelmét feszegető-rájuk kérdező analitikus iskolához. Az „abszurd” drámaírók elpusztítják a klisékből és jelszavakból álló nyelvet, hogy a romokon új, tisztább nyelvet építhessenek. „Az abszurd színház a nyelvhez való viszonyában a legforradalmibb.”³ Írjuk még ide Ionesco tanulságos megjegyzését: „Semmi sem lep meg annyira, mint a banalitás.”⁴ A nyelvi klisékkel való leszámolást az antiszínház erényének kell tekintenünk, de némely darabok olvasásakor az az érzésünk, mintha a szerző a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntené – a klisékkel együtt az értelmes közlés lehetőségét.

Talán éppen ez az oka annak, hogy a világ az antidráma művelői előtt nemcsak abszurdnak és megismerhetetlennek, hanem közölhetetlennek is tűnik. Ami kevés mégis közölhető belőle, az az egyén végletes elszigeteltsége közösségtől és embertársaitól, ennek a helyzetnek a sivár tragikuma és az emberek közötti kapcsolatok értelmetlensége, tragikomikuma. Ez a színház üresnek és semmitmondónak tartja az érzéseket és a gondolatokat, a pszichológiát és a pszichologizálást; voltaképpen nem más, mint „egyetlen tébolyult jajkiáltás [a világ] alapvető nevétségessége ellen”.⁵ Az abszurd színház lényege tehát a tiltakozás, módszere és egyúttal mondandója – a paradoxon. Beckett szerint igazság, mivel az az ember számára megismerhetetlen, nem is létezik; Ionesco pedig bevallja: „nincs megoldás. Az egyetlen egészséges megoldás ennek a ténynek a felismerése.”⁶ Ha viszont minden hiábavaló, miért írnak mégis az „abszurd” írók? Az eszmékből teljesen kiábrándult ember alkotómunkájának pusztá ténye (hisz munkájuk újabb eszméket hozhat létre) paradoxonon alapul.

2

Az abszurdistákkal körülbelül egy időben vált ismertté Európa-szerte Friedrich Dürrenmatt. Beckettet még legelszántabb hívei sem hasonlítgatják a nagy görög drámaírókhoz, Dürrenmattról szólván viszont szinte önkéntelenül jár rá nyelvünk a hasonlatra: a modern világ Arisztophanése. Az anti-színház olyan ismérvei, mint a tiltakozás és a

paradoxontechnika, nála is fontos szerephez jutnak, de más, társadalomra irányulóbb formában. Dürrenmattot nemcsak a társadalom százféle módon megnyilvánuló gyávasága és hülyesége érdekli, hanem azok az erők is, amelyek a társadalmat és benne az embereket ilyené teszik. A svájci drámaíró nem realista a szó hagyományos, múlt századbeli értelmében – szatírája túlságosan is meg van tűzdelve paradoxonokkal, fantáziája túl szabadon szárnyal. Másrészt nem illik bele az „abszurdok” kategóriájába sem, mert Dürrenmatt darabjainak van (még hozzá milyen fordulatos!) cselekménye. A szereplők sem csupán típusok, vagy bábok – gondoljunk csak a bosszúvágó milliomosnőre *Az öreg hölgy látogatásában*, vagy a császárságot furfangosan elszabotáló császárra *A nagy Romulus*-ban. Dürrenmattnál a történelem formálja a társadalmat, a társadalom az egyént, az egyén a történelmet, a történelem... Vagyis ezen a világon minden kölcsönhatásban áll mindennel, s ebből lesz az emberi lét tragikomédiája.

„Dürrenmatt darabjai... olyan fantáziák, amelyekből tanulságok vonhatók le” – írja egy kritikus,⁷ de sietve hozzát teszi, hogy Dürrenmatt nem ad felvilágosítást arra vonatkozólag, *milyen* tanulságot vonhat le a néző vagy olvasó. Persze még Ionesco első darabjaiból is le lehet szűrni bizonyos tanulságokat – itt nem beszélek a *Rinocérosz*-ról, amelyet az olvasottak és látottak közül Ionesco legérettebb és legkevésbé antidarabjának tartok –, de azok nem filozófiai vagy történetfilozófiai jellegűek. Dürrenmatt pedig éppen ebből a szempontból tanulságos: minden darabja egy-egy lélektani tanulmány; fogódzót nyújt a Pénz előtt hajbókoló egyén, a tömeg, a rabság és a hatalom lélektanához. *A nagy Romulus* szerzője *elsősorban* nem a világmindenség, hanem egy történelmileg meghatározott társadalom, s ezen belül is a társadalom sorsát intézők ellen tiltakozik, szemléltetve a hatalmon lévők önzését, kegyetlenségét és ostobaságát, s a hatalomnak alávetettek gyávaságát, erkölcsi nyomorát. Ahogy Kott mondja egy rövid tanulmányában, Dürrenmatt meg van győződve arról, hogy az emberekkel mindent lehet csinálni. „Még hozzá nagyon olcsón, egy pár barna félcipő árán.”⁸

De mindennél többet mond magának a szerzőnek egy vallomása, amely élesen elhatárolja őt az abszurd színház szerzőitől: „A minden-ség számomra káosz” – mondja Dürrenmatt –. „A világ ... szerencsétlenségekből összeálló talány, amelyet el kell fogadnunk, *de nem kell megadni neki magunkat.*”⁹ Dürrenmattnak nincsenek illúziói, de vállalja a harcot a káoszt még kaotikusabbá kavaró hatalmasok, az emberi nyomorúság haszonélvezői ellen; ugyanakkor megértőbb az emberek

iránt, mint Beckett vagy Ionesco. A világot véglegesen rendezni nem lehet – talán nem is kívánatos –, rendezettebbé és elviselhetőbbé tenni azonban feladat. Van remény, olvasom ki Dürrenmattból. És hiszek neki, szívesebben hiszek, mint Beckettnek, aki ugyanazt a szót választja minden darabja mottójául: „Reménytelen”.

3

Mrożek színháza valahol az imént vázolt két irányzat, Ionescók és Dürrenmatt között helyezkedik el. Ő is alkalmazza az abszurdisták fogásait, de (szerencsére) nem teszi magáévá Beckett, Ionesco vagy Adamov szemléletét; s bár a józan ész tiszteletében, valamint a filozófiai nihilizmus elvetésében egyetért Dürrenmattal, tehetsége egysíkúbb, tapasztalatai és szemlélete pedig annyira különböznek *A nagy Romulus* szerzőjének felfogásától, hogy alig van hasonlóság kettejük színpada között. Mrożeknek néhány év alatt sikerült megteremtenie a mrożeki színházat.¹⁰

Ionesco hatott Mrożekre, de ezt a hatást nem szabad túlbecsülnünk. Mrożek nem vett át semmi lényegeset francia kollégáitól, bár nem vitás, hogy működésük bátorítóan hatott a *Rendőrség* sikerén felbuzdult, de önerejében még kételkedő fiatal lengyel íróra. Nem volt azonban szükség rá, hogy „a szomszédba menjen” szellemi segítségért. Ami a formai előzményeket illeti, olvashatta a már korábban említett Witkiewicz (Witkacy) 1956 után újra kiadott darbjait, ismerhette Gombrowicz háború előtt írott antidarabját (*Ivonne, burgundi hercegnő*). Mrożek színházának anyaga, véleményünk szerint, jobb és érdekesebb, mint az az anyag, amivel legtöbb nyugati író társa dolgozik. Az tehát, hogy Mrożek az antiszínház módszereinek alkalmazásával mulatóságos és kiválóan előadható darabokat ír, részben helyzeti adottság, részben (különösen olyan íróval összehasonlítva, mint Adamov) szemléletbeli fölény kérdése.

Sok tekintetben Mrożek nem igazi, nem törőlmetszett abszurd író. Az ő darabjai is szituációkból nőnek ki, és rendszerint a szituációk teremtik a hősokeket, de ez nem jelenti azt, hogy a szereplők állásfoglalása nem bonyolíthatja tovább a helyzetet. A logikus érvelés lehetősége mindvégig fennáll, még akkor is, ha a kiindulópont abszurd vagy teljesen hamis. Egy cseh kritikus szerint Mrożek módszere nem más, mint a valóságnak dialektikus módon való abszurdá gondolása. Az abszurdum logikája létrehozza a logika abszurdumát. A *Kopasz énekesnő*

hősei összeviszsa beszélnek, cselekvésükre és a színpadi történésre a logika teljes hiánya jellemző. Mrożek hősei a saját fogalmi körükön belül logikusan cselekszenek, jóllehet logikájuk látszólagos – a kívülálló nevetségesnek látja őket, tevékenységüket illogikusnak, pontosabban antidiialektikusnak érzi, érezheti. Mrożek nem a Lét ellen tiltakozik – a létezés célja, igazi célja, szerinte alighanem megismerhetetlen; de mint Dürrenmatt, ő is elfogadja az abszurd világ kihívását. A lét „mint olyan” Mrożeket kevésbé érdekli, annál inkább a társadalom és az ember viszonya, s ezen belül is a szerep és a séma.

Azt mondtuk, jobb az anyaga, mint a franciáké. A lengyel történelem és társadalomfejlődés felületes ismerete is meggyőzhet arról, hogy aki ezzel az örökséggel a háta mögött nőtt fel és van érzéke a paradoxon iránt, annak nem lehet szatírát nem írni. Vagy legalábbis groteszket. (Nem véletlen, hogy a két háború közötti időszak két legnépszerűbb lengyel költője, Tuwim és Gałczyński, rengeteg szatirikus verset és groteszket írt.) Hiszen még az *Ubu Roi* is – Lengyelországban játszódik. „Lengyelországban – azaz sehol” – írja Jarry, és joggal; másfél évszázadon keresztül a lengyel állam *de facto* nem létezett, Lengyelország csak a lengyelség tudatában élt.

S ez a tudat nem maradt mentes a legabszurdabb elméletektől és vágyaktól – elvakult csodavárás, messianisztikus ködévés, esztelen hősiesség, kicsinyes torzsalkodás, önmagasztalás és önleköpdösés; *liberum veto* és lovasroham tankok ellen; mindez együtt, s még sok más tulajdonság, előítélet és bizonyosság, alkotják a lengyel tudatot. Ebből a történelmi-kulturális témakörből merít Mrożek olyan darabjaiban, mint a *Pulyka (Indyk)* és *A hadnagy halála (Śmierć porucznika)*, s ehhez kapcsolódik, úgy érzem, a *Mulatság (Zabawa)* problematikája is.

Nemcsak a hagyomány, a tapasztalat is kondicionál. Az író, aki 1930-ban született, személyes élményei is a szatíra felé vonzották. A 39-es lengyel összeomlásban, minden tragikum mellett, tagadhatatlanul volt valami komikus is, hogy a német megszállás hátborzongató tragikomikumáról ne is beszéljünk. S aki a sztalinizmus virágkorát valamelyik kelet-európai népi demokráciában töltötte, képtelen volt komolyan venni azt a képmutató és pöfeteg bizantinizmust, ami csak úgy áradt a hivatalos propagandából. A szatíra viharos újjászületése az 1956 utáni Lengyelországban nem meglepő; az a meglepő, hogy nem kezdett mindenki szatírát írni. A közelmúlt élményei ott tülekednek szinte minden egyes Mrożek-darabban, ezek teszik drámaivá Piotr Ohey „vértanúságát” és fájdalmasan ismerőssé a *Nyílt tengeren* politikai érveit.

Bár Mrožek nemzeti és politikai sablonrombolásának a sajátos hátterére nem árt felhívni a figyelmet, durván leegyszerűsítsük a mrožeki mondandót, ha azt csak ilyen jellegű kritikaként értelmezzük. Mrožek színházának a célja nem csupán egy meghatározott politikai rendszer, osztály vagy érdekközösség mítoszainak szétzúzása, nemcsak a sztálini önkény abszurdumának ötletes kritikája, több ennél: *a szólamkultusz, a sématisztelet, a társadalmi szklerózis minden fajtájának elemzése, művészi lemeztelenítése*. A társadalmi követelmények bizonyos szerepeket hoznak létre (rendőrnek, csakúgy mint fogolynak, minden államban *lennie kell*), s ezeket az emberek általában magukra és másokra kötelezőnek, érvényesnek tartják. Olyan helyzetekben azonban, ahol valamilyen oknál fogva érvényüket veszítik a játékszabályok, a szerep fegyelme megtörik, s kiderül, hogy a séma tartalmatlan, s a szereppel járó szólamok üresek és értelmetlenek. Mrožek az abszurdumig vitt logika segítségével egyszerre bizonyítja a fejlődés dialektikáját (a valóság mindig túlnő a szerepen) és a mindenkori társadalom értékeinek a jövő értékeivel szembeni antidialektikus ellenállását. Ilyen értelemben bírálata nincs korhoz és nemzethez kötve. Mrožek darabjaiból az elsematizálódás láncja a következő képletben fejezhető ki:

szükséglet → intézmény → szerep → szólam → ← valóság → szükséglet

Úgy érzem, Mrožek nem hiszi, hogy a társadalmi rendszerek közötti különbség ezt a láncot jelentősen meg tudná változtatni. Azon aztán közönsége eltűnődhet, szükségszerű-e az elsematizálódás folyamata vagy sem.

Mrožek első darabjának, az 1958-ban bemutatott *Rendőrség*-nek a következő alcímet adta: *dráma a zsandárság köreiből*. Egy képzeletbeli, de erősen múlt századira stilizált államban játszódik, ahol már minden akkora rendben van (vagy mindenki olyan konformista), hogy nincsenek politikai foglyok. Azaz egy még lenne, egy utolsó, de az éppen a darab kezdetén döntötte el, hogy írásos hűségnyilatkozatot tesz az uralkodónak, nincsen rá tehát ok, hogy továbbra is börtönben tartásák. Viszont rendőrség foglyok nélkül – képtelenség. A rendőrfőnök ebben a kínos helyzetben, amikor már a nép „ádázan, vadállati módon, cudarul lojális”, kétségbeesett lépésre szánja el magát: ráveszi az őrmestert, aki egyszersmind provokátor is, hogy játssza el egy politikai fogoly szerepét. A provokátor-őrmester hosszas lelkitusa után feláldozza magát az Úgyért, sértő kijelentést tesz a kormányzóra, s lecsuk-

ják. A harmadik felvonásban a Rendőrfőnök és a Tábornok adjutánsa (aki azonos az első felvonás politikai elítéltjével) rábeszéli az álfoglyot, hogy kövessen el bombamerényletet a Tábornok ellen. A volt őrmester tökéletesen beleéli magát új szerepébe, elköveti a merényletet, s az ő szájába adja Mrożek a darab most már autentikusan hangzó befejező szavait: „Éljen a szabadság!”

A darab tétele: a szerep fontosabb az embernél, belenő az emberbe, átformálja azt, aki elvállalja. Továbbá: a társadalmi szerepek felcserélhetőek. Mindezek olyan igazságok, amelyeket már G. B. Shaw is felismert és nem egy darabjában sikerrel jelenített meg; a *Rendőrség*-et nem is ez teszi jó darabbá, hanem a helyzet és a jellemkomikum, mindaz a képtelenség, ami magából az alapötletből adódik. Az egyik jelenetben például az őrmester-provokátor arról panaszkodik, hogy néha álmában két példányban látja magát, mint hatóság és mint civil, s hogy ilyenkor a hatóság rendszerint letartóztatja a civilt, azaz saját magát. (Karinthy: Azt álmodtam, hogy két macska voltam és játszottam egymással.) A *Rendőrség* színvonala két jól pergő felvonás után nagyot esik a harmadikban. Itt, úgy látszik, a szerző már nem tudott mit kezdeni a maga alkotta szituációval, sem cselekményben, sem „poénerő”-ben nem tudta a darabot az első két felvonás szintjén tartani. Talán ez is közrejátszott abban, hogy a következő években, egészen 1964-ig, Mrożek húzódozott a háromfelvonásos színdaraboktól, addigi összegyűjtött darabjai egy-másfél, kétfelvonásosak.

Erdekes, hogy Mrożek, aki nem szereti magyarázni a darabjait és különösen érzékeny a „belemagyarázó” kritikára, a *Rendőrség*-hez írt szerzői utasításában tiltakozik az ellen, hogy darabját képletesen értelmezzék, hogy abból aktuális politikai célzásokat olvassanak ki. „A darab, azon kívül, ami benne van, mást nem tartalmaz...” A túlintertálás lehetőségén kívül Mrożeket a *Rendőrség* „túlszínpadiasításának” a lehetősége is aggasztja. Nem akarja, hogy értelmezzék darabját, mert ez „újabb gondolati sablonhoz” vezethet. A baj csak az, hogy rendező legyen a talpán, aki meg tudja állni a kísértést, hogy ne értelmezze, s ezzel ne szűkítse le Mrożeket.

A következő darab, a *Piotr Ohey vértanúsága* című bohózat napjaink letragikusabb alakjának, a kispolgárnak a sorsával foglalkozik. Ohey békésen olvasgat borzalmas ízléssel berendezett, de békés otthonában, amikor felkeresi egy hivatalnok és közli vele, hogy értesülése szerint Oheyék fürdőszobájába emberevő tigris telepedett be. Ezt a különös bejelentést mindenféle hivatalos emberek látogatása követi: Oheyn tigrisadót követel az adóbeszedő, kijön egy tudós a fenevad ta-

nulmányozására, egy hindu maharadzsa jelenik meg, aki tigrisre vadászik, s végül Oheyék lakása átalakul cirkusszal egybekötött vadászterületté. Ohey feladja a harcot a társadalom által ráerőszakolt tigrissel, és hősi halált hal a fürdőszobában. Búcsúmonológia ugyan alatta marad Szókratész védőbeszédének, de nincs híján bizonyos erkölcsi emelkedettségnek. Ohey ráébred, hogy „rossz korban él”, de nem hajlandó a kor szeszélyeihez alkalmazkodni; a teljes behódolás helyett a vértanúságot választja.

Piotr Ohey most él, de nem a mában; életmódja, vagy ha úgy tetszik, életfelfogása alig változott a századforduló óta. Rendszeresen elvégzi munkáját, elolvassa az újságot és csak félfüllel figyel felesége zsörtölődésére, még a gyerekek lármájára – szeretné, ha békén hagynák. A kor azonban, amely szétrobbantotta a múlt század illúzióit, lenyaktilozta annak korlátlan optimizmusát, betör Ohey zárt, szemellenzős világába és átfofossa az ijedt kispolgárt a huszadik századba. Nem mintha Mrożek rokonszenvezne a hatósági közegekkel, amelyek pokollá teszik Oheyék életét, de azzal is tisztában van, hogy a kispolgárt idejétmúlt beidegződései és háziáldásos sémái nem mentik meg a pusztulástól. Mrożek különös előszeretettel karikírozza ezeket a tizenkilencedik századból ránk maradt sémákat, kedvvel mutat rá anakronisztikus, provinciális jellegükre. Ebből a szempontból határozott rokonság mutatható ki első két darabja és nagy sikerű karcolatai (a *Stoń* című kötetre gondolunk), valamint a *Życie Literackie* című krakkói irodalmi lapban szerkesztett kis rovata között. A *Postepowiec* címmel ellátott rovat, vagyis a *Haladó Ember*, lényegében a múlt századbeli vidéki pozitívista-radikális hírlapok paródiája volt: fennkölt és tudálékos stílusban közölt zagyvaságokat és intelligensen hangzó halandzsát. Ami szerintem Mrożeket a Viktória-kor (vagy Ferenc József-kor?) paródiájára ösztönözte és ösztönzi, az a kor stílusának fellengzősségén kívül a kispolgár szent meggyőződése afelől, hogy világa örök és rendíthetetlen törvényeken alapszik, és hogy ő személy szerint „nem rés, de erős bástya” a haladás frontján. A salonkabátos, hegyesre pedert bajszú úriemberek magabiztos fontoskodása történelmi távlatból nézve egyszerű nevetséges és tragikus: ebből lett az első világháború. A *Rendőrség* egyes szereplői még ilyen magabiztos kispolgárok, de Ohey már szemünk láttára veszti el a társadalmi helyzet és szerep látszólagos biztos védőpajzsát, s Mrożek, aki megveti a szerepébe belegépiesedő egyént, szolidáris a védtelen emberrel.

Mrożek figyelemre méltó erénye, hogy nem részrehajló: lemezteleenítő gúnyából mindenkinek kijut. Nem kíméli a lengyel nemzeti érzé-

kenységet sem. 1960-ban írt kétfelvonásos tragibohózata (melofarsz), a *Pulyka*, legmulatságosabb darabjai közé tartozik. A romantika idején játszódik, egy kis vidéki vendégfogadóban, ahol szerepüket vesztett (felesleges?) emberek üldögélnek: egy költő, aki felhagyott az írással, egy kapitány, aki otthagyta a hadsereget és néhány paraszt. A parasztok poharazás közben mélyértelmű hülyeségeket mondanak egymásnak; a „tragibohózat”-ban a kórus szerepét töltik be. A vendégfogadóban tehát eluralkodott a hagyományos értékek és szerepek válsága, amit Mrożek egy szóval „hamletizmus”-ként definiál. Hirtenlen betoppán a színpadra Rudolf, a Romantikus Hős, aki éppen most szöktette meg imádottját; nyomukban a Herceg, aki felvilágosult zsrnok, s nem akarja megakadályozni a szerelmesek házasságát – ellenkezőleg, államosítani akarja őket, hogy az Ideális Szerelmespárt követendő példaként állíthassa a laza erkölcsű lakosság elé. A szerelmesek érkezése felbolygatja a kedélyeket, mindenki kiesik előbbi szerepéből, és megkezdődik a bábszínházra emlékeztető, jellegzetesen mrożeki körforgás: a szerepváltás új gondolati sémákat kényszerít a szereplőkre, az új sémák új konfliktusokat teremtenek, a végén csak annyit tudunk, amennyit Karinthy: minden másképp van. Ha Mrożek a *Rendőrség*-ben minden látszólagos könnyedsége ellenére komoly gondolatokat akar közölni, a *Pulyka*-ban inkább szórakoztat és játszik, mintsem oktat, diákos jókedvvel csavarintva egyet-egyét a szereplők jellemén. A romantikus tirádák parodizálása mellett Mrożek humorából korunk terminológiájának és zsargonjának kigúnyolására is futja: a Herceg panaszkodik, hogy az elidegenedés korában élünk, a Költő szociológiai okokkal magyarázza az eszmei válságot és a Herceg besúgójaként működő Remete egy ízben azt találja mondani valamiről: „Biztos... mint a bűn egyre élesedő harca az erénnyel.”

Mrożek egy későbbi darabja, *A hadnagy halála*, amely a romantikus hőskonceptió paródiája, már világosan jelzi a nemzeti-kulturális értékek mrożeki bírálatának határait, pontosabban a bírálat *módszerének* veszélyeit. A paródia alighanem joggal nevezhető a szatíránál könnyebb fajsúlyú (mert főleg stílusterzítésre szorítókozó) műfajnak; s mi sem könnyebb, mint a poénokra, jó bemondásokra élénken reagáló közönséggel összekacsintva parodizálni valamit, amit analizálni kellene. *A hadnagy halála* túlságosan is a hazai közönség mulattatására fródot, bármennyire is mulatságos egy-egy jelenete, nem tekinthető nagyigényű darabnak. Miczkiewiczet kabaréban is lehet parodizálni; Sławomir Mrożek tehetsége pedig sokkal jelentősebb annál, semhogy a kabarétréfa művelője legyen.

A későbbben írt darabok közül kiemelkedik három egyfelvonásos: a *Strip-tease*, a *Nyílt tengeren* és a *Károly*. A *Varázsos éj* (*Czarowna noc*) mellett 1965-ig csak ezt a három Mrożek-darabot fordították le magyarra.¹¹ Míg a „nemzeti-kulturális” problematikájú darabok a külföldet kevésbé érdeklik, s az általánosabb problematikájú, de túl bonyolult, illetve elvont darabok (mint például a *Zabawa*) csak intellektuális közönségre számíthatnak, nem véletlen, hogy éppen ez a három darab talált a legmelegebb fogadtatásra külföldön. Mindhárom egyfelvonásos témája szerencsésen egyesíti a Mrożek-féle sablonkritikát a politikai módszerek és rendszerek szatírájával.

A *Strip-tease*-ben az író egy végsőkig lemeztelenített situációt vázol föl: az egyén, bármilyen filozófiával, megközelítéssel próbálja is megérteni a mindenható Hatalom logikáját, végül is alulmarad, tehetetlen annak irracionális (normális emberi ésszel kiismerhetetlen) parancsaival szemben. Két munkába, induló, kötelességtudó, pontos hivatalnokot az utcán egy különös, földrengésre emlékeztető megrázkódtatás ér; ennek következtében egy üres szobában találják magukat. Miközben izgatottan tárgyalják az eseményeket, a színpad egyik oldaláról benyúl az Óriás Kéz. Nem tudhatni, kié a Kéz, csak egy a biztos: parancsokat ad, egyszerű jelbeszéddel ingre-gatyára vetkőzteti mindkét hőst (innen a darab címe), hogy aztán végül a fizikai megsemmisítés nyilvánvaló szándékával, összeláncolva kiterelje őket a színpadról. A két hivatalnok, Első Úr és Második Úr mindvégig nem érti a történeteket; csak azt értik, hogy veszélyben forog az életük, de erre kétféleképpen reagálnak – egyikük a cselekvés, másikuk a várakozás híve. Késhegyig menő vitát folytatnak arról, melyikük álláspontja a helyesebb. A végeredmény, mint láttuk, azonos. Az irracionális, alattvalóinak nem felelős Hatalom ökle mindenkire egyaránt lesújt.

Tiltakozás a *Strip-tease* a beszámíthatatlan Állam, vagy az ember-evő Történelem ellen? Az is, de nem csupán az. A tiltakozás méretei nagyobbak, talán magát az *emberi kiszolgáltatottság* abszurd voltát bizonyítja Mrożek ezzel a viszonylag egyszerű példabeszéddel. A *Piotr Ohey vértanúságá*-ban még egy hamis tétel logikus levezetéséből adódik a cselekmény (ha valóban van tigris a fürdőszobában, miért ne vadászhatna rá egy hindu maharadzsza?), amely tétel valótlanságát egy, az Oheyétől eltérő alkatú és gondolkodású ember, aki hajlandó volna felrúgni a társadalom játékszabályait, esetleg be tudná bizonyítani. A *Strip-tease* szereplői előtt nem áll ilyen lehetőség. Ismeretlen erők

dróton rángatott bábjai ők, s helyzetük nevetséges vitába kényszeríti őket, hisz hiába beszélnek róla, egyiküknek sincs cselekvési szabadsága – egyedül a Hatalom tehet azt, amit akar. Bár még ez sem egészen biztos; s meglehet, a Kézben megtestesített Hatalom gyilkos mechanizmusát éppen ennek a két kötelességtudó úrnak a lojalitása tette lehetővé. Nem ismerjük a Hatalom szándékait, de nem lehetetlen, hogy az *áldozatként kiszemeltek odaadó szolgáltsága teszi a hatalmat hóhérrá.*

Ez a minden sikerültebb darabját jellemző többértelműség, úgy érzem, Mrožek színpadának egyik főbb erénye. Ugyanazt a jelenetet más és más szemszögből értelmezhetjük, s a tanulság, amennyiben van ilyen, az értelmezések összegéből olvasható ki. A mrožeki többértelműségre kitűnő példa a *Nyílt tengeren*. Ha a *Strip-tease* hatalom és egyén, illetve determinizmus és szabad akarat konfliktusához nyúlt, ez az egyfelvonásos századunk politikai rendszereinek kegyetlenül mulatságos paródiája.

Nem véletlenül írtam: *kegyetlenül* mulatságos. Mrožek hősei ezúttal hajótöröttek, a tenger közepén hanyják-vetik őket a hullámok. Hárman vannak a tutajon: a Kövér, a Középső és a Kicsi. Elfogyott az ennilalójuk, döntenie kell, kit esznek meg. *Kto kavo* – a párt- és osztályharcok korában ez a politika főproblémája.

A hajótöröttek különféle módon közelítik meg az „embernek ember által való megevése” kérdését. Először is „szabad választásokat” tartanak, azt megelőző kortesbeszédekkel. A „demokrácia” azonban megbukik, és a Kövér által javasolt egyszemélyi diktatúra sem válik be. A hajótöröttek az eszmei meggyőzés eszközéhez nyúlnak, de ez sem segít: senki sem hajlandó magát megegetni, még a leginkább emberbaráti érvek körítésében sem. A hajdani elnyomottak jogaira való hivatkozás is felmerül, s érdekes módon ezeket éppen az akarja alkalmazni (a Kövér), aki marxista szempontból a leginkább „osztályidegen”. Végül a mindegyre éhesebb Kövér és a Középső szakítanak a „legális” érvekkel, őrültté nyilvánítják a Kicsit és elhatározzák társadalmi szempontból való kiküszöbölését, azaz elfogyasztását. S hogy a komédia teljes legyen, a Kicsi beletörődik sorsába, hiszen:

„Utóvégre az egészen más, ha nem közönségesen az erőszak áldozataként eszik meg az embert, hanem egy másik, jobb emberként, aki önként, önfeláldozásból eteti meg magát...”¹²

A *Nyílt tengeren*-ben a nyers érdekek szinte minden lélektani és politikai maszokban megjelennek, mindegyre új álcát öltenek. A szerzőt a hősök szubjektív meggyőződésénél nyilvánvalóan jobban érdekli az

ideológiának és a nyelvnek a materiális érdekhez való igazodása. (Bizonyos analógiát látunk a *Nyílt tengeren* és Karinthy remek skicce között, amelyben a villamos lépcsőjén lógó, majd peronján tolakodó, végül belsejében megállapodó Úr programja és frazeológiája helyzetével együtt gyökeres változásokon megy át.) Az a folyamat játszódik itt le, groteszkül felgyorsítva és leegyszerűsítve, ami a történelmi helyzet sajátos alakulása folytán minden érdekcsoport osztályrésze: *a hamis tudat kialakítása*. Ironikus módon, a darab legrokonszenvesebb (mert legvédtelenebb) figurája, a Kicsi is hamis érveléssel fogadja el szomorú sorsát: „igazi szabadság csak ott lehet, ahol nincs közönséges szabadság”.

*Károly*című egyfelvonásosában Mrožek néhány politikai alaptípust vesz bonckés alá. Ha a *Nyílt tengeren*-ben a hősök úgy váltották társadalmi szerepüket, mint más az ingét, a *Károly* főhősére nézve ennek éppen az ellenkezője igaz: egy bizonyos elvhez rögeszmésen ragaszkodik. Szép dolog az elvhűség, de olykor azért káros is lehet a társadalomra nézve, mondja Mrožek félreérthetetlen fintorral. A *Károly* Nagyapója a politikailag szélsőséges ember prototípusa. Életének fő célja az, hogy Károlyt, aki nem egy meghatározott személy, hanem inkább egy mítoszszá nőtt ellenség-gyűjtőfogalom – lepuffantsa. Nagyapó azonban félvak, s a darab kezdetén azért jön a Szemorvoshoz, hogy szemüveget kapjon, s jobban láthassa Károlyt, vagy a kinyírandó károlyokat. Unokája vezeti, az segít megmondani neki, ki a „Károly”. De hát végtére is kicsoda az a „Károly”?

Akárki lehet, mert a Károlyság ismérve homályban marad előttünk, hogy ki a Károly, azt a Nagyapa és Unokája döntik el. A szélsőségek emberét nem érdeklik a tények, csak az, hogy a rögeszmét valamilyen ténnyel realizálja. „Károly” lehet „kommunista”, lehet „zsidó”, de lehet a „nép ellensége” vagy „imperialista ügynök” is. Az extrémista tudatában a szó elválik a jelentéstől, a jelentés önkényesen kiterjed, s végül abszolút értékmeghatározó jelleget nyer.

Nyilvánvaló a párhuzam Ionesco *Rinocérosz*-ával. De míg Ionescónál a főhős kivételével mindenki „elorrzarvúszik”, Mrožek nemcsak a szélsőséges elvek fanatizált híveit ítéli el, hanem az opportunisták Szemorvos magatartásán át azokat is, akik saját testi épségük vagy lelki nyugalomuk érdekében a terroristát kiszolgálják. Mrožek ebben a darabban *elkerülhető abszurdumokat* támad; Nagyapónak nem szemüveg jár, hanem bolondokháza. És nem kis mértékben a Szemorvos megalkuvásán múlik, hogy bár ő maga nem lesz Károlyvadásszá, a Nagyapó nemcsak szemüveget, de puskavégre való „Károlyt” is kap. –

A „Károly” Moržek legaktuálisabb darabja, ha Amerikában is előadják, a rendező alighanem fenyegető leveleket fog kapni a John Birch Society helyi tagozatától.

5

Mrožek darabjai rendszerint egyetlen ötletre épülnek, annak kombinációi, variációi. Ebből következik, hogy van az író szerkesztésmódjában valami, amit talán „kombinatív mechanizmus”-nak nevezhetnénk. Bloński szerint „Mrožek szomorú és gúnyos angyal... olyan neki a világ, mint egy sakk-enciklopédia”.¹³ Vagyis a lépések, még a legagyafúrtabbak is, előre ki vannak számítva. A szereplők jellemei statikusak, ha változnak, sémák szerint változnak, igazából nem fejlődnek. Mrožek színháza néha intellektuális bábszínház benyomását kelti.

A *Rendőrség* szerzője most egy darabjában megpróbált szakítani az eddigi mrožeki konvencióval; a háromfelvonásos *Tangó*-nak (*Dialog*, 1964. november) nemcsak hagyományos hősei, de még hagyományos konfliktusa is van. A cselekmény középpontjában a „nemzedéki konfliktus” áll: Artúr, az eminens tanuló fellázad szülei laza életmódja ellen, új rendet akar teremteni. Artúréknál mindent szabad, a liberalizmus anarchiába csapott át; ki-ki csinál, amit akar, él, ahogy neki a legkényelmesebb. Artúr gyűlöli ezt a „szabadságot” („nem hagytak meg nekem semmit, ami ellen lázadhatnék, tehát csak a normák hiánya ellen lázadhatok”), s a lélekben tekintélyalapon álló nagybácsi segítségével sikerül restaurálni a századvég normáit (keménygallér, zsakett, lornyon) – az „elvi társadalom” azonban csak nem akar létrejönni. A harmadik felvonásban Artúr ittasan elmélkedik, hogy ez az állapot sem ideális, hisz a megfélemlített családtagok csak külsőleg tértek vissza a „régiszerű időkbe”, csak formálisan fogadták el a restaurációt:

ARTÚR. Rájöttem, hogy a forma nem váltja meg a világot. Csak az eszme.

JENŐ. Milyen?

ARTÚR. Ha én azt tudnám!

Mrožek hőse végül az öncélú Hatalomban véli megtalálni az Eszmét; mi más szüntethetné meg a zűrzavart, mint az „elvi” terror? Világmegváltó tervezetése közben éri a hír: a lány, akibe szerelmes, megcsalta. Artúr kiábrándul a politikából, visszavonul; helyét Edek, a kedélyes börtöntöltelék veszi át, ő irányítja ezután majd a társadalmat.

Edek visszataszító, primitív, ámde „autentikus” alak – Artúr „elvi” terrorját most ő folytatja, pragmatikus alapon. S vajon az Edek-féle pragmatikus terror mennyiben különbözik majd az anarchiától?

A *Tangó* igen szellemes, de nagyon szkeptikus darab. A nemzedékek lázadása mindig elbukik, mindig más lesz abból, amit akarnak – vagy mert nem tudták pontosan, mit is akarnak, vagy mert a valóság nem engedelmeskedett parancsaiknak. A „történelem iróniájáról” lenne szó? Arról is. A társadalmon lehet változtatni, de a társadalmat nem lehet megváltani. Továbbá: a nőket nem érdekli az Eszme. És: a tegnapi haladókból lesznek a mai reakciók, az embernek szüntelen újra kell teremtenie értékeit. A *Tangó* tanulságai nem túlzottan újszerűek.

Slawomir Mrozek eddigi működése bizonyítja, hogy egyetlen irodalmi irányzatnak, így az „antiszínház”-nak sincs monopóliuma nyugaton; s hogy a huszadik század közepén a civilizált emberiség problémái hasonlók és gyakran közösek, bárhol lehet foglalkozni velük, még Lengyelországban is. S bár ma még akadnak olyanok, akik magányos különccnek tekintik Mrozeket, ezt a „szomorú anglyalt”, lehetetlen fel nem ismerni benne az új, szabadabb és modernebb lengyel színház úttörőjét.

1964–65

JEGYZETEK

¹ Robert W. Corrigan: *Theatre in the Twentieth Century*, Grove Press, New York, 1963, 11. l.

² Lásd *Az abszurd színház* című esszéjét a Corrigan-féle antológiában.

³ Corrigan: i. m., 238. l.

⁴ *Playwrights on Playwriting*, Ed. by T. Cole, New York, 1960, 147. l.

⁵ George Wellwarth: *The Theatre of Protest and Paradox*, New York, 1964, 53. l.

⁶ *Playwrights on Playwriting*, 283. l.

⁷ Wellwart: i. m., 134. l.

⁸ *Playwrights on Playwriting*, 137. l.

⁹ Jan Kott: *Miarka za miarką*. Warszawa, 1962, 113. l.

¹⁰ Mrozek darabjainak elemzésekor a következő kiadást használtuk: *Utwory sceniczne*, Wyd. Lit., Kraków, 1963. Az esetleges változtatásokat, amelyeket Mrozek a folyóiratbeli megjelentetés után tett, nem jeleztük, illetve nem vettük figyelembe.

¹¹ A *Strip-tease* Gömöri György fordításában jelent meg (Irodalmi Újság, 1962. július 15.), a *Nyílt tengeren* és a *Károlypedig* Kerényi Grácia átköltésében látott napvilágot az első magyarra fordított kis Mrożek-gyűjteményben (Sławomir Mrożek: *A zsiráf*, Európa Könyvkiadó, évszám nélkül)

¹² Sławomir Mrożek: *A zsiráf*, 141. l.

¹³ Jan Błoński: *Zmiana warty*, PIW, Warszawa, 1961, 163. l.

AZ ÖRÖK VÁLTOZÁS SODRÁBAN

Czesław Miłosz költészete

Czesław Miłosz költészetét – mint általában a jelentős költőkét – többféle módon közelíthetjük meg. Legkézenfekvőbbnek az evolúciós módszer kínálkozik. Miłosz életének egyes korszakait Vilnában (a mai Vilniusban), Varsóban, Franciaországban és az Egyesült Államokban töltötte, s eszerint beszélhetünk korai (vilnai), német megszállás alatti (varsói), diplomáciai szolgálatban, majd emigrációban eltöltött franciaországi, illetve kaliforniai költői korszakáról. Nem lenne azonban indokolatlan egy motívumelemző megközelítés sem, amely bizonyos témák és jelképek jelentkezésére összpontosítja a figyelmet, s amely egyes motívumok küzdelmén át próbálja megragadni ezt az életművet. Végül olyan kritikai magatartás is elképzelhető, amely csakis e költészet formai változásait veszi figyelembe, és kiiktat minden „zavaró” életrajzi momentumot; más kérdés, hogy egy ilyen kritikus választ tudna-e adni arra, hogyan lett a háború előtti évek kissé kódös katasztrófizmusából egy szürrealista elemekkel átitatott, s ha úgy tetszik, „posztkatasztrófista” újklasszicizmus. Bár Miłosz költészete messze áll a romantikus élménylírától, költői fejlődése csak bizonyos társadalmi és történelmi összefüggésekben érthető meg.

Miłosz indulásakor, a harmincas évek elején már tetőzött az a konfliktus, amely a korábbi évtized lengyel költészetét jellemezte: a *Skamander-Avantgarde* párharc. A két irányzat az új lengyel állam megszületése utáni években (1918–1921) szinte egyszerre jelentkezett, s némi egyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy Varsóban a szélesebb rétegekhez szóló, eklektikusan újító, vitalisztikus *Skamander* győzött, de Krakkóban meg kellett osztoznia a babérokon a technikapárti, konstruktivista Przyboś-sal és Peiperrel. Az ún. „krakkói” *Avantgarde* utánuk következő költői (Brzękowski, Ważyk) nem sokat változtattak ezen a helyzeten – a szürrealizmus igazából nem tudott gyökeret verni Lengyelországban. Így aztán Miłosz nemzedékére, az úgynevezett „második *Avantgarde*”-ra várt az a feladat, hogy a harmincas évek

hangulatának megfelelően új poétikát szorgalmazzon, s hogy lényegesen változtasson a modern lengyel költészet addigi színpén.

Ezt az újabb nemzedéket leggyakrabban „katasztrofistá”-nak szokták bélyegezni – ez a meghatározás eléggé tág, hiszen Galczynskinek, vagy a még idősebb Broniewskinek is vannak katasztrofista hangulatú versei. Szabatosabbnak tűnik W. P. Szymański meghatározása, aki „neoszimbolistákról” beszél. Kikről van szó? Władysław Sebyláról, a tragikus végű Teodor Bujnickiról, Flukowskiról, Zagórskiról és Miłoszról – jöllehet a lublini Józef Czechowicz is ebbe a csoportba sorolható. Ezek nem mind vilnaiak; a *Żagary* (tájszó; jelentése „rudak” vagy „póznák”) csoport, amelyen belül Miłosz jelentkezett, igaz, Vilnában állt össze, de hamar szét is esett, erősen elkötelezett, baloldali programját a csoport tehetségesebb tagjai közül többen rövid időn belül feladták. A *Trzy Zimy* (*Három tél*, 1936) című kötet az első amit a mai Miłosz ebből a korszakból már vállalni tud, s ebben már alig vannak közvetlenül politizáló, „társadalomalakító” versek, erősödik a neoszimbolizmus. Ludwik Fryde, a fiatalon meghalt kritikus véleménye az egész nemzedékre érvényes: „Az új stílusban... a szó nem anynyira tárgy, mint jel, amely egy más valóságra mutat, mint a praktikus nyelv rendszerébe zárt fogalmak és elképzelések összessége.”

Lényeges különbségek vannak azonban a *Młoda Polska*, a századforduló nemzedékének szimbolizmusa és a fent említett újszimbolizmus között – míg az előbbi a jelenségek álvilága mögött egy örök világot tételez, az utóbbi az adott „rossz világgal” szembeállít egy elképzelt, költőileg érvényes univerzumot – valamilyen Árkádiát, vagy az Apokalipszis utáni ideális társadalmat. A költő ennek a másfajta, alternatív világnak az erkölcsi elkötelezettje.

Aki nem ismerné Miłosznak a *Żagary* idején közölt verseit, a *Három tél* alapján nehezen mondhatná meg, mi a költő politikai állásfoglalása. A kötött formához való ragaszkodás mindenestre hagyománytiszteletet sugall (ami persze lehet a szellemi önvédelem megnyilvánulása is, hiszen tudjuk milyen szerepe van például Radnótinál az antik versütemnek a fasizmus elleni harcban); de a kötött formán belül a vers szimbolikája sejtelmes, utalásai homályosak, vagy kozmogónikusak, a természet örök körforgásához kapcsolódnak. De még ezekből az utalásokból is valamilyen roppant kataklizma előérzete vehető ki: ezt jelzi Trója, Ninive pusztulásának vagy „Belsazzár leégett várainak” az emlegetése. Más szóval Miłosz látja „az írást a falon”, zsigereiben érzi a közelgő háborút. Mint egy későbbi versében írta:

„Talán csak merő gőgből tudtam írni.
De prófétaság tüskéje rejlett mindenekben
Mint hogyha fészek, égvé vad szelekben
Forogna éjjel.”

A második világháború kitörése, majd a helyzet, amit Lengyelország német megszállása teremtett, teljesen átformálta Miłoszt. Nem elköteleződéséről beszélek; természetes, hogy 1940-től kezdődően ő is részt vett a lengyel szellemi ellenállásban, álnéven közölt verseket az illegális lapokban, *Független gondolat* címen antifasiszta antológiát szerkesztett. De a változás lírájában tapintható ki a legjobban. A sejtett, a várt katasztrófa megtörtént, vissza kellett térni az egyszerű beszédhez, az alapfogalmakhoz. A *Świat (Világ)* c. versciklus ennek a felismerésnek a gyümölcse; ez a „naiv poéma” a gyermekkor emlékein kívül még olyan kevésbé aktuális fogalmak megéneklésére is vállalkozik, mint a hit, a remény és a szeretet. Ugyanakkor a megszállt ország elkeserítő valóságától való menekülést olyan versek jelzik, mint a *Piosenka pasterska (Pásztori dal - lásd Nagyvilág, 1981. 3.)* vagy a diakronikus technikájú *Walc (Keringő)*. 1943 táján azonban már ez az elképzelt világ nem elég jól szigetelt ahhoz, hogy kirekessze a kinti erőszak dörömbölését. Körülbelül ez idő tájt kezdődik Miłosz költészetében a „heroiikus-gyászversek” korszaka; olyan darabokra gondolok, mint a Giordano Bruno mártírhalálát a varsói gettó égéséhez asszociáló *Campo di Fiori* (helyesen „dei Fiori”, de hát Miłosz így emlékezett rá) és első háború utáni *Ocalenie (Megmenekülés)* c. kötetéből a *Szegény emberek hangjai* ciklus. Ezeknek a verseknek az alaphangja a történelem hekatombáján érzett megrendülés és a költő büntudata, illetve szégyenérzete. Szégyene, amiért nem segíthetett az üldözötteknek és amiatt, hogy a költészet tehetetlennek bizonyult a vérontás, az erőszak, a genocidium meggátolására: „Mi a költészet, hogyha meg nem menthet / Embereket vagy népeket? / Kincstári hazugságok cinkosa...” (*Przedmowa*) Ez a miłoszi belső dráma alaptétele: a művészet erkölcstelen, mivel nem képes igazán befolyásolni az emberi életek alakulását. A *Kontynenty* című, már Párizsban kiadott kötetben Miłosz ezt írja: „A szépség erkölcstelen. Miért látom a szépet, miért érdekel, amikor emberek milliói szenvednek? A háború alatt egyre csak ezen gondolkodtam.” Viszont az sem igaz, hogy Miłosz ezek után csak az elkötelezett költészetben hisz, mint egy 1945-ös versében írja: „A költőnek / Hagyjatok meg egy perc örömet / Mert másképp elvész a világ.” (*W Warszawie*)

Mi a fontosabb, az „erkölcstelen” szép, vagy az „erkölcsös” igaz? Miłosz képtelen erre egyértelmű választ adni, s Jan Błońskinak van igaza, amikor egy helyütt úgy vélekedik, Miłosznál nincs a költészetnek egyetlen, állandóan érvényes értékelése vagy meghatározása – nemcsak korszakonként, de szinte versenként máshogy nézi ezt a kérdést, hol gyanakvóan, hol keserűen, hol önironikusan, hol őszinte párosszal. Alapproblémája ezt a dilemmát tükrözi: megmaradjon-e a költő a személyes szféra és az örök dolgok énekesének, vagy vállaljon-e társadalmi (politikai) szerepet, vállalja-e az elkötelezettség szinte kötelező kényszerét? A háború és a megszállás alatt, szenvedve bár, de vállalta; később menekülni igyekezett tőle, hogy aztán a hatvanas évek végén már Berkeleyben (ahol 1960 óta egyetemi tanár) újra visszatérjen egy filozofikusabb és elvontabb, de határozott társadalom- és lét-kritikához.

De még az 1945-ös elköteleződés sem jelentett Miłosznál közvetlenül politizáló költészetet. Görög tragédiák pátosza visszhangzott verseiben, amelyek emberi értékeket, univerzális értékeket igyekeztek „megmenteni” a háború, s a felszabadulást követő felpolgárháborús időszak káoszából. Miłosz ekkori versei meditációk a pusztulásról és a túlélőknek a halottakkal szembeni kötelességeiről, s büntudatról, a természet és az emberi civilizáció kapcsolatáról. Miłosz nem hisz abban, hogy egy igazságosabb társadalmi rend jelszavai elegendők a katasztrófa morális sérültjeinek, nyomorékjainak rehabilitálásához. A *Traktat moralny*-ban (1947) így nyilatkozik: „A politikusok elvesztették már a játszmát. / Diadalaik oly látszólagosak / mint villámfény az éjszakában.” Egy másik versében, szorongva bár, de Miłosz az emberi észet dicsőíti: „Szép az emberi elme és legyőzhetetlen / Sem rácsok, sem szögesdrót, sem könyvek bezúzatása / sem a száműzetés parancsa nem bírnak el vele” (*Zakłęcie*). Ez a retorika a történelem széles egében szárnyal, s csak azért nem idejétmúlt, mert valahol mindig kicsit ironikus, önironikus. Még 1951 után is, amikor Miłosz szakít a lengyel irodalmat dogmatikus érvekkel fegyelmező és ösztökélő rendszerrel, tartózkodik attól, hogy pamfletverseket írjon. Igaz, megírja *A rabul ejtett értelem* című művét, s ebben a lengyel értelmiség magatartását és politikai fordulatainak lélektani okait igyekszik feltárni, de még ennek az új társadalmi renddel szemben igen kritikus könyvnek is vannak le nem becslhető irodalmi értékei. S *A rabul ejtett értelem* könyvét voltaképpen együtt kell olvasni a *Rodzinna Europa* (*Szülőhazám, Európa*) című, kis esszékre tagolódó önéletrajzi írással, amely a

fiatal Miłosz szellemi tájékozódását és kalandjait térképezi fel, s amelyből kiderül, milyen mélyről fakad, milyen hagyományokban gyökerezik a szocializmus sztálini modelljének elutasítása, s ezzel együtt az emigráció magányának vállalása – mert nyilvánvaló, hogy az ötvenes években egy ilyen baloldali múltú, sajátos dialektikával „megfertőzött” író nem számíthatott arra, hogy a többségében nacionalista, jobbra húzó lengyel emigráció a keblére ölelje.

Miłosz első „elkötelezett” korszaka bizonyos értelemben 1956-ban tetőzött – ekkor írta *Traktat poetycki (Költői értekezés)* című hosszabb költeményét. Ebben az 1200 sor terjedelmű műben az *Ocaleniéköltője* seregszemlét tart a huszadik századi lengyel költészet fölött, beleszólva a szövegbe nemcsak saját véleményeit, hanem problémáit, kétségeit is. „Tanköltemény” ez a mű, amelynek stílusa minden képgazdagsága, iróniája és axiomatikus bölcsessége mellett is meglepően egyszerű. Ezen a más modern költeményekből ismert módszer (a lírai betétek beiktatása, kicsit T. S. Eliot-ra emlékeztetően) sem változtat; a betétek egy-egy hangulatot idéznek, van köztük karácsonyi kolenda, háború alatti bökvers („Múlik a tél / jön a tavasz / Kinő rajtunk / A fű, a gaz”) és egy őszi hónaphoz idézett retorikus óda – mindegyik szervesen illeszkedik a költői szöveg egészébe. Ahol a többi közt Miłosz megfogalmazza költői igényeit („Nem új költészet – új dikció kell nekem”) csakúgy mint filozófiáját – a történelem sodrában kívánja megragadni, s ábrázolni az emberi sorsot. Így az „örök dolgokhoz” sem lesz hűtlen, hiszen az ember küzdelme, hogy megvalósítsa magát a történelemben – örök.

Miłosz kaliforniai korszakában lényeges új elem járul lírai kelléktárához – a szürrealisztikus víziókra, álomrészletekre gondolok. Ezek néha csak a gyerekkort idézik, máskor filozófiai, vagy éppen metafizikai témákhoz kapcsolódnak – az utóbbi területen Miłoszt William Blake vagy Swedenborg látszik bevezetni a más-lét titkaiba. De az utóbbi évek legrepresentatívabb versének a *Gdzie wschodzi słońce, kędy zapada (Ahol a nap kél s ahol lenyugszik)* című poemát kell tartanunk, amely terjedelmére nézve még a korábbi *Költői értekezés*-t is felülmúlja. Ennek a gazdag szövetű elegyes szövegnek lírai magja van – az érzelmi hátteret Miłosz gyerekkorának és vilnai éveinek felidézése szolgáltatja, magában a szövegben pedig litvániai erdők, folyók, falvak és udvarházak kimerítően pontos leírása váltakozik vallomásos részletekkel, illetve különböző természetbúvárok jegyzeteihez kapcsolódó reflexiókkal. Miłosz Berkeleyben a litvániai Šeteiniaire és Laudára, az

oregoni Rogue folyó partján az „Alpesi Hullócsillag” nevű virág indián nevére gondol, emlékei nem ringatják bódulatba, inkább félelemmel töltik el, s a költemény az ember teremtette Apokalipszis lehetőségének földidézésével zárul. A hét hosszabb részre tagolódó mű utolsó részében Milosz a lengyel szövegbe latin és litván sorokat vegyít (a litván a latin liturgiai szöveg megfelelője), ezzel is érzékeltetve azt a színesen sokféle szűkebb hazát, ahol 1911-ben született. Az emlékezés fanyarságát az ilyen sorok adják vissza legjobban: „Lehetetlen volt az élet, de kibírható” vagy „próbáltam kitalálni más földet, de nem tudtam”, s egy helyütt megindító vallomást olvashatunk a vándorlás, az elmenekülés tanulságairól:

„Nagy akartam lenni, híres és hatalmas,
De nemcsak egy kevésbé ismert városkában.
Más országokba szöktem hát – a főváros
Körútjai itt lámpafényben áztak

.....
Tovább szöktem hát, Megalopolisz közepére,
Azt gondolván, van ilyen, pedig hát nem volt.
Siratnám is felismert tévedésem,
Ha bűneinket szokás lenne siratni.
Legföljebb a padlóba verhetném fejem,
Így faggatva a néma társaságot:
– Mondjátok mért én, miért éppen én?
Nincsenek mások, kik igazán szerettek?
Csak az lehet hű, aki nem akart hű maradni?

Mivelhogy paradox módon Milosz hű maradt – nem annyira egy meghatározott litván-lengyel, vagy modern lengyel költői hagyományhoz – hiszen költészete hagyományok és világnézetek, kultúrák és magatartásformák között oscillál –, inkább magához a nyelvhez, amiről szép verset is írt (*Moja wierna mowa*), s a világnak ahhoz a szemléletéhez, amelyet legteljesebben, legvalóságosabban ezen a nyelven tud másokkal közölni. Sajátosan visszafogott, klasszicizáló, személytelen szerkezetekkel legszemélyesebb érzelmeket kifejező stílust teremtett, amit látszólagos dísztelensége és egyszerűsége miatt ropant nehéz utánozni. S ha saját sorsa kétségeket, elégedetlenséget kelt is benne, a Nobel-díj kétségtelenül gazdag életművet jutalmazott; azon kevesek, akik a jutalmazás előtt is ismerték és nagyra tartották

költészetét, tudják, hogy Kavafiszon kívül kevés huszadik századi költő élte meg annyira korunk tragikumát és dialektikáját, mint Czesław Miłosz, s kevesen fogalmazták meg olyan pontosan az egymást kizáró célok között vergődő művész drámáját és kényszerből fakadó sztoicizmusát, mint ez a Litvániából Kaliforniába szakadt, jelentékeny költő. Aki talán egy elégedettebb pillanatában vetette papírra ezeket a mélyen jellemző sorokat:

„S ha valaki azt mondaná: csak a heraklitoszi folyó zúgására figyeltem,
Az is elég – mert megoldoztam ezért a hallgatásért.”

MAGYAR IRODALOMRÓL
ANGOLOKNAK

Bé
az
ny
19
en
lön
an
eg
is

me
nu
la-
bu
en
ba
rá

gy
ny
ga
an
le
(F
hu
ho
na
ál

BÉKÁSSY FERENC LEVELEI J. M. KEYNESHEZ

Kevés fiatalon elhalt magyar költőnek van akkora legendája, mint Békássy Ferencnek. Keletkezésében oroszlánrészre van Babitsnak, aki az első világháború után elsiratta ezt az alig huszonkét éves, de két nyelven írogató és nagy reményekre feljogosító fiatalembert. Békássy 1915-ben huszárönkéntesként a keleti fronton esett el. Az ifjú halottak emlékét már maga a korai halál bearanyozza, de Békássy sorsának különös, jelképes jelentőséget kölcsönöz az a cambridge-i emléktábla, amely a King's Chapel-ben, a King's College gyönyörű katedrálisának egyik mellékkápolnájában hirdeti, hogy Békássy Ferencet az angolok is „hősi halottként” tartják számon, jóllehet a másik oldalon harcolt.

Sokáig hajlamos voltam ezt a gesztust az angol „fairség” rendkívüli megnyilvánulásának magyarázni. Békássy a King's College-ban tanult, itt végzett, nevének itt a helye a falon. Nem kétséges, az emléktábla-állítás *ezt is* kifejezi. De ma már David Garnett, a hajdani Bloomsbury Group utolsó élő mohikánjának emlékezéseiből tudjuk, hogy az emléktáblát John Maynard Keynes állíttatta Békássynak, pontosabban, hogy a fiatal magyar történésznek és költőnek Keyneszel való barátsága nélkül aligha került volna sor erre a felemelő gesztusra.

Nemrégiben előkerült egy levélcsomó John Maynard Keynes hagyatékából (Keynes 1946-ban halt meg), amely újabb adalékokat nyújt Békássy Ferenc és a későbbi nemzetközi hírvű, kiváló angol közgazdász barátságához. Ebben a King's College könyvtárában őrzött anyagban Békássy Ferencnek idősebb barátjához írt kártyáin és levelein kívül találunk még levelet Noel Olivier-től, Békássy Jánostól (Ferenc testvérétől) és édesanyjától, Békássy Emmától is. Utóbbi a húszas évek elején ellátogatott Angliába, és fontos szerepe volt abban, hogy elhunyt fia angol nyelvű versei *Adriatica* címen egy kis kötetben napvilágot lássanak; később, mint azt néhány éve Gál István megírta, álneven a *Nyugat* angol irodalmi szakértőjeként működött.

Békássy Ferenc azon kevesek közé tartozott, akik egészen fiatalon

sajátították el az angol nyelvet – már középiskoláit Angliában végezte. A koedukációs Bedales School elvégzése után 1911-ben lett a cambridge-i King's College tagja, s ekkortól datálódik barátsága a kollégium már szenior tagjává (Fellow) választott és a cambridge-i szellemi életben fontos szerepet játszó John Maynard Keyneszel. Ennek a kapcsolatnak köszönhetően a tehetséges és vonzó külsejű fiatalembert csakhamar beválasztották az „Apostolok” néven is ismert „Társaság”-ba, amely az exkluzív cambridge-i klubok és társaságok között is különleges helyet foglalt el; ennek az elit vitaklubnak az első világháború előtt olyan tagjai voltak, mint Lytton Strachey, a filozófus G. E. Moore, J. M. Keynes, Bertrand Russell és (bár külföldit csak a legritkább esetben választottak be) Ludwig Wittgenstein. Keynesen keresztül került kapcsolatba Békássy a Bloomsbury Group számottevőbb alakjaival, így például Leonard és Virginia Woolffal. Keynes Woolffékkal együtt bérelt londoni házában, a Brunswick Square-en szinte mindenkivel találkozni lehetett, aki abban az időben „számított” London intellektuális és művészeti életében.

Békássy 1912 során nem kevesebb mint hat levelet írt Keynesnek Magyarországról, „Kis-Sennyét” adva meg címnek. A Békássy család kastélya Sennyén, vagy ahogy ma írják, Zsennyén állt, jelenleg művésztelep. Innen küldözgette a fiatal cambridge-i diák mulatságos leveleit, angol nyelvű humoros vers-episztoláit Keynesnek, s itt látták vendégül Békássyék fiuk máris nagy tekintélyű barátját 1912 szeptemberében. Békássy verses levelei inkább csak kitűnő versképzéséről, mint elmélyült munkáról tanúskodnak (az egyik Browning híres *Galuppi toccátá*-jának versmértékében, annak összecsengő belső rímeivel íródott); s nem is törekednek másra, mint arra, hogy egy-egy mindennapi eseményről beszámoljanak: a szerző vonatútról hazafelé, a zsennyei időjárásról, néhány Angliában eltöltött kellemes nap emlékiról. Zsennyén Békássy lovagolni és vadászni jár, s csak néha számol be olvasmányélményeiről Keynesnek: Nietzschéről és a magyar klasszikusokról, akik ugyan „olvashatatlanok”, de mégis hasznosak, mert „lehetővé tették nekünk, hogy elsajátítsuk a saját nyelvünket... még veszekedéseiket is roppant lelkesedéssel olvasom”. (Itt alighanem Kazinczyról és a nyelvújítás körüli vitákról van szó, arra céloz Békássy.) Egyébként Keynes aggályos utazó lehetett, mert Békássy két levelet is szentel a részletes útirány leírásának; ha Keynes ennek alapján utazott, nem is érintette Pestet, hanem Bécsen át jött Magyarországra, s tért vissza Angliába. Zsennyei látogatásáról (ahol nem kellett feltétlenül unatkozni; az egész népes Békássy-család tudott angolul) Békássy

Ferenc fenti levelein kívül nem is maradt fenn más írásos dokumentum.

A boldog cambridge-i diákévek után Békássy drámai körülmények közt hagyta el Angliát. 1914 nyarán, miután letette utolsó vizsgáit és B. A. (Bachelor of Arts) fokozatot szerzett történelemből, Békássy Ferenc legkisebb húgával, Klárával (aki szintén a Bedales School-ban tanult) Londonból hazatért Magyarországra, még hozzá oly módon, hogy mivel az összes bank zárva volt, az utazás költségeire a pénzt John Maynard Keynes-től kölcsönözte. David Garnett önéletírása alapján még a napot is meg tudjuk mondani, amikor Békássy és húga elutaztak Angliából: ez 1914. augusztus 11-én történt, mivel a távozásukat követő napon üzent hadat Nagy-Britannia a Monarchiának. Garnett Békássy tragikusan korai haláláért Keynes-t hibáztatta – ha ugyanis Békássyék nem tudnak elutazni, Ferencet (ugyancsak Angliában tartózkodó János öccséhez hasonlóan) internálták volna, s ez esetben bizonyosan túléli a háborút.

A King's College Keynes-hagyatékában Békássy Ferencnek még két levelét találjuk. Ezek közül az egyiket 1915 januárjában Budapestről írta idősebb barátjának, de valamilyen oknál fogva nem adta postára, s az csak a háború után jutott el a címzetthez a Békássy család jóvoltából. A másik, az akkor már londoni orvostanhallgató Noel Oliviernek írt levél egy kissé lerövidített másolata; ezt Békássy 1915 májusában írta s küldte el Svájcra át, de Noel Olivier csak a fiatal huszárönkéntes halála után kapta meg. Mivel tudta, hogy Keynes-t érdekli minden Békássyval kapcsolatos hír, Noel Olivier a levél nagy részét lemásolta és elküldte a cambridge-i tanárnak. Hangjában mindkét levél merőben más, mint a korábbiak – az a felhőtlen, kedves játékosság, amit csak percekre zavar meg a fiatalság látszólag oktan világfájdalma, már visszavonhatatlanul a múlté. A Keyneshez írt utolsó levélben Békássy nem kívánczik vissza Angliába, úgy érzi „erős gyökerei vannak” Magyarországon; a háborúval kapcsolatos álláspontja legalábbis ambivalens. „Nem írhatom meg neked, hogy mit gondolok a háborúról” írja, nyilvánvaló célzással a háborús cenzúrára „de még ha megtehetném is, irtóznék tőle; *benne akarok lenni* és elfelejteni, amit gondolok”. Később azon tűnődik, hogy Keynes-t és környezetét hogyan érinti a háború: „gondolom, Angliában ugyanúgy megvan az ellenséges nemzetekkel szembeni ostoba gyűlölködés, mint itt”, de – folytatja – neki eddig személy szerint jót tett és jót tesz majd a háború – „feltéve ha nem halok meg benne”.

Noel Olivier Bedalesben iskolatársa volt Békássy Ferencnek, s a

pajtáságból szerelem lett, legalábbis Békássy részéről. Noel, aki unokatestvére Sir Lawrence Olivier-nek, azok közé a kisportolt testű, szabad szellemű és kissé férfias természetű lányok közé tartozott, akik erősen vonzották a kor művelt, kifinomult ízlésű és enyhén neuraszténiás fiatalembereit. Egy időben Rupert Brooke, a költő volt belé szerelmes; őt váltotta fel a hódolók sorában a King's College másik diákja, Békássy. Ez az 1915-ös, ma még csak rövidített formájában olvasható levél olyan nosztalgiát árul el, amilyent a közeli férfitársa, Keyneshez írt sorokban hiába keresnénk. „Őt nap múlva indulok a frontra... egy hete még sokat gondoltam arra, milyen szomorú, hogy Brunswick Square 38 (Keynes londoni háza) nincs többé, hogy köztek minden megváltozik, bár azt hittem, sohasem fog változni, milyen szomorú, hogy gondolom, semmi sem lesz már egészen olyan, amilyen volt...” A levél a Békássy életében beállt változásokat is regisztrálja; felnőttébb lett, jobban beilleszkedett a (háborús) magyar társadalomba. De a levél végén visszatér a barátok utáni vágy: „Gyakran gondolkodok rátok. És majd találkozunk, ugye, egyszer még találkozunk?” A közbenső részben mondja el tulajdonképpeni személyes mondanivalóját Békássy: azt, hogy milyen megejtően szép a természet, milyenek a felhők, a gesztenyefák, a naplementék. Hogy végül is a természet át megélt teljességélmény készíti fel a halálra. S a levélbe becsúszik egy filozofáló mondat is: „egy életben minden fontosabb annál, hogy az miként végződik, mert amikor meghalok, más születik helyettem...” Mintha az, aki ezeket a sorokat írta, érezné, hogy nem éli túl a háborút. Nem először érezte így. Egyik legszebb angolul írt versében, amelynek a címe *1914*, éppen ezt a szerepet képzelte el megragadó plaszticitással:

„Hang nélkül hullt el a csatazajban,
nyugalmat talált a
Füvön, míg paták dübörögtek, mikor
a golyó szíven találta”

Ugyanebben az évben halt meg az Égei-tenger egyik szigetén Békássy költő- és kollégiumi társa, Rupert Brooke. Keynes részt vett a párizsi béketárgyalásokon, karrierje a két háború közt ívelt magasra. Akkor került Békássy Ferenc emléktáblája is a King's Chapel falára.

T. S. ELIOT SZERZŐI ESTJE

T. S. Eliotot életemben először (és most már, sajnos, biztosan utoljára) 1958 novemberében láttam. A *Waste Land* szerzője felolvasóestet, vagy ha úgy tetszik, „szerzői estet” tartott egy jótékonyági egyesület javára. Minden más, élő nagyságaira büszke, költőit meg- vagy túlbecsülő országban öles plakátok hirdették volna ezt a rendkívüli eseményt. Angliában azonban, ahol nincsenek kávéházak (noha a 17. században az egész kávéházi kultúra innen indult), nincs kontinentális értelemben vett irodalmi élet, s a tizedik fizetési kategóriához tartozó *Civil Servant*, azaz állami hivatalnok fontosabb személyiség a világhírű költőnél, egyszóval Angliában a rendezők, teljes egyetértésben a Nobel-díjas költővel, elkonspirálták a költő felolvasóestjét. Persze Eliot verslemezeit akárki megveheti, néhanapján maga a költő is olvasott verset, azt hiszem, az angol rádióban, mégis, nekem (az akkor még szüntelenül álmélkodó külföldinek) furcsa volt, hogy a költőnek ennyire nincs élő kapcsolata a nagyközönséggel, hogy ennyire nem tart igényt erre a művészi önérzetet rendszerint jótékonyan megnövelő kapcsolatra. Gondolom, Eliot irtózott a tömegektől, a népgyűlésektől és futballmeccsektől egyaránt; nem tudom őt elképzelni, amint felolvasást tart, mondjuk a londoni Albert Hallban.

Estjéről magam is véletlenül értesültem; az újságok nem hirdették. Egy fiatal angol költő barátnőm hívta fel rá a figyelmemet, hozzátéve, hogy a szigorúan zárt körű felolvasásra szinte lehetetlen jegyet szerezni. Nem volt mit tenni, írtam egy roppant udvarias levelet T. S. Eliotnak. Titkárnöje válaszolt, a borítékban ott volt az áhított jegy, amit megfelelő összeg lefizetése után átvehettem.

Én akkor már túl voltam T. S. Eliot „fölfedezésén”. Magyarországon még csak annyit tudtam róla, amennyit Képes Géza kétnyelvű antológiájából (*A sziget énekel*) meg lehetett tudni, s az bizony nem volt sok. Annál jobban elképedtem, amikor pár hónappal Angliába érkezésem után hirtelen rábukkantam az élő angol-amerikai klasszikus va-

lamelyik kötetére. Budapesten szeretik magukat jól tájékozottnak hinni az emberek, pedig hát 1956 előtt erre (éppen a mi nemzedékünknek) különösebb oka nem volt. Még a finom és okos Szerb Antal is milyen könnyedén intézi el Eliotot! „Verseit a be nem avatott külföldi ritkán tudja élvezni” – írja világirodalom-történetében. Nem tudom, hogy Michelangelo *Mózes*-ét élvezték-e kortársai; valószínűbb, hogy nem – megrázta, megrendítette őket. A *Négy kvartett*-et részleteiben lehet élvezni, egészében csak csodálni lehet. S hogy ehhez a költőhöz egyetlen magyar kortársnak sem volt füle! Babitsnak Eliotot kellett volna fordítania, nem Swinburne ömlengéseit.

A költői estet a Westminster Abbey egyik mellékszárnyában tartották; a helység teremnek túl kicsi, szobának túl nagy volt, s ha jól emlékszem, Jerusalem Chamber volt a neve. 150–200 ember szorongott benne, akinek nem jutott szék, állt, vagy a fal mellé tolt asztalok tetejére ült. Sok fiatal, pulóverben, szakállasan. A jótékonyági egyeslet elnöknője ünnepélyes hangon köszöntette „Eliot urat”, aki abban az évben töltötte be hetvenedik életévét. Amikor a költőre került a sor, néhány közvetlen bevezető szóval föloldotta a kicsit feszes, zavartan ünnepi hangulatot: légkört teremtett. A felolvasást azt hiszem valamelyik Sweeney-verssel kezdte (ezekben Eliot még intellektuálisan ezoterikus, s ma már kissé idejétmúltnak tűnik), majd elmondta a *Geron-tion*-t, felolvasott néhány részletet nagyobb műveiből, a *Pusztai Ország*-ból és a *Hamvazószerdát*-ból.

Vannak költők, akik úgy olvasnak verset, mintha mágikus szöveget kántálnának, titokzatos varázsigéket közölnének a hallgatónak; vannak „ráolvasó” és „felolvasó” költők. Eliot csak felolvasott, érthetően, tagoltan olvasta verseit; hangjából tiszta értelem sugárzott. (A hallgatók közül egyesek, mintha partitúrát olvasnának, könyvből követték a Mester hangját.) Ez az olvasás nem zsongította a közönséget rimbódulatba, nem hipnotizálta ritmussal, ellenkezőleg: fölfedte a szavak szerkezetét, olykor kizendítve zenei értéküket. Az *Ash Wednesday* ötödik részében például különös dallama van ennek a néhány sornak:

„And the light shone in darkness and
Against the Word the unstilled world still whirled
About the centre of the silent Word”

Eliot úgy olvasott, hogy a hallgatónak nem lehetett kétsége a szavak jelentése felől, s a második sorban szinte zenei crescendót tudott teremteni, ahogy a „word”-től haladt a „wor-l-d”-on át a „whir-l/e/d”-ig.

Eliot érezte a szavak minőségét. A nyelvkezelés magasabb rendű technikája volt az, ami miatt a kritikusok már jóval az *Ash Wednesday* előtt költészetét a modern angol líra élvonalába sorolták. Mégis, ha T. S. Eliot műve *sub specie aeternitatis* maradandó, elsősorban nem a *Waste Land* társadalomkritikája, hanem a *Négy kvartett*, s talán a *Gyilkosság a katedrálisban* miatt az. S a fejlődés a *Négy kvartett* felé éppen az *Ash Wednesday*-vel ér fordulópontra.

De ennek a külsejében megbízható banktisztviselőre vagy vidéki lelkeszre emlékeztető úriembernek („How unpleasant to meet Mr. Eliot! With his features of clerical cut” – írta magáról némi öngúnnal) határozottan volt humorérzéke, s ezt ezen az estén sem rejtette véka alá. A közönség már az összekötő szöveg egy-egy megjegyzésén is derült, de akkor melegedett fel igazán, amikor ez a „paposan-komor” Mr. Eliot felolvasott néhány darabot az *Old Possum's Book for Practical Cats* című bökvers-gyűjteményéből, amely főleg különféle jellemű macskák, cicák és kandúrok mókás-rímes bemutatásából áll. (Ebből lett jó néhány évvel később a fenomenális sikerű *Macskák* szövegkönyve, bár az utóbbi sikeréért a zeneszerzőt is terheli némi „felelősség”...) Illik a *Hamvazószerda* szerzőjéhez az ilyenfajta bolondozás? Azt hiszem, ez a kérdés fel sem merült az emberek fejében. Hiszen az *Alice in Wonderland* szerzője, Lewis Carroll is komoly matematikus volt...

Eliot a *Négy kvartett* részleteivel fejezte be felolvasását. A közönség melegen megtapsolta, majd keresgélni kezdte az esernyőjét. Kinn ugyanis esett, szelíden, de tartósan; igazi angol ős volt. Néhány fiatalember és társaságbéli hölgy odaférfkőzött a Költőhöz, de úgy láttam, egy-egy mondatnál többet senki sem volt képes kinyögni. Eliot most fáradtnak látszott – szerényen és kissé patinásan úgy állt ott, mint egy jól ismert brit intézmény, mint néhány száz méterrel odább a Parlament, vagy maga a Westminster Abbey, ahová annyi kitűnő kollegáját temették. Az irodalomtörténészek már akkor is „Eliot kora” néven emlegették a húszas évek óta eltelt időt. Milyen érzés lehet Korszellem Úrnak lenni? – tűnődtem el aznap este a földalattin. T. S. Eliot hetvenéves volt akkor; még hét évet élt.

1965

A MAGYAR VERS FORDÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS ÚTJAI MÁS NYELVEKRE

A fordítás az emberek közötti kommunikáció alapvető, elkerülhetetlen aktusai közé tartozik. Az irodalmi fordítás azonban, amit a magyar nyelv a „műfordítás” szóval jelöl, már problematikusabb – az a kétely merül fel vele kapcsolatban (s ezt nemegyszer írók, művészek, tehát szakmabeliek hangoztatják), hogy lehetséges-e egyáltalán, át lehet-e menteni az egyik nyelv szigetéről a másik szigetére azokat az értékeket, amelyek az irodalmi műalkotást (s különösen a verset) műalkotássá teszik. Egy nyelv szellemét nem lehet lefordítani, hiszen minden egyes nyelv szelleme kölcsönösen kizárja a másikat. S egy-egy irodalmi mű fordítása közben a fordítónak szüntelenül latolgatnia kell, mit tartson fontosnak, illetve fontosabbnak, mit kell majd „elárulnia” a megmenthető, a csonkíthatatlanul lefordítható gondolat, az átültethető metafora kedvéért. Egy német költő, Matthias Claudius szerint „*wer übersetzt – der untersetzt*”. Magyarul tréfásan azt szoktuk mondogatni: „fordítani annyi, mint ferdíteni”. S hogy az angol, pontosabban az amerikai vélemény se maradjon ki, idézzük Robert Frostot: „A költészet az, ami elvész a fordításban”. Vagyis a költői mű tökéletes fordítása lehetetlen.

Lehetetlen, de meg kell próbálni. Egyébként ez a paradoxon áll minden művészi tett, az alkotás minden kísérlete mögött: még ha el is éri saját pillanatnyi optimumát, a művész sohasem számíthat végtelen hatásra, igazi öröklétre. Bár Gautier szavaival „a népet túléli a szobor”, a szobrot, az emlékművet, s vele a dinasztia és a birodalmat is túléli és elemésztí a természet; a sivatag akkor is sivatag, amikor Ozymandias temploma már régen leomlott. Az alkotás aktusában a művész mégis megcélozza az örökkévalóságot; de mit céloz meg a műfordító? Az eredeti versnek a befogadó nyelv közegébe átemelt lehető legjobb változatát. Hogy ezt elérje, kétszeresen vállalja a lehetetlent: nemcsak mint alkotó, hanem mint médium is. Hiszen aligha vonhatjuk kétségbe, hogy aki az idegen mű szellemét kívánja közvetíteni, annak

saját szavaival, de a más hangján kell megszólalnia. S hadd idézzem még a műfordítás lehetetlenségével kapcsolatban George Steinert. Ő az *After Babe*¹ című könyvében a következőket mondja: „a fordítás – lehetetlen, írja Ortega y Gasset. De a gondolat és az előbeszéd tökéletes egybeesése ugyancsak lehetetlen. Valamiképpen minden pillanatban legyőzzük a lehetetlent.”

Itt mindjárt föltehetjük a kérdést: mi szükséges a jó fordításhoz? Kell-e például hozzá fordításelmélet? Anélkül, hogy lebecsülném az elmélet fontosságát általában, az a gyanúm, hogy nem lehet és nem szabad preconcepciókkal közelíteni egyetlen lefordítandó költői műhöz sem, mindössze bizonyos *alapfeltételeket* vázolhatunk fel magunknak (még attól is tartózkodom, hogy alapszabályoknak hívjam őket), s ezek az alapfeltételek nyelvről nyelvre változnak, az adott nyelv és irodalom sajátos hagyományaiból adódnak, azokkal függenek össze. Ezek az alapfeltételek a magyarban (és úgy hiszem, az oroszban is) merevebben vannak megfogalmazva, mint mondjuk az angolban és a franciában – az előbbi két nyelvben az ideál a teljesen formahű fordítás (ezt megközelítendő tesz olykor a fordító engedményeket a költői kép, illetve gondolat rovására), míg a másik két nyelvben más a helyzet. Jóllehet azt, hogy a költői mű fordításának voltaképpen csak három fajtája lehetséges, már John Dryden, a 17. század ünnepezt angol költője megállapította. Dryden szerint ez a három lehetőség a „metafrázis”, az „imitáció” és a „parafrázis”; e fogalmakon ő részben mást ért, mint mi: a „metafrázis” nála a szó szerinti, szolgai, mindent másolni igyekvő fordítás, az „imitáció” pedig az eredetit csupán alapanyagának tekintő, attól messze elrugaszzkodó átköltés. Mi ezt az utóbbit, az átköltést szoktuk parafrázisnak nevezni, Dryden viszont ezen az arany középutat érti, ami szerinte a „translation with latitude”, vagyis a rugalmas, széles mozgástérrel rendelkező fordítás, ahol „a szerző szellemét át lehet ültetni” a szerencsés kézzel készített fordításba.

Saját Vergilius-fordításának 1697-es kiadásában Dryden elmondja, úgy próbálta fordítani Vergiliust, ahogy maga az *Aeneis* költője szót volna, ha történetesen angolnak születik.

E szerint már John Dryden megfogalmazta az igényt, hogy a jó műfordításnak két célt kell elérnie: egyrészt a lehetőségekhez képest hűnek kell maradnia az eredetihez, másrészt meggyőzően, otthonosan kell hangzania a befogadó nyelven is. Ha magyar olvassa ezt, tüstént azt gondolja: ezek szerint Dryden a formahű fordítás híve volt! Pedig ez így nem igaz: Dryden Horatius egy alkaioszi versszakát például keresztírmes angol hangsúlyos versben fordítja, nagy utódja, Pope pedig

a kor ízlésének megfelelően ugyancsak rímes versben fordítja Homéroszt. Vagyis a teljes formahűség követelménye még azoknál az angoloknál sem merült föl, akik általában az „arany középút” hívei voltak. S talán innen ered az a hagyomány, hogy számos angol versfordító még ma sem azt írja átültetése alá, hogy „translation” (pontosabban: „translated from X language”), hanem azt, hogy „English version”.

Hosszú időn át az „imitáció” nagy népszerűségnek örvendett angol nyelvterületen, részben talán Ezra Pound kínai versátköltéseinek hatására. Ennek a felfogásnak ma már jóval kevesebb híve van; szinte elképzelhetetlennek tartom, hogy (mint ahogy ez tizenöt évvel ezelőtt egy magyarországi konferencián megtörtént, lásd az *Arion* akkori számát) egy amerikai költő követendő példaként idézze Robert Lowell eljárását, amellyel *Imitations* című kötetében két Paszternak-versből „szabott” egy harmadikat. Az azóta eltelt évek, részben a *Modern Poetry in Translation* című folyóirat működésének következtében, részben a sorra megjelenő színvonalas fordításkötetek hatására, jelentős változást hoztak az angol-amerikai fordítói gyakorlatban. Ma már nem szégyen szorosan az eredeti szöveghez igazodva fordítani. Ezzel kapcsolatban hadd hivatkozzam egy igen érdekes vitára; nemrégem zajlott le a vitáktól általában tartózkodó *World Literature Today* hasábjain. Utolsó fázisát Keith Bosley esszéje jelentette: Bosley egyike a legjobb angol fordítóknak, több mint negyven nyelvből fordított (természetesen magyarból is), a többi közt egy kötetnyi Mallarmét a Penguin kiadónak.

Bosley ahhoz a vitához kapcsolódott, ami Yves Bonnefoy és Jozsif Brodskij között dúlt a „helyes” fordításról. Az Amerikában élő orosz költő, Brodskij, egy cikkében elmarasztalta mindazokat az angol-amerikai fordítókat, akik nem formahűen próbálták Mandelstamot angolra átültetni; Bonnefoy erre saját francia fordítói praxisára hivatkozva válaszolt – ő Shakespeare-t nem az eredeti versmértékben fordította, de meg van győződve arról, hogy megoldása megfelel a francia nyelv szellemének, s hogy művészileg őt igazolja. Bosley véleménye erről az, hogy az adott esetben igaza lehet Bonnefoynak, ugyanakkor túlzottan általánosít. S ez nemcsak azért van így, mert az angol nyelv szókészlete és variációs lehetőségei sokszorosan meghaladják a franciáét, hanem azért is, mert bizonyos szerzőket franciára is formahűen lehet és kell fordítani. Yeatset például, csakúgy, mint Mandelstamot, nem lehet hitelesen életre kelteni szabad versben; s az a tény, mondja Bosley, hogy Mandelstamot mindeddig senkinek sem sikerült kötött formában átűtő erővel fordítani, nem jelenti azt, hogy ez a vállalkozás ele-

ve lehetetlen. Eddig a versfordítás, főképpen az angolra való versfordítás általános módozatairól beszéltem, de most szeretnék áttérni olyan gyakorlatibb kérdésekre, mint a *mit* és a *hogyan* problémája. A „mit” vagyis „kiket” fordítsunk más nyelvekre kérdésében két végletes álláspontról beszélhetünk: az egyik mennyiségileg maximalista (protokoll-esztétika), a másik mennyiségileg minimalista (és minőségileg leszűkített módon ultraszelektív). Nem hiszem, hogy lenne értelme bizonyos, általunk esetleg kedvelt, de merőben helyi jelentőségű (illetve konjunkturális jelentőségű) műalkotásokat ráerőltetni egy más nyelvre. Tudom, hogy egyes államok közt vannak egyezmények, amelyek előírják a nagy tömegű kulturális cserét, de nem látom be, miért jó, ha mondjuk a macedón nép gyermekei anyanyelvükön olvashatják Tompa Mihályt és Fodor Józsefet, s ezért mi cserébe kapunk egy rutinosan fordított macedón Tompát és Fodor Józsefet. De még náluk jóval kiválóbb költőink sem mindig nyerik el a nyugati olvasó tetszését – Petőfit például sokat és bizonyára jól fordították oroszra, lengyelül is beleilleszkedik egy bizonyos hagyományba, de már angolul nem hangzik meggyőzőnek, s ez nem mindig a fordítók hibája. Talán Petőfi szemléletének bizonyos egysíkúsága, formanyelvének (egy Keatshez, egy Victor Hugo-hoz, de még egy Mickiewiczhez hasonlítva is) viszonylagos egyszerűsége miatt nem talál az eddiginél lelkesebb fogadtatásra egyes országokban. Általában nem állítanám, hogy egy költőt forradalmisága miatt nem fogadnak el az angol olvasók – ellentmond ennek az utolsó 20–25 év Brecht-kultusza a szigetországban. Adyval sem az a probléma, hogy világnézetében és művészi módszereiben nyugati elemek keverednek sajátosan magyar elemekkel – a kérdés az, hogyan fordítják, miként tárlják az angol-amerikai olvasónak. (Edmund Wilson, az ismert amerikai kritikus például nagyra tartotta Adyt.) Az eddigi Ady-fordítók-ból hiányzott vagy a tehetség, vagy a következetesség. Anton A. Nyer ges például megpróbált kötött formában írt Ady-verseket szabad versben fordítani – elrettentő eredménnyel. Ha ugyanis Adynál lemondunk a rímekről, a vers ritmusát kell erősítenünk, olyan sajátos angol versritmust kell kidolgoznunk, hogy az adekvát legyen a magyarral. Ady angolra fordításához olyan költő kellene, aki mindkét nép hagyományában otthonos (*mutatis mutandis* a Jakab király bibliájának nyelve hasonló szerepet játszik az angolban, mint a Károli-féle bibliafordítás nyelve a magyar irodalom fejlődésében), s akinek *angol* nyelvére érzéke tökéletes; aki szigorúan megválogatná, mi az, amit Adyból érdemes lefordítani. S ha Ady szövege az angol olvasó számára túlságosan a magyar történelembé ágyazott, feltehetjük a kérdést, mi jobb, a

jegyzetelés, vagy az „áthonosítás”. Megengedhető-e például, hogy a „Dózsa György unokája vagyok én” sort mondjuk úgy fordítsuk, hogy „I issue from Wat Tyler's blood” (Wat Tyler véreből való vagyok), vagy ez már az eredeti hűtlen kezelésének számít? Ady angolul, úgy érzem, határeset; kétséges, hogy találunk-e rá eléggé odaadó, s eléggé kiváló nyelvérzékű fordítót. Viszont más nyelvekre még fordítják, s azt hiszem, elég jól Adyt – nemrég jelent meg Krakkóban egy Ady-válogatás a „Złoto i krew”, amelynek fordító gárdájában olyan lengyel költőket találunk, hogy Białoszewski, Iłakowiczówna, Tadeusz Nowak és Tadeusz Różewicz, hogy csak pár nevet említsek.

A fentebb említett minimalista szerint csak a legmodernebbeket érdemes fordítani. Néhány éve részt vettem egy nyugati magyar konferencián, ahol a műfordítás kérdéseiről vitatkozva felmerült a nézet, hogy franciára egyetlen magyar költőt kell csak fordítani: Kassák Lajost. (Meglehet, az illető azóta megkegyelmezett még Tandorinak, s másoknak, de akkor is: véleménye a magyar líra eredményeinek olyan sommás tagadásán alapul, hogy nem is érdemes vitázni vele, csupán jelezni szeretném létezését.)

Az én véleményem szerint klasszikus költőink fordítását szorgalmazni ugyan lehet, de külföldi sikerükre számítani nem érdemes. Más nyelvű filológusok számára persze készíthetünk kis példányszámú fordítást klasszikusainkból is, tudtommal az ilyen vállalkozásokat az UNESCO is támogatja. Huszadik századi költőink elvben mind fordíthatók, még akkor is, ha nem Magyarországon éltek vagy élnek. Megközelítésként jobb az egyéni, mint az antológia-módszer. Szülehetnek ugyan igen jó antológiák – a Gara-féle francia nyelvű, vagy a lengyel PIW kiadó Jastrun főszerkesztői nevével fémjelzett 1975-ös antológiája –, de jobban járunk vele, ha egy-egy jó külföldi költőt sikerül „hozzáédesgetnünk” valakihez – ahogy Guillevic és Rousselot rákapott József Attilára, Tony Connor Nagy Lászlóra, Ted Hughes Pílinzkyre, Miron Białoszeński Weöres Sándorra – hogy csak néhány általam ismert példát említsek –, úgy még számos más idegen költőt rávehetünk arra, hogy hungarofil érdeklődését és esetleg személyes baráti kapcsolatait műfordításokban realizálja és kamatoztassa. Ha már itt tartunk, hadd mondjam el, hogy a magyar költészet más nyelveken való megismertetésében jelentős részt vállaltak (különösen az utolsó évtizedek folyamán) azok a külföldön élő, magyar anyanyelvű, de többnyire más állampolgárságú, két nyelvű költők, akik a befogadó ország kultúrájának közelebbi ismeretében közvetlen kapcsolatot tudnak teremteni egy-egy kitűnő ottani költővel, társfordítóval. Persze

még az idegen költő, társfordító optimális megválasztása sem garantálja egy-egy kiadvány sikerét. Igen sok függ a kiadó jóindulatától, hiszen nem elég kiadni egy könyvet, terjeszteni is kell; a recenzensek érdeklődésétől, attól, hogy „divatban van-e” egy-egy ország s irodalom. Angliában néhány évvel ezelőtt megjelent egy kötet Illyés-vers – szinte teljesen visszhangtalan maradt. Szép kritikai sikere volt a Ted Hughes-féle Pilinszkynek, de viszonylag keveset adtak el belőle. Az oxfordi egyetemi kiadó gondozásában megjelent Nagy László-kötetnek (amit Kodolányi Gyulával együtt szerkesztettünk 1973-ban) közönség sikere és elég jó kritikai visszhangja is volt. Viszont az Edwin Morgan fordította Kassák-válogatást, amit eredetileg a Penguin kiadó rendelt tőle, most már úgy látszik végleg elsüllyesztette a kiadó – megszünt ugyanis a sorozat, amiben kiadásra került volna.

A versfordítás sarkalatos problémája azonban mégsem a „mit”, hanem a „hogyan”. Mint már korábban (a Brodskij–Bonney vita kapcsán) jeleztük, itt nyelvenként és korszakonként eltérnek a vélemények. Francia nyelvterületen például, úgy tetszik, a lényeghű Garaféle módszer valóban újdonságot jelentett, noha kérdéses, egy-egy vers legjobb fordítását valóban az a versszintézis jelentette-e, amit Gara néhány esetben több egyéni fordításból összeállított. Radnóti-kötetének (*Marche forcée*) fordítói előszavában Jean-Luc Moreau elmondja, hogy az eclogák fordításában különféle módszereket alkalmazott: amikor a hetedik és a nyolcadik eclogát fordította, még elég ködös fogalma volt magáról a hexameterről, csak később érezte s értette meg, milyen „csodálatos, hajlékony és rugalmas” lehet értő költő kezében ez a versmérték magyarul. De – és ezt érdemes idéznünk – azon a napon, amikor megértette a magyar hexametert, megértette Vergiliust is. Egy másik francia költő, Paul Chaulot Kassai Györggyel folytatott beszélgetésében (*Atelier* I. Paris, 1967) elmondja, hogy a hexametert ő a vers ritmusától függően, mindig másképpen fordítja: van, amikor 14 és van amikor 15 verslábát használ (*pieds*) – ha a hexameter szabályos, azt tizenöttel fordítja, de például Petőfinek Aranyhoz írt költői levelét tizennégy verslábbal ültette át. A rímeket Chaulot feláldozhatónak véli, kivéve az olyan különleges eseteket, amikor az eredeti lényege a rímekben van. Ugyanez Guillevic véleménye, ő még pontosabban is megfogalmazza ezt a magyar fülnek egyáltalán nem evidens tételt: „Minél gazdagabb a költemény képekben... annál könnyebben nélkülözi a fordításban a rímet” (*Arion*, Budapest, 1966).

Hasonló véleményekkel találkozhatunk az angoloknál is – Donald Davie szerint „a rímes versek fordításában a rímet lehet legelőbb el-

hagyni, utána pedig a versmértéket”. Ami a rímek elhagyását illeti, azt sem lehet feltétlen szabállyá tenni, hiszen például Pilinszkynél egy négysoros szakaszban csupán a páros sorok rímelését el lehet hagyni az angolban nagyobb károsodás nélkül (ahogy azt Ted Hughes tette), de már egy hatsoros szakaszban vagy egy nyolcsorosban (a *Francia fogoly*) négy rím elhagyása a verset sokkal lazábbá, szétesőbbé teszi, mint eredetiben. A versmértéken is lehet változtatni, ha a fordító nem tud megbirkózni az eredetivel, de csak akkor, ha megfelelő, adekvát új formát tud találni, nyelve szellemével egyezőt. Például hexameteres verset szabad versben fordítani angolra – oktalanság. Radnóti Miklós verseinek angol fordítása közben kiderült, hogy van ennél sokkal jobb megoldás: angol társfordítóm, Clive Wilmer egy olyan kevert verslábú angol hexameteret választott, amelyre Thomas Hardy hosszú sorai is hatottak, s így a verssor néhol a hatütemű hangsúlyos angol versre emlékeztet. (Némileg hasonló megoldással hexameteres verssel kísérletezett Radnóti összes verseinek amerikai fordítója, a magyar születésű Emery George is, jóllehet ő néha túlságosan erőlteti a szabályos hexameter, és sorvégi *enjambement*-jai sem mindig szerencsések.)

De nézzük, hogyan hangzik Clive Wilmerrel közösen készített fordításunkban a *Száll a tavasz...* című Radnóti-vers első három sora. Először magyarul:

„Csúszik a jég a folyón, foltosra sötétül a part is,
olvad a hó, a nyulak meg az őzek lábnyomán már
kis pocsolóyákban a nap csecsemőnyi sugára lubickol.”

Angolul:

„Ice glides down the river; the bank darkens, blotched with thaw.
The snow is melting. Now, the infant sunbeams paddle
In the small puddles that form in the tracks of roebuck and hare.”

Ha már Radnóti fordítási problémáinál tartunk, érdekes sorba vennünk, hogyan fordították különböző nemzetiségű fordítók más és más nyelvre a *Hetedik ecloga* két nagyon sajátosan magyar sorát. Ezekről van szó:

„Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva
úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek”

Mivel a franciában vannak az ékezetnek megfelelő jelek, Jean-Luc Moreau-nak ezzel nem volt különösebb problémája:

„Sans les accents, griffonnant simplement vers après vers à l’aveuglette, j’écris ce poème dans le noir, à l’image de ma vie”

De már Radnóti egyik lengyel fordítója, Aleksander Nawrocki így próbálta megkerülni a kérdést:

„Bez znaków przestankowych, linią za linią, w półmroku
wiersz piszę, tak jak żyję, na oślep”

Mivel a lengyel nyelv nem ismeri az ékezetet, Nawrocki „írásjelek nélkül”-re módosította az első sort. Igaz, hogy nemcsak ez vész el fordításában, hanem a „sort sor alá tapogatva” fordulatból a tapogató tétovasága is; a szótagszámkülönbségről nem is beszélek, mert a lengyel nem nagyon alkalmas a szabályos hexameterre. De nézzük az angol változatokat; a számos fordítás közül csak kettőt idézek, Emery George-ét és a miénket a *Forced March* kötetből. George így fordítja a fenti sorokat:

„No diacritics. Just one line under another line: groping,
barely, as I am alive, I write my poem in half-dark”

Az ékezet angolul valóban „diacritics” vagy „diacrit marks” – de hányan tudják ezt az olvasók közül? Vagy le lehet magát a fogalmat szótárilag helyesen, szó szerint de lényegileg mégis pontatlanul fordítani. Mi ezt a következőképpen próbáltuk megoldani:

Without putting in the accents, just groping line after line
I write this poem here, in the dark, just as I live”

Ez a változat közvetíti ugyan a sor értelmét, de egyszersmind idézőjelbe is teszi; az angol nem jelöli sem a hangsúlyt, sem az ékezetet, de mivel a legtöbb művelt angol tud valamit franciául, a szöveg kontextusából fogalmat nyerhet arról, mit hagyott le verséből a sötétben körmöglető Radnóti.

A versfordítás számos más, megvitatásra érdemes kérdése közül hadd szóljak még röviden kettőről. Az egyik a magyar rímek angolra fordításának a problémája. Különösen foglalkoztatott ez a Nagy László-

versek fordítása közben. Nagy László tiszta rímeit, illetve jól összecsendő asszonáncait nehéz volt adekvát módon átültetni angolra. Az angol ugyanis rímnek hall a magyar fül számára még asszonáncnak is bajosan beillő hangzásokat is. Minthogy az angolban nem a magánhangzó, hanem a mássalhangzó a lényeges (a legtöbb magánhangzó amúgy sem tiszta), az angol rímnél a távoli összecsendés is megteszi. Tony Connor például nemcsak az ágat, a „bough”-t rímelteti a „rainbow”-ra, de gyenge, vagy félrímként használja a „stones-veins”, „good-bird”, sőt „bear-shore” szó párokat is. Nagy Lászlónál a rímek részben a népköltészeti hagyományokhoz való ragaszkodást hangsúlyozzák, de Connor fordításaiban ez a hagyomány képileg annyira érvényesül, hogy a gyengébb rímelés nem hat zavarólag.

Egy másik probléma a túlságosan helyi jellegű utalásokból, illetve a nyelv olyan fordulataiból adódhat, amelyre a befogadó nyelvnek nincsen megfelelő szava. Így például a *Deres majális* című Nagy László-vers nyitó soraiban le kellett mondanunk a fröccsről: „Vadmeggy virágzik álmomban / Hol a sör, a bor, meg a szóda?” Itt a bor meg a szóda a magyar, de nem az angol majális jellegzetes italai, s Tony Connor kezében a következő lett a sorból: „My dreams foam cherry blossom / but where are the pots of beer?” S hasonló okokból lett a *Ha döng a föld* című Nagy László-versben a „fehér lóból”, a magyar népmonda Fehér Lovából, Mari Lwyd, a walesi népmesék Fehér Kancája. Ezt ugyan meg kellett magyaráznunk a jegyzetben, mert a walesi mitológiát majdnem olyan kevéssé ismerik az angolok, mint a magyart, de úgy érzem, a költői transzmutáció elve itt jól működött.

A nehezen fordítható nyelvi fordulatra jó példa a „tündér nevetés” József Attila *Ódá*-jában. Az *Ódá*-nak mindeddig nincs igazán adekvát angol fordítása; de a két rendelkezésünkre álló, önálló kötetben megjelent fordítás, Anton A. Nyergesé és John Bátkié egyben egyetért: a nevetés elől egyszerűen elhagyja a „tündér” jelzőt. Nem úgy Kabdebó Tamás, aki *One Hundred Hungarian Poems* című antológiájában maga fordítja le az *Ódá*-t, s akinél ez a sor így hangzik: „the fairy laughter spouts out on your teeth”. Csakhogy a „fairy” jelzőt Tennyson még alkalmazhatta ebben az értelemben, de ma már enyhén komikus mellékíze van. Hamarjában nem is tudnám megmondani, mi lehetne a legjobb mai angol megoldás. Talán ahhoz hasonló, amit József Attila lengyel fordítója, Wiktor Woroszyński alkalmaz, aki a már említett PIM-antológiában „cudotwórca śmiech”-et, varázslatos nevetést fordít („wytryska, widzę, to znów, na kamieni / białym szeregu // na twoich zębach / cudotwórca śmiech”, *Antologia poezji węgierskiej*, 392. l.)

A versfordítás részletkérdései után térjünk vissza a mindenkit érdeklő alapkérdéshez: mennyire van jelen a modern magyar költészet a világban? Angol-amerikai viszonylatban sokkal inkább jelen van, sokkal inkább számon tartják, mint eddig bármikor. Évről évre szaporodnak a gondos, a figyelmes, a költőiséget el nem sikkasztó fordítások. A Tomlinson szerkesztette *The Oxford Book of Verse in English Translation* 1980-as kiadásában líránk három verssel van jelen, egy hosszabb Weöres-versrészlettel, s két kisebb Pilinszky-verssel. Nem sok, de jelzi a jelenlétet. S az elkönnyelhető eredményeknél jobban kell hogy érdekeljenek bennünket a feladatok; még igen sok a tennivalónk, ha azt akarjuk, hogy a magyar költészetet ne csak udvariasságból dicsérvék, hanem ugyanolyan természetesen olvassák külföldön, mint más kis lélekszámú, de jelentős irodalommal büszkélkedő népek irodalmi műveit.

FELEMÁS RADNÓTI

Miklós Radnóti: *Clouded Sky*, Translated by Steven Polgar, Steven Berg and S. J. Marks. Harper and Row, New York, etc., 1972

Amikor a hatvanas évek vége felé angol és amerikai folyóiratokban, majd antológiákban láttuk felbukkanni Polgar, Berg és Marks Radnóti-fordításait, várakozó érdeklődéssel tekintettünk az első angol nyelvű Radnóti-kötet elé. Radnóti Miklós költészetében van valami, ami – úgy éreztük – különös módon érdekelheti az angolokat; erős harmóniaigénye, amelyet szembeszegezett a háború véres káoszával és irtózatával, érett lírájának fegyelmezett, de érzékletesen kibomló képisége, úgy véltük, sikerre számíthat a klasszikusokon felnőtt és lelkendezéstől-agytornáktól egyaránt húzódozó angol nyelvű olvasóközönség egy részénél. A papírfedelű kiadásban – s így feltehetőleg nagy példányszámban – megjelent kötet, a *Clouded Skys*ajnos nem felel meg a hozzá fűzött várakozásnak, a jó szándék kevésnek bizonyult a feladat megoldásához. A három amerikai fordító (egyikük, Steven Polgar magyar születésű) erejéből csupán Radnóti-vázlatokra, javarészt felületes, felemás fordításokra futotta.

Magát az elhatározást, amely a válogatást az utolsó Radnóti-kötet, a *Tajtékos ég* verseire korlátozta (öt vers kivételével Bergék a posztumusz gyűjteményt teljes egészében lefordították), még meg lehet indokolni s védeni. Radnóti tehetsége valóban a háború alatt és munkatáborban írt verseiben teljesült ki, elsősorban ezek révén lett „a közelmúlt klasszikusává”. A pályakezdetől kiinduló válogatás nagyon is irodalomtörténeti ízüvé tette volna a fordításkötetet; ugyanakkor elképzelhető lett volna az is, hogy a válogató figyelembe veszi a *Tajtékos eget* megelőző két kötet versanyagát is, hiszen már az 1936-os *Járkálj csak, halálraitélt*-ben találunk a Radnóti-életmű szempontjából központi jelentőségű verseket. De hangsúlyozzuk: a válogatással, amelyet elsősorban nyilván a fordítóhármás magyarul beszélő tagja sugalmazott, nincsen különösebb baj. S azt is elhisszük, amit Polgar a könyvhöz fűzött fordítói jegyzeteiben (*About the Translation*) ír: nem volt könnyű magát a címet jól lefordítani. Hosszan indokolja, miért lett a *Tajté-*

kos égből *Clouded Sky*, azaz felhős, felhőtakarta ég, itt csak azt jegyeznénk meg, hogy a *foaming*-nak a brit angolban nincs meg az a jelentéshez tapadó árnyalata, ami miatt az Amerikában élő fordító ezt az alkalmasabb jelzőt elveti, s hogy a magyar „tájékos” olyan dinamikusan torlódó, mozgásban levő képet idéz fel, amelyet a *clouded* nemcsak hogy nem takar, hanem megmerevít, megmásít.

A fordítók arra az elvi álláspontra helyezkedtek, hogy fontosabb, ha a vers jól hangzik angolul (amerikaiul), mint ha formahű. Így általában rímtelenül és csak bizonyos ritmikai sajátosságok figyelembevételével ültették át a költeményeket. Már idézett fordítói utószavában Polgar elmondja, milyen belső ellenállást kellett legyőznie, amíg elhitte amerikai fordítótársainak, hogy a rímtelenített, lecsupaszított Radnóti-versek így a jók angolul, illetve hogy így is jók. Ízlés kérdése. Én nem tartom különösebb dicséretnek, ha egy versfordítás csak úgy élvezhető igazán, ha „az eredetitől elkülönítve” olvassák. És ha így áll a helyzet, akkor voltaképpen Berg- és Marks-versekkel van dolgunk Radnóti-témákra. Csakhogy ezek a Radnóti neve alatt forgalmazott amerikai versek még önmagukban, az eredetitől elvonatkoztatva sem tekinthetők meggyőző erejű, hibátlan műveknek.

Nyilván amiatt, mert a „tartalom és forma egysége” című tételt a kritikusok nem a kisujjukból szopták: minden idegen nyelvbe átültetett vers annyit veszít a súlyából, amennyi a belőle át nem mentett eredeti forma értéke. Vannak Radnóti-versek, amelyeket még a rímek elhullajtása és a ritmus kifecamítása sem tud megölni. Ilyen az eklogák egy része, a *Páris*, a *Töredék* vagy a *Razglednicák*, s nem véletlen, hogy a Polgar-Berg-Marks-féle kötetben ezek a fordítások a jobbak közé tartoznak. De már a *Nem tudhatom*, a *Sem emlék, sem varázslat*, az *Álomi táj* vagy leginkább az *Erőltetett menet* esetében úgy érezzük, rímeitől megfosztva a vers elveszti nemcsak zenéjét, hanem egész belső akusztikáját. Mintha a harangból kivennénk a nyelvét, és fadarabbal helyettesítenénk. Hadd idézzem az *Erőltetett menet* angol változatának első két sorát: „You're crazy. You fall down, / stand up and walk again, / your ankles and your knees move / pain that wanders around”. Függetlenül attól, hogy a fordítók itt az egyes szám harmadik személyt kissé önkényesen második személybe tették át, a rímtelen szöveg csökkenti az eredeti drámaiságát, bár lehet, hogy ehhez még hozzájárul a mindennapi nyelvből iderántott *crazy*, ami az amerikai angolban az „őrült” mellett inkább „hibbant” vagy „dilinós” (és néha „csodálatos, rendkívüli”) értelemben használatos, és nem felel meg a választékosabb, ha nem éppen irodalmi ízű magyar „bolond”-nak.

Mivel azonban a fordítók nem Radnóti-parafrázisokat, hanem teljes értékű fordításokat akartak nyújtani, nem hanyagolható el a szövegűség szempontja sem. Itt aztán elképesztő félreértésekre és leiterjakabokra bukkanunk. Mindet lehetetlen felsorolni, de néhányat feltétlenül szükséges, bizonyíték gyanánt. A *Tajtékos ég*, a kötet címadó verse; alatta ott a keltezés: 1940. június nyolcadika. Radnóti a versben az előző év nyomasztó tapasztalatait summázza: „Micsoda ősz lapul mögöttem újra / s micsoda fájdalomtól tompa tél!” PBM-ék fordítása így hangzik: „Autumn is too much for me. It waits again / and winter waits with its dull pain” – azaz a „mögöttem”-et szószerint értik, s nem, mint a költő, átvitt értelemben, az időre alkalmazva; nyilván a „lapul” vezette félre őket jelen idejűségével. A félreértésben azonban a fordítók következetesek – a következő versszakban azt, hogy „vérzett”, *bleeds*-nek, tehát jelen időben fordítják, majd így folytatják: „and the wind scrawls / big dark numbers on the snow”. Nem veszik észre, hogy júniushoz képest (lásd a vers keltezését) feltűnően sok a hó.

A *Hispánia*, *Hispánia* angol változatában ezt olvassuk: „Freedom, men cry about your fate!”, holott a „Népek kiáltják sorsodat, szabadság!” pátosza nem „mindenféle emberekre” hanem a nemzetekre vonatkozik. Az *Ősz és halál* második versszakában tömjénről van szó, ami az avar szagával keveredik: „földönfutó és tömzsi páros illat / ketős búcsúztató!” A *Clouded Sky*, vagyis a PBM-együttes már-már bohózatba illő verziója: „The two smells are squat robbers / and good-byes.” (Ha egyszer földönfutó, mért ne legyen rabló?) A *Tarkómon jobbkezdeddel* első versszakában „hallgattam, hogy keringél a vér ütőeredben” sor Bergéknél „I listened to the blood circling in your neck” – pedig az előzményekből, ha nem magából a címből, világos, hogy itt a kedves jobb kezéről ír a költő, nem pedig a nyakáról. A *bújdosó* tavaszi pillanatképében a „régimódi kegy” nem *old grace*, ahogy Bergék hiszik, hanem „old-fashioned favour”, félreértésüknek mindenesetre az a következménye, hogy nincs értelme a versnek. A fenti példák – azt hiszem – jól jellemzik a *Clouded Sky* fordítóinak felületességét és tájékozatlanságát, valamint a nyelvi kontrollszerkesztés hiányát.

A nyelvi-idiomatikus félrefordítások után tekintélyes rovatot nyithatnánk „félmegoldások” címen; olyan esetekre gondolunk, amikor az eredeti kép, vagy metafora elszíntelenedik, elsekélyesedik a fordító kezén. Ez történik az *À la recherche...* című felejthetetlen Radnóti-vers több sorával, például azzal, hogy: „művük idézgetem és torzóik aránya kibomlik”. PBM változata: „I quote their works, the silhouette of their bodies appears” (szó szerint: „testük sziluettje megjelenik”).

Vagy: „mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már”, PBM prózai fordításában „Death changes the way we look at the past” lesz. „A 2×2 józansága hull rám” axiomatikus költői erejét meg sem közelíti a „the soberness / of the multiplication table will cover me”. Ilyen félmegoldásoknak se szeri, se száma a *Clouded Sky* lapjain; néha a sutaságok értelmi torzulásokkal keverednek, mint például a Dési Huber Istvánnak ajánlott versben (*Nem bírta hát...*) Radnótinál „a dési templom és a dési fák” sírnak a korán elhalt festőművész után, de a fordítók nem tudnak Désről, azt hiszik, itt Dési képeiről van szó: „the Dési churches and the Dési trees”. Ez még hagyján, de ahol Radnóti ezt írja

„A sorsod ellenére voltál mester
és példakép. Hivő, igaz, okos;
a munkáló idő emel ma már,
hiába omlik rád sír földje most,”

az amerikai fordítók az első sort „without fate”-tel kezdik, vagyis „sorstalanul”-al helyettesítik a gondolatot, majd a harmadik sort így kancsítják át angolra: „Today, the time for work lifts you up”, aminek az égvilágon semmi értelme, Radnóti itt természetesen a Dési Huber elismerésén munkálkodó (vagy az egész emberiség sorsát formáló-kimunkáló) időről, s nem a munkaidőről beszél.

Angolul értők a mondottakból kivehetik, hogy nem a nyelvi árnyalatok pontos visszaadását kértük számon Polgartól, Markstól és Bergtől, hanem azt a megközelítő nyelvi és művészi hűséget, amelyet a magyar líra nem egy angol vagy amerikai fordítója meg tud valósítani, s már meg is valósított a gyakorlatban. Lehetséges, hogy lesz, aki ebből a kötetből kap majd kedvet Radnóti költészetének alaposabb megismeréséhez, de úgy hisszük, a gyűjtemény Radnóti lírájáról inkább jelzéseket, információt ad, mintsem szuggesztív és lényegre mutató képet, és megoldásaiban általában alatta marad az angol nyelvterületen napjainkban megjelenő műfordításkötetek költői igényességének és színvonalának.

PILINSZKY ANGOLUL

János Pilinszky: *Selected Poems*. Translated by Ted Hughes and János Csokits. Carcanet New Press, 1976

Kevés élő magyar költőt ismerek, akinek olyan sajátosan egyéni, szinte azonnal felismerhető hangja lenne, mint Pilinszkynek, de éppen e külön Pilinszky-atmoszféra, Pilinszky-nyelv okozza, hogy a *Har-madnapon* költőjének más nyelvbe való átplántálása bogos problémák elé állíthatja, s állítja is, gondolom, fordítóit. Ezért tartom különleges szerencsének, hogy Pilinszky János első angol nyelvű versgyűjteménye Ted Hughes fordításában látott napvilágot. Hughes ugyan kilenc évvel fiatalabb Pilinszky-nél, de még nem teljesen idegen tőle a második világháború élményvilága s mitológiája; továbbá, azon a már-már köz-helyszerű, de az ő esetében igaz minősítésen túl, hogy „nemzedékének legkiválóbbjai közé tartozik”, még el kell mondani róla, hogy költészetében komor, súlyos képekbe sűrített roppant erő feszül, s hogy külső és belső tájainak kegyetlen és kopár drámaisága valahol Pilinszkyvel rokonítja. Az angol költőből ugyan hiányzik a szenvedés eksztatikus átélésének képessége (Pilinszky egyik alapvonása), de ennek a képességnek a csodálata és a kortárs magyar költő rejtett rangjának felismerése elégnek bizonyultak ahhoz, hogy rábírák a Pilinszky-fordítás nem mindennapi koncentrációt igénylő feladatára. Persze abban, hogy a Londonon kívül élő, csoportokat és nyilvánosságot kerülő, elzárkózott költőként számon tartott Hughes képes volt Pilinszky hullámhosszára „beállni”, és éveken át fordítani egy számára teljesen ismeretlen nyelvből, fontos szerepe volt nyers- és társfordítójának, a londoni magyar költő Csokits Jánosnak – Hughes nem merő udvariaságból hivatkozik Csokitsra bevezetőjében. Azt azonban szerencsének, a mi szerencsénknek kell tartanom, hogy Ted Hughes-nak volt türelme és fegyelme ahhoz, hogy huzamosabb időn keresztül alárendelje saját költői vízióját a Pilinszky verseiből átderengő látomásnak.

Negyvennél több vers és Ted Hughes figyelemre méltó bevezető tanulmánya van ebben a Carcanet New Press kiadásában megjelent kötetben, a válogatás körülbelül fele-fele arányban merít Pilinszky ko-

rábbi (a *Harmadnapon*-ba még felvett) és későbbi verseiből. A költő hangja már tulajdonképpen a *Trapéz és korlát*-ban kialakult, a későbbi kötetek inkább csak elmélyítik líráját, illetve egyetemes érvényűvé tárgítják a korábban csak a magánélet szférájára korlátozódó vívódásait, szüntelen lelkiismeret-szondáját. Fejlődésében, mint ezt Hughes is konstatálja, döntő szerep jut a „lágerélménynek”, ettől lesznek jelentős háború utáni versei Hughes meghatározásával „a modern világot sújtó katasztrófa középpontjából” kihangzó üzenetek. Később, a *Szálkák*-kal kezdődő alkotói korszakban Pilinszky bizonyos értelemben önmagát ismétli olykor roppant atmoszférateremtő erővel, szuggesztivitással, de nem a társadalmi-etikai valóság közegében, hanem azon kívül, valamiképpen afölött. A *Selected Poems* (nagyon helyesen) mindkét alkotói korszak bemutatására törekszik, de aligha véletlen, hogy Hughes figyelmét a „láger-versek” mellett leginkább az Apokalipszis utáni kiüresedés, kifosztottság és sóvárgó reménykedés állapotról valló versek kötik le: valószínűleg ezek a leglényegesebbek Pilinszky eddigi életművében.

„Ezek a fordítások – írja Ted Hughes bevezetőjében – olyan szorosan követik az eredetit, amennyire az csak lehetséges.” Mégsem jelent ez formahűséget – az angol költő meg van győződve arról, hogy egy vers formailag (tehát rímeiben és általában hangalakjaiban) közvetíthetetlen. Felfogása itt némileg eltér a magyar műfordítói gyakorlattól, de figyelembe véve a mai angol költői nyelv lehetőségeit és értékrendszerét, nem lehet elítélnünk. Sok függ a rímek szerepétől az eredeti nyelvben, s attól, vajon képes-e a fordító a vers struktúrájának átmentésére, visszaadására. Hughes-nak ez a bűvészműtávkönyv a versek többségében sikerül. Különösen jól sikerül olyankor, amikor Pilinszky közvetlenül háború utáni korszakának négy soros, páros sorokat rímettelő strófáját alakítja át szabályosan ritmizált angol szabad verssé. Néha még rímelnie is sikerült, bár ez szerintem véletlen: „Staggering, they wade knee deep / in the low, darkly-muffled clatter / of their wooden clogs / as through invisible leaf litter.” („Térdig gázolnak botladozva / facipőiknek alacsony, / sötéten zörrenő zajában, / mint láthatatlan avaron.”) De ugyanennek, a *Harbach 1944* című versnek a zárószakasza bizonyítja, hogy rímtelenül is lehet jól fordítani: „because, prepared for their coming / like an opened cattle-yard, / its gates flung savagely back, / death gapes to its hinges.” Az utolsó sor nemcsak a „sarkig kitarult a halál” hangulatát adja vissza, érzésem szerint teljes értékűen, hanem a „gates-gapes” megfeleléssel még azt a záró asszociációt is érzékelteti, amit a magyarban a „karám / halál” jelent.

Ted Hughes olyan átültetéseivel, mint a *Harbach 1944*, a *Kihűlt világ*, a *Mire megjössz*, az *Egy KZ láger falára*, az *Impromptu*, *A szerelem sivataga*, a *Félmúlt*, egy-egy árnyalattól eltekintve teljesen elégedettek lehetünk. Ugyanez vonatkozik a kötet leghosszabb versére, az *Apokrif-ra*, amelynek fordításproblémájával Hughes külön foglalkozik bevezetőjében. Más költemények, így a *Francia fogoly* és a *Frankfurt 1945* bár magyarul emlékezetes, megrendítő versek, és fordításuk is pontos, valami oknál fogva mégsem „szólnak” olyan erővel angolul, mint Pilinszky rövidebb versei: lehet, hogy azért, mert angol szövegeken edzett fülnek kissé retorikusan hangzanak? Ugyanakkor Hughes ezekben is, szinte minden egyes fordításában megcsillant valamit Pilinszky képi szuggesztivitásából, nyelvének izzó érceiből. Ilyen két sor az, amely axiomatikus megfogalmazásával akár mottójául is szolgálhatna ennek a végletes, de néha nyugtalanítóan végérvényes lírának: „A teremtés bármilyen széles / ólnál is szűkösebb.” Hughes fordításában:

„Creation no matter how vast
is more cramped than a roost”

Ez a nyelvi és hangulati ekvivalencia természetesen nem mindig valószínűsíthető. Hughes csak egy ízben fog mellé (de akkor alaposan), bizonyos megoldásain azonban lehet vitatkozni. Az említett félrefordítást a *Nagyvárosi ikonok*-ban találjuk (49. lap), angol címe „*Big City Icons*”. Itt a katolikus liturgia képeit gyakran felhasználó új költői tartalommal megtöltő Pilinszky ezt írja: „fényeskedjék neked az éj / örökös monstanciája”. Hughesnél ez így hangzik: „May the night’s everlastingly / empty horror / be radiant for you”, vagyis nem ismervén föl a „monstancia” szentségtartó értelmét, azt „szörnyűségnek” (angolul „monstrosity” vagy „horror”) értelmezi. Ugyanennek a versnek a befejező soraiban a „Kreatura, Az-Ami / könyörög, mutatja magát”. A fordítók itt félreértik az „Az-Ami” értelmét (ami nyilvánvalóan az Ószövetségben kimondhatatlan Isten-név dologiasított megfelelője) és azt egyszerűen vonatkozó névmással fordítják: „The Creature – that which pleads...” Pilinszkyt csak költő fordíthatja jól, de úgy látszik az sem árt, ha az illető jártas a katolikus teológiában és liturgiában is.

Másutt éppen azt a pontosságot hiányoljuk egy-egy sor fordításában, amit Hughes bevezetőjében irányelveként említett. Azzal, hogy „bűnhődünk de bűnhődésünk / mégse büntetés” nem adekvát az angol „and so we atone, but our atonement / cannot appease” (*Fish in*

the Net), a „végig esem a földön” hirtelenségét nem érzékelteti az „I shall lie down full length” (*Under the Winter Sky*), „az üdvösségük keresik” végtesebb és komplexebb annál, hogy „they are seeking their happiness” (*Sin*), s végül a „zavartan tesz-vesz a kezem” egészen más, mint a csüggedt „my hands hang, confused / in empty air” (*Sin*). Az ilyen eltérések azonban csak a kétnyelvű olvasót zavarják, aki egymás mellé tudja tenni az angol és az eredeti magyar szöveget, s az olvasók többsége feltehetőleg nem ilyen; különben is a versek túlnyomó többségében Hughes nemcsak azok lexikális jelentését, hanem „egyszerű, gyámoltalan pontosságukat” is közvetíteni tudta.

Pilinszky tehát megszólaltatását az angol műfordítás-irodalom fontos eseményeként fogják majd emlegetni. Népszerűsége aligha pályázhat, de Ted Hughes – és Csokits János – több éves, kitartó munkájának eredményeként szép kiadásban olvasható; bekerülhet az angol nyelvű népek irodalmi köztudatába, s a jövő világirodalmi antológiáiba. A fordítókön kívül köszönet illeti a Carcanet New Press kiadót, amelynek külföldi költőket bemutató sorozata pár év alatt méltán vívott ki magának elismerést az angol irodalmi életben.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET - ANGOLOKNAK

Czigány Lóránt könyve

Kevés irodalomtörténeti művet előzött meg olyan várakozás, mint a Czigány Lórántét. A Londonban élő irodalomtörténész könyvét angol nyelven, eredetileg az American Council of Learned Societies megbízásából írta, de a megbízó az elkészült kézirat kiadására különféle okoknál fogva már nem vállalkozott, így került az aztán az oxfordi egyetemi kiadóhoz, hogy annak „népszerűbb” részlegénél, a Clarendon Pressnél lásson napvilágot 1984 elején. A huszonöt fejezetre osztott mű teljes címe *The Oxford History of Hungarian Literature, From the Earliest Times to the Present*, terjedelme a jegyzetekkel, bibliográfiával és tárgymutatóval együtt mintegy 582 lap. Minthogy Riedl Frigyes 1906-ban megjelent angol nyelvű magyar irodalomtörténete óta egyszerű ekkora feladatra (a magyar irodalomnak a kezdetektől napjainkig való bemutatására) nem vállalkozott, érthető, hogy Czigány munkája már jóval megjelenése előtt érdeklődést keltett, s hogy a kézirat hosszas várakozási ideje (mert a szerző művét már 1978-ban befejezte) aggodalmat váltott ki a könyv megjelenéséért szurkoló szakmabeliek táborában.

Irodalomtörténetének bevezetőjében Czigány hangsúlyozza: noha célja az, hogy „a magyar irodalom hagyományos szemléletét közvetítse az olvasónak” néhol azért eltér a megszokott (vagy a Magyarországon elfogadott és hangoztatott) nézetektől. Ez a hagyomány szerinte elsősorban az irodalom társadalomjavító szándékának, illetve „nemzeti fennmaradásra” irányuló erőfeszítéseinek hangsúlyozását jelenti („literature in Hungary has always been primarily a vehicle for national survival and social improvement”) – ebben a tekintetben, úgy véli, a nem marxista magyar irodalomtörténészek nem különböznek a marxistáktól –, ő azonban e „tradicionális” vonalat igyekszik kiegészíteni a nemzeti, illetve társadalmi kötelességet elhanyagoló modern műveknek a méltatásával. Ezzel, úgy reméli, felhívhatja a jövő tudósainak

figyelmét egy olyan magyar irodalomra, „amelyet még a magyarok is alig ismernek”.

Az oxfordi magyar irodalomtörténet szerzője tehát igyekszik óvatosan eljárni, közéletet keres: egyrészt a teljes magyar irodalom képét *közvetíti*, s ezt csak a hagyományon keresztül véli megközelíthetőnek, másrészt viszont fönntartja magának a jogot, hogy korrigáljon, hiszen az egyszerű közvetítésen túl válogat, mérlegel is, *interpretál* is, nyilván nem mindenben értve egyet a hazai irodalomtudomány álláspontjával. Ez eddig rendben is lenne; de nézzük meg, mennyire tág és rugalmas Czigány irodalomfogalma? Mennyi fér bele a hagyományból, mennyi az újításból?

Másképpen fogalmazva a problémát: mit ír a Londonban élő szerző? Magyar irodalomtörténetet széles kultúrtörténeti háttérrel, vagy olyan művet, amely csak a szépirodalmat (s néhol a kritikai irodalmat) veszi figyelembe? A régi magyar irodalom tárgyalásakor szinte lehetetlen az utóbbi felfogást következetesen érvényesíteni, de azért Horváth Jánoshoz, vagy akár Szerb Antalhoz képest Czigány Lóránt mint ha egy szűkebb irodalomfelfogást képviselne. Bár a korai magyar krónikákkal foglalkozik, a XVII. század krónikairodalmának olyan képviselőit, mint a Krakkóban világkrónikát kiadó Benczédi Székely István, illetve Oláh Miklós, Forgách Ferenc és Istvánffy, nem tárgyalja; a magyar humanizmust áttekintve említi ugyan Bonfini és Galeotto Marziót, de nem szól a nemzetközi hírnevű Zsámboki-Sambucus Jánosról, és Sallustiust magyarító Baranyai Decsi Jánosról. A későbbiekben vizsgálódásai körén kívül rekeszti a magyar emlékiratírás olyan jeles alakját, mint II. Rákóczi Ferenc (aki ugyan latinul és franciául írt, de hát latinul írt Janus Pannonius is, akivel azért Czigány bőven foglalkozik), s végül a tizenkilencedik században feltűnő Bölöni Farkas Sándor nagy hatású amerikai beszámolójának elmellőzése. Vitatkozni persze lehet afölött, milyen irodalmi értéket képviselnek az említett szerzők, de elhallgatásuk talán nem csupán helyszűkének, hanem a már említett „lehatárolt” irodalomfelfogásnak is tulajdonítható.

Ha már itt tartunk, talán azt sem árt megemlíteni, hogy az erdélyi memoárirodalom Keménnyel és Bethlen Miklóssal kezdődő „nagy vonulatának” vannak bizonyos előzményei, amelyek idegen nyelvű kegyességi, illetve didaktikus művek megmagyarításával függnek össze – Szenci Molnár Albert, Medgyesi Pál, illetve a Guevara-fordító Prágay András prózája, meglehet, még erősebben hatott a protestáns emlékiratírókra, mint Pázmány Péter vérbő barokk retorikája a 17. század más szerzőire. Valószínű az is, hogy Medgyesi Pál, az angol ere-

detiből először magyarra fordító író-prédikátor munkássága (a magyar *Praxis Pietatis* a kor bestsellere lett!) az angolokat is érdekelte volna, legalább egy bekezdés erejéig. Más kérdés, hogy Medgyesivel kapcsolatban az egész magyar protestáns peregrináció kérdését is ki lehetett volna részletesebben fejteni (már csak annak nem csekély művelődéstörténeti fontossága miatt is); Czigány azonban az egészet egyetlen mondatban intézi el könyvének 54. lapján.

A világi magyar irodalom első jelenségeit vizsgálva megtudjuk, hogy Bornemissza Péter fiatal korában Sárospatakon tanult. Nem tudom, ezt Czigány honnan veszi – eddig csak Kassáról tudtunk. Károlyi Gáspár esetében az újabb kutatás kimutatta, hogy a gönci prédikátor csak egyik fordítója volt a teljes bibliának, a magyarításon több tagú munkaközösség dolgozott. (Ez különben tökéletesen egybevág a *King's James Bible* néven ismert 1611-es angol bibliafordítás gyakorlatával.) Balassit Czigány hosszan és lendületesen méltatja, ám közben ténybeli hibákat követ el, és vitatható kijelentéseket tesz. Sárospatak rajtaütésszerű elfoglalását én csak annyira nevezném „sikeresnek”, amennyire az egész Dobó Krisztinával kötött házasságot; Balassi nem 1583-ban, hanem 1589-ben távozott utoljára Lengyelországba, ahol a „küszöbön álló török-lengyel háború” végül is elmaradt; ami halálának Czigány által ismertetett körülményeit illeti, azok a halálos ágyon történt drámai áttérést sejtetnek, noha tudjuk, hogy Balassi már házassága előtt katolizált. Furcsálltam Czigánynak azt az állítását is, hogy Balassi „önmarcangoló lelkének sokkal több köze van Dosztojevszkij hőseihez, mint ahhoz a gátlástalan *condottieri*-hez, aminek életrajza mutatja” (52. l.) Balassi legmélyebb vallásosságában is korának gyermeke marad: olyan úr, aki megalázza magát Isten – de csakis Isten! – és nem embertársai előtt. Lehet köze Buchanához, vagy Championhoz, Lutherhez vagy Loyolai Szent Ignáchoz, de már Aljosa Karamazovhoz édeskevés.

Rimayval túl röviden foglalkozik a szerző, Nyéki Vörös Mátyást, a magyar kora barokk jellegzetes költőjét nem is említi. Jogosan hosszú Zrínyi Miklós és *A szigeti veszedelem* méltatása, bár érzésem szerint Czigány adós maradt annak megvilágításával, mennyire európai, illetve közép-kelet-európai ez a mű, vagyis hogyan viszonylik más törökellenes eposzokhoz (Gundulić, Potocki), s hogy milyen visszhangja volt Zrínyi győzelmeinek és halálának a korabeli Angliában (vö. olyan művekkel, mint *The conduct and character of Count Nicholas Serini...*). A Mikesnek szentelt fejezet érdekes és olvasmányos – itt persze Czigány szövegének már vannak angol nyelvű előzményei, így D. Mervyn

Jones hosszabb tanulmánya (*Five Hungarian Writers*, Oxford, 1966), amelyet Czigány fel is használ, mert a Mikes-leveleket Jones fordításában idézi. A jól fordított szemelvény megemeli a méltatást, mint ahogy a gyengén, illetve szó szerint fordított szövegrészlet, különösen versek esetében, inkább ellenkező hatást ér el. A *Julia, kétszemem...* kezdetű Balassi-vers és Csokonai *Tartózkodó kérelmé*-nek itt közölt szó szerinti fordításából éppen csak a rímek és ritmus bájos egybejátszása vész el – az, amitől líra a vers. Mit tegyünk, szegény ember vízzel főz. De hogy ugorjunk egyet, lehet, hogy művének írása közben Czigány is elbátorlalanodott a versminőség átmentését illetően, s ezért nem idéz Kassáktól és Füst Milántól egy sort se, sőt ami meglepőbb, még Weörestől és Nagy Lászlótól sem, jóllehet utóbbiaknak számos versére akadt már elég jó angol fordító.

Szándékosan-e vagy sem, mindenesetre a tizennyolcadik századi magyar költészet „leértékelésének” lehetünk tanúi a könyv 78. lapjától kezdődően. Először is Czigány megállapítja, hogy „ami a valódi költészetet illeti, a 18. században egyetlen nagyobb (*major*) költő sem tűnt fel Magyarországon”. Hát Amadé, meg Faludi Ferenc valóban nem nevezhetők olyan nagynak, de hogy állunk Csokonaival? Czigány becsületesen számot ad ugyan Csokonai Vitéz Mihály életéről és műveiről, öt versrészletet is idéz *Az estve* költőjétől, részben a saját, részben John Bowring, Tábori Pál és Watson Kirkconnel fordításában. Ez a névsor magáért is beszél annak, aki ismeri a fordítókat, de nézzünk meg csak egyet, Kirkconnelt, aki derék kanadai professzor volt, őszintén szerette a magyarokat és időnként lelkesen rossz fordításokra ragadtatta magát. Íme egy példa, amit Czigány közread könyvében, és sajnos *nem* elrettentő példaként; „A reményhez” utolsó négy sora:

„Bájos lány trillák!
Tarka képzetek!
Kedv! Remények! Lillák!
Isten véletek.”

„I cannot tune this trill o'mine!
My thoughts are all at sea!
Ah, heart! Ah, hope! Ah, Lilla mine!
May God remember thee!”

De hogy visszatérjünk a fentebb mondottakhoz, Czigány Lóránt Csokonai-fejezete végén leír egy olyan mondatot, ami megerősíti ko-

rábbi gyanúkat: ő Csokonait nem is tartja olyan nagyra, mert annak alkalmi verseiben csak néha csillan meg valami, ami sejteti „azt a nagyságot, amit Csokonai elérhetett volna, ha tovább él” (99. l.). A nem alkalmi versekről itt nem esik szó.

Az oxfordi magyar irodalomtörténet hetedik fejezetének a címe – angolul idézem –: „The Reform of the Language and *irodalmi tudat*” – vagyis „nyelvújítás és irodalmi tudat”, de a cím második fele az eredeti szövegben is magyarul áll. Erre már felüti a fejét, gondolom, a könyv virtuális „sültangol” olvasója, és sürgősen megnézi a tizenhat (!) lapos glosszáriumban, mi fán is terem az az „irodalmi tudat”, amit angolul nem lehet röviden kifejezni. Kap is egy kilencsoros magyarázatot Horváth János alapján, bár ezt a fogalmat, úgy véljük, egy sorban is le lehetne írni, Horváth mellőzésével. Ugyanez a helyzet számtalan más kifejezéssel, amit Czigány a magyar eredetiben idéz. Akadhatnak persze magyar kifejezések, amelyeket csak körülírni lehetne, ezért a *kuruc a csángó*, vagy a *puszta* jogosan kerülhet bele az angol szövegbe, de már Czigány szinte mazochista gyönyörűséggel iktat be szövegébe olyan szavakat is, amelyeknek vagy van használható angol megfelelőjük, vagy már a magyarban is más nyelvből átvett fordítások! Mi szükség van például a „főrangú lírikusok” illetén kiemelésére, vagy arra, hogy a „régí dicsőség” az „írányregény” és az „őstehetség”, mint *különleges* magyar kifejezések szerepeljenek, nem is beszélve az olyan merész nyelvi újításokról, mint „chasing the *délibáb* in political aspirations” (288. l.), ami a „politikai délibábkergetés” elég szerencsétlen tükörfordítása.

A tizenkilencedik század irodalmát Czigány Lóránt hét és fél fejezetben tárgyalja, és általában jól mutatja be, bár itt is támadhat kétségünk afelől, vajon másod- és harmadrangú prózaírók vagy drámaszerzők esetében van-e szükség részletes tartalmi kivonatra? Fáy András *A Béltékylház* című regényét például Czigány két teljes oldalon át ismerteti; ugyanakkor nem tesz említést sem Széchenyi *Napló-járól*, sem Jósika nemrégen (1977-ben) kiadott *Emlékirat-áról*. Jókai olyan fordulatos regényeket írt, hogy belőlük még tartalmi kivonatot is szívesen olvasok; s bár tudom, hogy nem lehetett a „nagy mesemondó” minden művét (vagy minden jobb művét) méltatni, mégis hiányzik, hogy Czigány nem említi Jókainak a régi Magyarországot talán legjobb ostorozó regényét, a *Rab Ráby-t*.

Itt, a tizenkilencedik században fedez föl az angolok számára Czigány olyan írókat, akikről nemcsak az átlagolvasó, de még talán az el-tökélt könyvmoly is alig hallott – gondolok itt Bársony Istvánra, meg

Vértesi Arnoldra. Az utóbbi fő érdemének a szerző azt tudja be, hogy „kapocs volt a Jókai-típusú romantikus mesemondás és a századvég modern novellája között”. Vértesit egyáltalán nem ismerem, s látatlanban nem is kívánom leszólni, de amennyiben újabkori elhanyagolása „kirívó igazságtalanság” (259. l.), nem találnánk-e még egy-két olyan többé-kevésbé elfelejtett íróat ugyanebben a korban, akiről a külföldi olvasónak tudnia kellene? Itt van például Asbóth János, akit mind filozófiai munkássága, mind (egy kritikus szerint „részleteiben remek”) önéletrajzi regénye, az *Álmok álmodója* a kiegyezés korának érdekesebb írói közé emelik, de akiről Czigány hallgat. Később olvashatunk a rövid életű Papp Dánielről, a Bácska legéletszagúbb megjelentőjéről, akinek *Tündérlak Magyarországon (Fairylak [?] in Hungary)* című művéből Czigány mindössze egy mondatot idéz, de az teljesen eltávolítja az olvasót. Ezek szerint egy külföldi a kelet-lengyel mocsarakat járva így kiáltott fel: „Micsoda sár! S ezek a bolond lengyelek ezt a sarat hazának hívják!” (404. l.) Nem derül ki ebből, hogyan és miért vonatkozik ez a Bácskára, mint ahogy az elbeszélés címe is csak akkor válik világossá, ha ismerjük a legendát, amely szerint a dubokai pusztá alatt tündérkastély van, ahol csak egyszer járt valaki vendégségben, de azóta sem tudja újra megtalálni.

A *Nyugat* költőit Czigány elég hosszan tárgyalja, megint csak elég gyenge „bizonyító anyaggal” – a közölt versszemelvények minőségére gondolok.

A *Hajnali részegség* kvalitásairól tíz prózában lefordított sorból aligha alkothat magának képet a Wordsworth és Yeats költeményein nevelkedett olvasó. S bár Kosztolányi regényeiről és az Esti Kornél-ciklusról olvashatunk egy-egy bekezdést, ezekből a lényegében tartalmi elemzésekből mit sem tudunk meg Kosztolányi stílusáról, s arról, hogyan lehet egyáltalán vita tárgyává a kérdés, vajon Kosztolányi lírája vagy prózája-e a fontosabb. Különös a *Nyugat* kisebb költőivel foglalkozó fejezet is, ahol Czigány egy kalap alá veszi Füst Milánt Gellért Oszkárral és Szép Ernővel, Füstöt Gellérthez hasonló terjedelemben méltatva. Ezzel nemcsak a magyar akadémiai irodalomtörténet (ezúttal nem vitatható!) felfogásától tér el, hanem az irodalmi köztudatban élő értékrendtől is. Nem csupán arról van szó, hogy Füst Milán mint költő is sokkal alaposabb és részletesebb bemutatást érdemelne, de prózája sem intézhető el *A feleségem története* egymondatos summázásával, az író drámáiról és igen jelentős esztétikai írásairól nem is beszélve.

Kassákot Czigány hosszan tárgyalja, s igen fontosnak tartja; szerinte *A ló meghal, a maradarak kirepülnek* fordulópont a modern magyar költészet történetében (346. l.). Kár, hogy ezt nem próbálta bizonyítani Edwin Morgan fordításából átvett részletekkel: a Kassák-mű angol fordítása már 1976-ban megjelent, a *Lines Review* 59. számában. Ami viszont Kassák jelentőségét illeti, az oxfordi magyar irodalomtörténet szerzője bizonyos önellentmondásba bonyolódik. Egyfelől azt írja, hogy „Kassák körét ma úgy tekinthetjük, mint a Nyugattal szembeni főbb alternatívát a magyar irodalom modernizálásában”, pár lappal később viszont azt olvassuk, hogy „míg Kassákot az Avantgarde igazán eredeti alakjának tekinthetjük, nem lehet ugyanezt elmondani körének más íróiról” (347. l.). Ha elfogadjuk Czigány eme véleményét, hogyan lehetett a Kassák-kör „főbb alternatíva” (*major alternative*)? Kassák jelentősége és hatása egy sor költőre kétségtelen, de éppen autentikus tanítványainak hűsége hiányzott ahhoz, hogy az Avantgarde magyar talajon már a húszas években versenyképes alternatívát jelenthessen a *Nyugat*-nak.

Mindenkinek van és lehet vesszőparipája a modern magyar irodalomban – magam Remenyik Zsigmondra esküszöm. Remenyikre, aki nemcsak szabálytalan és idegenszerű író vidékűn cön, hanem még meg is döbbsenti az embert. Sajnos Czigány éppen Remenyik egyik legjobb regényéről, a *Por és hamu*-ról nem ír egy sort se, bár maga is állítja, hogy a szerző életművének kritikai értékelése mindeddig nem kielégítő, ő maga kevéssel járul hozzá az újraértékeléshez. Remenyiknek szentelt bekezdésébe egyébként két ténybeli hiba is csúszott: az *Apocalypsis Humana* szerzője 1900-ban és nem 1902-ben született, és nem közel tíz, hanem csak hét és fél évet töltött Dél-Amerikában.

A XXI. fejezetnek már a címe meglepő: *Traditions, Traumas and Quacks*, vagyis *Hagyományok, traumák és sarlatánok*. Ebben, gondolom, Szekfű Gyula, Kerényi Károly, Prohászka Ottokár, Horváth János és Farkas Gyula képviselik a hagyományt, legalábbis elméleti szinten; a túlon túl hosszan tárgyalt Tormay Cecile és mások (Harsányi Lajos, Mécs László) a traumákkal kevert hagyományt (?); de vajon kik a sarlatánok? Alighanem azok, akiket Czigány „a középosztály szórakoztatói” címen is nyilvántart: Zilahy Lajos, Körmendi Ferenc, Földes Jolán, Erdős Renée... no meg Faludy György. Ez a felsorolás így azért kicsit leegyszerűsíti a dolgokat, hiszen Czigány igyekszik különbséget tenni az „irodalom és a szórakoztatás (?) határesetének” tekinthető Zilahy és a csupán erotikus képzeletünket csiklandozó Erdős Renée között. Nem tudom, lehet-e lektúrirodalom művelőit kerek pereg

„sarlatánnak” nevezni, hiszen a maguk módján ők is ügyes, néha kiváló mesteremberek. Zilahyt Czigány feltétlenül szigorúbb mércével méri, mint pl. Tormay Cecile-t, jóllehet az angolul is elérhető Dukay-trilógiából a nyugati olvasó hitelesebb képet kap a kor Magyarországról, mint akár egy, az ötvenes évek módszereivel megírt „vádirat”-ból, akár egy mai amerikai bestsellerből. De mit keres a lista végén Faludy? (Aki különben nem 1913-ban, hanem 1910-ben született.) Benne látná Czigány a modern magyar költészet Vaszary Gáborját, vagy P. Howardját? Faludy lírájában kétségtelenül vannak teátrális gesztusok, néha a jól csengés kedvéért felhígul a kép, vagy a gondolat, de mégis, Faludy írt (és nemcsak a háború, illetve 1945 előtt) olyan verseket, amelyeknek ott a helyük a modern magyar líra egy majdan összeállítandó definitív antológiájában.

A népi írókról szóló fejezet Czigány irodalomtörténetének szerencsésebben kimunkált részei közé tartozik. Németh jobb regényírónak, mint drámaírónak, noha nem tudjuk meg, mitől gyengébb a drámák „kivitelezése”. Ebben a fejezetben tárgyalja Czigány Illyést is, mint „népi” (*populist*) költőt, bár azt is hangsúlyozza, hogy Petőfihez hasonlóan Illyés bizonyos értelemben a 19. századi „nemzeti költő” megtestesülése. Illyés drámaírói tevékenységének mindössze egy mondat jut, cím szerint csak a *Két férfi* és a *Fáklyaláng* említetik, noha a *Kegyenc* és a *Különc* vagy a későbbi *Tiszták* (hogyan más címekről ne is szóljak) legalább olyan fontosak Illyés *oeuvre*-jében, mint a két említett „nemzeti” dráma.

Külön fejezet foglalkozik az erdélyi magyar irodalommal, amely nemcsak a két háború közt Erdélyben működő írók munkásságát ismerteti, hanem az onnan elszármazottakét is: Tamásiét, Áprilyét, Jékelyét. Az Erdélyben maradtak közül Czigány méltán emeli ki a virtuóz verselésű Dsida Jenőt, noha a *Szerenád Ilonkának* kapcsán talán szólhatna arról az angol anyanyelvű olvasót feltétlenül érdeklő körülményről, hogy Dsida ebben a költeményben Edgar Allan Poe verszenéjét folytatja, s maga a vers tételszerűen egy Poe-versből indul ki. Az 1945 utáni romániai magyar írók közül hiába keresnénk Czigánynál Szabó Gyula, Deák Tamás és Fodor Sándor, Székely János és Farkas Árpád nevét, s Kányádiról szólva sem tudom, miért éppen annak a hatvanas években megjelent *Kikapcsolódás* című kötetét emeli ki, amikor hivatkozhatna az 1979-es *Fekete-piros versek*-re; Páskándit csupán, mint költőt említi, s hallgat drámáiról, amelyek közül a *Vendégség* vagy *A rejtkehely* kétségtelenül a modern magyar dráma jelentősebb teljesítményei közé tartoznak. Sütő Andrásról megtudjuk,

hogy „legutóbbi műve egy színdarab” – itt az 1975-ös *Csillag a máglyán*-ról van szó, ami óta Sütő két, ha nem három újabb színdarabot írt, meg még számos kispróza művet. Nem nehéz felismerni, hogy Sütő esetében Czigány alighanem az „átfutás átkának” lett az áldozata; már 1978 táján lezárta kéziratát, s később már nem tudott, vagy nem akart javítani rajta. (Azért ez sem igaz egészen, mert például Illyés Gyula halálának dátuma már szerepel a könyvben...)

A XIV. fejezet a *Nyugat* későbbi nemzedékeivel foglalkozik. A „második nemzedék”-ről megtudjuk, hogy tagjai „a megbízható középosztálybeli értékekben hittek”, elvetették a szocializmust csakúgy, mint a fasizmust. Kik lennének ezek? Szabó Lőrinc, a *Kalibán* szerzője, róla az is kiderül, hogy a második világháború után egy időre „számkivetették... állítólagos erőszakcultusza” miatt (421 l.). A fogalmazás itt talán szándékosan homályos, mert végül is Szabó Lőrinc, akiről legbaloldalibb kollégái is elismerték, hogy jó költő, nem csupán valamilyen absztrakt erőszakcultusz, hanem a horogkereszt jegyében menetelő erőszak híve volt, és a várható német győzelemmel kapcsolatos jó tanácsokat osztogatott zsidó író társainak. (Igaz, hogy ennek verseiben alig van nyoma – inkább csak vezeklés formájában...) Vas István is a fönti szolid középosztályba tartozik, Czigány szerint őt „egyáltalán nem érdekelték a politikai vagy a nemzeti ügyek” (422 l.). E tényközlésből azt a következtetést kell levonnunk, hogy Czigány nagyon felületesen olvasta csak Vas önéletrajzi regényét, a műből ugyanis ennek éppen az ellenkezője derül ki. Itt jegyezzük meg azt is, hogy bár nemzedékéből talán leginkább Kálnoky rendelkezett azzal a polgári háttérrel, ami állítólag az egész nemzedékre jellemző, későbbi fejlődésében eléggé elrugaszkodott a józan polgári értékrendtől. Kálnokyról sajnos mindössze egy mondatot olvashatunk Czigánynál; nagy kár, hogy nem kísérte figyelemmel Kálnoky „másodvirágzását” a hatvanas-hetvenes években, s költői rangjának ezzel összefüggő gyors emelkedését.

Az újabbkori magyar prózát Czigány Lóránt nemcsak jól ismeri, de általában biztos ítélettel tudja bemutatni. Hosszan foglalkozik Máraival, s egyetértünk azzal, hogy kiemeli a *Föld, föld...* című esszébe szövődő emlékiratot (1972) Márai háború utáni terméséből. Ottlikről, Thurzóról és Szentkuthyrol is értő módon ír, s az Angliában náluk ismertebb Déry Tiborral és Lengyel Józseffel is érdemük szerint, hosszsan és objektíven foglalkozik. Nincs vitám vele Örkény megítélésében sem, csupán megjegyezném, hogy Örkénynek nem a *Rózsakiállítás* volt az utolsó műve, hanem a nem teljesen sikerült, ám szándékában figyelemre méltó *Forgatókönyv*. Mészöly Miklóst Czigány igen

nagyra tartja; nagyra becsülöm én is, de mégsem hinném, hogy az ő *Film* című műve lenne a „hetvenes évek legjobb magyar regénye” (465. l.). Esterháznak Czigány éppen csak hogy a nevét említi egy amolyan „futottak még” jellegű felsorolásban, pedig hát a *Termelési regény* már 1979-ben napvilágot látott és annyira *feltűnt*, hogy megérte volna érte a már lezárt bekezdést kissé megbontani... Hajnóczy halálának dátuma már szerepel Czigány szövegében, annak írásművészetéről is pozitívan nyilatkozik, ámde Esterházyról (másokkal egy kalap alá véve) csak annyit jegyez meg, hogy még korai megmondani, tartós helye lesz-e a magyar irodalomban. (Ez az óvatosság máris túlzottnak bizonyult.)

Végül a határokon túli irodalmakról szólván (a romániai magyar irodalom kivételével, amelyről már korábban szoltunk) Czigány kissé bizonytalanul tapogatózik: az 1945 utáni jugoszláviai magyar írók közül Sinkón kívül csak Tolnai Ottót és Gion Nándort említi, pedig hát Herceg János, Varga Zoltán, Bori Imre, Pap József és Ács Károly már szintén beírták nevüket az egyetemes magyar irodalomba. A csehszlovákiaiak esetében ugyanezt a bizonytalanságot érzem: Fábry Zoltán mellett így még vagy hat név szerepel, olyan prózaíró hiányzik, mint Dobos László, vagy a magas színvonalú modern prózát művelő Grendel Lajos. A nyugati magyar irodalmat Czigány (helyzeténél fogva) kitűnően ismeri, de nem vádolhatnánk meg azzal, hogy túlértékeli. Sokakról esik szó, röviden, jóllehet az „ötvenhatos” nemzedék prózaíróit az egy Ferdinandy György kivételével egyáltalán nem említi. Ebben a részben nem érzem kielégítőnek Határ Győző tárgyalását. Kétes értékű dicséret az, hogy valakinek a szépirodalmi munkássága „már csak mennyiségénél fogva is tiszteletreméltó”; s bár Czigány megpróbálja leírni a Határ-jelenséget, annak különböző aspektusaival nemigen tud mit kezdeni. Költészetét külön nem elemzi, prózáját éppen a szerző egyik kevésbé sikerült művével (*Bábel tornya*) igyekszik bemutatni, színházát pedig ilyen csekély információértékű mondatokkal jellemzi: „A *Golghelóghi* kis darabok sorozatából áll egy Golghelóghi nevű szimbolikus alakról”. (480 l.) Határ Győzőnek ez a drámaciklusa (tudják, akik olvasták) nem csupán méreteiben egyedülálló a modern magyar irodalomban.

A szöveg után következő részletes bibliográfia 46 oldalra rúg; ebben Czigány a hazai szakirodalom mellett ismerteti a vonatkozó angol publikációkat, a fordításokat csakúgy, mint a kritikai irodalmat. Nem egyforma tüzetességgel, míg például az Eötvösről, Petőfiről vagy Jókairól szóló írások nemegyszer jelentéktelen angol vagy amerikai folyóira-

tokban jelentek meg, s Czigány mégis nyilvántartja őket, addig a huszadik századi szerzők esetében információja gyakran nem terjed ki az *Arion*-ban, vagy egyes külföldi angol nyelvű folyóiratokban közölt fordításokra és esszékre. Másrészről azonban a bibliográfia erősségének tartjuk, hogy nemcsak leír és regisztrál, hanem kritikai megjegyzéseket is tesz, például felhívja a figyelmet egyes költők és írók újabb kiadásaiból kimaradt írásokra vagy versekre (pl. Dsida Jenő esetében).

Minden összevetve a *The Oxford History of Hungarian Literature* széles körű – néha kissé önkényesen megrostált – ismeretanyagot nyújt át az olvasónak, és a fenti kritikai észrevételek mellett is használható, az adatok túlnyomó többségében megbízható kézikönyve lehet a magyar irodalom külföldi tanulmányozóinak. Nem következetes szempontjaiban, sem ítéleteiben, de vajon annak nevezhetjük-e a hagyományos magyar irodalomtörténet-írást? Nagy előnye, hogy nem magyarból fordított szöveg, s így olvasmányosabb, mint a Corvina hasonló kiadványai, s egészében jól szolgálja az angol-amerikai olvasó magyar irodalomban való tájékozódását.

ANGOL IRODALOMTÖRTÉNE SZ A MAGYAR IRODALOMRÓL

Martin Seymour-Smith:
Macmillan Guide to Modern World Literature
Macmillan Reference Books, 1985
(*Hungarian Literature: 696-715 l.*)

Martin Seymour-Smith alighanem a legműveltebb angol irodalmárok közé tartozik; ugyanakkor a kritikusok percig sem haboztak, s legutóbbi könyve megjelenésekor a „legmerészebb” jelzőt osztották ki rá. Seymour-Smith ugyanis *egymaga* vállalkozott arra a feladatra, hogy megírja a modern világirodalom kiskönyvét. Sőt: ennek a műnek most jelentette meg második, bővített kiadását. Az első, 1973-as kiadást ugyan sok oldalról és számos bírálat érte, de nem lehet megmondani, Seymour-Smith ezekből mennyit tanult, s milyen konzekvenciákat vont le; csak az biztos, hogy sokan lesznek angol nyelvterületen, akik az ő kézikönyve alapján fogják majd megítélni a modern magyar irodalmat. Mert a számos nemzeti irodalom között természetesen ott szerepel a magyar is, sőt Seymour-Smith az 1936 lapból nem keveset – tizennyolc és felet szentel neki (összehasonlításképpen: az első kiadás 1206 lapjából tizenhét és fél jutott nekünk).

A világirodalom angol felmérője már a magyar fejezet bevezetőjében sejtelmes kijelentéseket tesz: „Magyarországnak... megvannak a maga különleges mércéi”; ezek, szerinte, kezdetben „rendkívül konzervatívok” voltak, hogy aztán később a „hivatalos szocialista realizmushoz” igazodjanak. Ez a furcsa jellemzés talán csak arra jó, hogy Seymour-Smith később több ízben fölemlítse a magyarok álliberalizmusát, mint például Jókai esetében (akiről ugyanakkor rokonszenven ír, mivel úgy véli, jobb történelmi regényeket írt, mint sokan a műfaj mai művelői közül). A századvég írói közül Jókain kívül csak Gyulai Pált említi, no meg Kiss Józsefet, akit fontos szerkesztőnek tart, de akiről sommásan kijelenti, hogy saját költészete viszont „értéktelen”.

Seymour-Smitht minden magyar író vagy költő közül Ady ragadja meg a legjobban. Négy teljes oldalon át foglalkozik Adyval, de úgy, hogy abban végül is nincs sok köszönet. Nem olyan megállapításai ingerelnek vitára, mint az, hogy Adyt tekinti „a magyar irodalmi moder-

nizmus igazi atyjának”, hanem egész Ady-konceptiója, amely arra épül, hogy Ady morbid és meglehetősen perverz költő, akinek egyik műzsája „saját szifilisz volt”, s hogy valamiképpen éppen ez teszi nagy költővé. „A nihilizmus eksztázisa”, ami dialektikus viszonyban van az üdvözülésre képtelen kálvinizmussal – ez lenne Ady lírájának a lényege? Seymour-Smith teljesen félremagyarázza a *Harc a Nagyúrral*-t, amikor a Nagyúr-Mammont egy kálvinista Isten-kép megtestesítőjének véli, továbbá olyan dolgokat olvas bele *Az éjszakai Isten* című Ady-versbe, amelyek abból teljesen hiányoznak: „Ady csak akkor ismeri őt (ti. Istent), amikor az őt pederasztá módra birtokba veszi” (when he is bugged by him). De ez még nem minden: Seymour-Smith később annak a feltételezésének ad hangot, hogy Ady ifjú korában priápiizmusban szenvedett. Mármost nem világos, szerinte mi ihlette meg jobban Adyt: állandó erekciója és orgazmus-képtelensége, avagy mazochista módon „dicsőített” vérbaja? De a szodomia (*buggering*) gondolata is visszatér, méghozzá elképesztő formában. Bár Seymour-Smith sehol sem hivatkozik rá név szerint, itt közölt saját Ady-változatait Anton A. Nyerges 1969-es buffalói Ady-fordításkötete alapján készítette. Ez világosan kimutatható az angol kritikus által idézett versek filológiai szövevéből. Nyerges egyik leghajmeresztőbb átírását, a *Régi énekek ekhója* című verset például Seymour-Smith még egy kicsit továbbírja, továbbgyúrja, s így az általa közölt szöveg körülbelül úgy viszonylik az eredetihez, mint a hajdani Ady-vers a Herz-szalámis Karinthy-változathoz. Igen ám, de ez egy erotikus Herz-szalámi! álljon itt az eredeti első két sora:

„Ne kötődj velem, Sátán, ne kötődj,
Fáj még a seb és nem heged hamar.”¹

Seymour-Smith változatában:

„Stop fucking me, Devil, stop fucking me. The chancre's
Soft and it still burns.”

Nem kell kivételes angol tudás a félreértelmezés konstatálásához. A „fájó seb” Seymour-Smithnek csakis „lágú fekély” lehet (vérbaj!), ami pedig a „kötődni” igét illeti, annak fantáziadúsabb fordítását ő már Nyergestől veszi át. Mégis, hogy ne legyen semmiféle kétség a vers sajátos értelmezése felől (ami megint csak homoszexuális erotikát tételez), idézzük a befejező versszakot: „Ne kötődj velem, Sátán, ne kö-

tődj. / Láng-villád mindent fölkar, / Hát igenis, igenis, igenis, / Csúf és borús csak az az életemben, / Ami magyar” – így Ady, s ha valamit kiolvashatunk ebből, akkor az az önostorozó magyarság szemlélet. Nem úgy a Nyergesen átszűrt Seymour-Smith, aki a fenti versszakból a következő szöveget gyártja:

„Stop fucking me, Devil, stop fucking me. Your forked
prick (!)

has made me proliferate. (?)

Damn, damn, damn.

All that's Hungary in my life is black and festering.”²

Ezek után a jámbor olvasó valóban nem tudhatja, mit véljen Adyról, hiszen az olyan jelzők, mint „undorító, fönnhéjjázó, abszurd”, amelyekkel Seymour-Smith teleaggatja, jobban illenek rá, mint az, hogy „metafizikus” és „kivételesen nagy”. Az meg aztán külön fejtörésre készítet (ha valaki nem ismeri a meg nem adott forrásokat), hogy Seymour-Smith, aki nem ért magyarul, honnan veszi adatait, elméleteit és fordításait? Hol és hogyan lehet utánanézni, vajon igaza van-e?

A Nyugat-nemzedék nagyjait a Macmillan-lexikon szerzője elég méltányos módon mutatja be, jóllehet kétlem, hogy a *Tímár Virgil fia* valóban Babits legjobb regénye, s hogy annak témája valóban „az elfojtott homoszexualitás” lenne. Ezzel kapcsolatban megtudjuk, hogy Babits „tökéletesen elsajátította Freudot”, de azért Seymour-Smith Babits legérdekesebb lélektani próbálkozásáról, *A gólyakalifá-ról* egyáltalán nem ejt szót. Freud hatása egyébként Kosztolányinál is előjön, rá Seymour-Smith szerint elsősorban Freud kiváló magyar tanítványa, Ferenczi Sándor hatott; ezt a hatást ugyan lehet hangsúlyozni olyan regények esetében, mint *A véres költő* vagy az *Édes Anna*, de már az érett Kosztolányi novellisztikájában aligha bír fontossággal. Kosztolányi kapcsán egyébként Seymour-Smith nevetséges és kínos hibát vét. Megpróbálja jellemezni a Horthy-rendszert, és ezzel kapcsolatban úgy véli, a Horthy-rendszer az irodalom szempontjából „jobb volt a Rákócziénál” – nyilvánvalóan a „Rákosi” szót írja el, de ez a felismerés csekély vigasz a magyar olvasónak.

Seymour-Smith ezután Kaffka Margittal, Ambrus Zoltánnal és Krúdyval foglalkozik, körülbelül egyforma terjedelemben. A Krúdyról szóló bekezdésben meglepetéssel értesülünk arról a magyar irodalomtörténészek által eddig nem ismert tényről, hogy *A vörös postakocsi* főhősét Szindbádnak hívják, aki voltaképpen magával a szerzővel

azonos. Ezután rövid politikai fejlődésrajzot olvashatunk Szabó Dezső pályájáról, közöttük ilyen pontatlanul megfogalmazott mondatokat: „Szabó egy ideig támogatta a fasiszta elemeket Horthy két háború közötti *kormányában*” (az én kiemelésem), de azután németellenes, oroszbarát lett” – és most jön a csattanó – : „úgy hírlík, hogy a nácik halálra kínozták” (*it is said that the Nazis tortured him to death*). E közlés forrása Reményi József amerikai magyar irodalomtörténésznek egy 1946 januárjában megjelent tanulmánya, amit már a tanulmány újraközlésekor helyesbíteni kellett volna,³ de hogy Seymour-Smith ezt még 1985-ben is készpénznek veszi, az csak értesüléseinek sekélyes voltával magyarázható.

A második világháború előtt indult magyar prózaírók közül az angol irodalmár Máraival, Zilahyval, Déryvel, Tamásival, Szerb Antallal és Németh Lászlóval foglalkozik. A névsorból „kilóg” Szerb, akit Seymour-Smith talán az angolra lefordított *Pendragon legenda* miatt sorol ide, s akinek világirodalom-történetét említi, de magyar irodalomtörténetét nem; továbbá azt állítja róla, nemes egyszerűséggel, hogy Szerbet „üldözte a Horthy-rezsim”. (Pontosabb információ hasznosabb lenne.) Déryről, aki viszont valóban ült börtönben a háború előtt, ez a közlés nem hangzik el, igaz, *A befejezetlen mondat*, a *Felelet*, vagy *A kiközösítő* sincs megemlítve, csupán Déry három angolra fordított könyve. Tudtommal *A félfülű* emberrablással és nem „az öregek szexuális fantáziáival” foglalkozik, ahogy azt Seymour-Smith állítja – nyilvánvalóan a *Kedves bópeer*-rel keverte össze. Lehet, hogy Németh László regényei jobbak, mint az esszéi, de az esszéíró Némethet mégsem lehet olyan „újságíróként” elintézni, akinek az írásai „gyakran zavarosak”. A másodlagos adatátvétel itt eléggé kirívó módon bosszulja meg magát.

Ami a költőket illeti, Seymour-Smith általában tartózkodik az idézetektől, Kassák esetében mégis idéz, méghozzá a *Mesteremberek* közepeből pár sort, csak a verscím lecsúszott a bekezdés alá, s a jelenlegi szövegből úgy tűnik, mintha Kassák önéletírásának a címe lenne a *Craftsmen*, vagyis *Mesteremberek*. Abból a tényből, hogy Kassák, bár szocialistának vallotta magát, úgy vélte, az íróknak nem szabad csatlakozniuk pártokhoz, Seymour-Smith azt a következtetést vonja le, hogy Kassák nézetei zavarosak voltak (*he was confused*). József Attilát illetően Seymour-Smith az átlagosnál jobban tájékozott és hosszan vitatkozik azzal az orvosi véleménnyel, amely szerint a *Nagyon fáj* költője skizofréniában szenvedett; szerinte inkább a kényszerképzetes depresszió (*manio depression*) klasszikus esetéről van szó. József Attila

költői pályájának jellemzése eléggé elnagyolt, Seymour-Smith szerint nála „a költői tevékenység fellobbanásai váltakoztak erőfeszítésekkel, hogy megmentse magát makacs önimádatától és nihilizmusától”; abban viszont igaza van, hogy az eddigi angol fordítások nem adnak megfelelő képet a magyar költő nyelvi kvalitásairól.

A Radnóti-val foglalkozó rész, bár terjedelmét illetően méltányos, nem egy olyan állítást tartalmaz, amelyet meg kell kérdőjeleznünk. Ezek részben a tények leegyszerűsítéséből adódnak: „a Horthy-rezsim üldözte, a nácik *letartóztatták* és meggyilkolták” (az én kiemelésem); részben tudatos inszINUÁCIÓBÓL: Seymour-Smith szerint például Radnóti és munkaszolgálatos társai kivégzésében szerepet játszhattak(!) egyesek, akik később fontos állami pozícióba kerültek Magyarországon – ennek a ténynek tulajdonítja a szerző Dienes András abdai „nyomozati anyagának” rejtélyes eltűnését. Fogalmam sincs róla, Seymour-Smith honnan veszi magának, hogy az 1972 óta megjelent és a *Clouded Sky* című amerikai Radnóti-válogatásnál lényegesen jobb Radnóti-fordításköteteket legalább címben regisztrálja.

De nem járt utána forrásainak Weöres esetében sem, akiről azt állítja, hogy költészete némileg emlékeztet a „Magyarországon mostanában túlértékelt Dylan Thomaséra”, meg azt is, hogy mivel Weöres kiválóan tudja imitálni mások stílusát, ezért „munkájának jó része triviális és felelőtlen” (*trivial and irresponsible*). Más szóval minden szerepjátás eleve felelőtlen? – ezzel a nézettel nem érthetünk egyet. Az sem világos, miért hiszi Weöresről: „fő szerepe az, hogy szemléltető módon bírál” (*his chief function is as a demonstrative critic*). De hát ha Weöressel nincs megelégedve, talán Pilinszkyt jobban szereti? Szó sincs róla: Seymour-Smith ki nem állhatja Ted Hughest, akit nem tart elég intelligensnek, ezért aztán egy füst alatt Pilinszkyt is „a helyére teszi”. Másodrendű költőnek tartja, aki rövid verseket ír, s ezek „nem bírják el azoknak a filozófiai pretencióknak a súlyát, amelyekkel (a költő) azokat állandóan megterheli”. (Ilyen filozófiai pretenciókat a *Harmadnapon* verseiben keresve sem találunk.) Persze Seymour-Smith különös Pilinszky-képére az is jellemző, hogy szerinte Pilinszky két angolul megjelent verseskötete (*Selected Poemes, Crater*) gyengébb, mint azok a fordítások, amelyek egy amerikai antológiában jelentek meg (*Ocean at the Window*) – ezt részemről kizárólag személyes elfogultsággal tudom magyarázni.

Az újabb magyar prózából egyedül Örkénynek meg Mándynak jár némi dicséret, de nekik is főleg azért mert műveik „túllépnek az egzis-

tencializmus divatján”, amit Seymour-Smith kárhoztat Pilinszky költészetében. Igaz, a fentiekén kívül említi még Jókai Annát és az „ifjabb nemzedékhez tartozó” (!) és szerinte még élő Mesterházi Lajost, de ez minden. Lengyel Józsefről, Mészölyről, Sántáról, Szabó Magdáról, Sütő Andrásról, Csurkáról, Konrádról, Esterházyról – folytathatnám – hallgat. Hasonlóképpen említetlen maradtak költőink közül Dsida Jenő és Kálnoky László, Benjámín László és Nagy László, Csoóri Sándor és Orbán Ottó, Tandori Dezső és Marsall László; és még sorolhatnám, szinte *ad infinitum*. Dátumhiba is akad a szövegben, érdekes módon főleg nyugati magyar írók esetében: Márai naplójának első köteténél a helyes évszám 1945–1957, és nem ’47, Faludy 1910-ben (és nem ’13-ban) született, Lengyel Menyhért 1974-ben (és nem ’57-ben) halt meg. Bár a korábbi kiadás bizonyos hibáit kijavította, Seymour-Smith még mindig elég sajátos képet fest kézikönyvében irodalmunkról, és egyes – részben idézett – megállapításaival újabb legendák magvait hinti el a modern magyar irodalomról. Kár, hogy forrásait nem ellenőrizte, nem használta megfelelő körültekintéssel, s az is kár, hogy úgy tűnik, még az angolra lefordított és jó nevű kiadók által forgalmazott magyar irodalmi művek nagy részét sem ismeri.

JEGYZETEK

¹ *Ady Endre: összes versei*, II., Szépirodalmi, 1955, 82. l.

² *Macmillan Guide to Modern World Literature*, 700. l.

³ Joseph Reményi: *Hungarian Writers and Literature*, Rutgers UP, New Brunswick, 1964, 343. l.

TARTALOM

RÉGI MAGYAR IRODALOM ÉS KÜLFÖLDI KAPCSOLATOK

Balassi Bálint és a korabeli lengyel költészet	7
Sir Philip Sidney magyarországi kapcsolatai és hírei Magyarországról	23
Angol kortársak Báthori István lengyel királyról	40
Hol nevelkedett Báthori Gábor?	45
Magyarok a régi Anglia egyetemein	49
Protestáns peregrináció	56

ÚJABB MAGYAR IRODALOM

Petőfi „ír súgója”: Thomas Moore	65
Husz János alakja az újabb magyar irodalomban	74
Fanatikus optimisták (Sinkó Ervin)	86
József Attila, testközelből	90
Kodolányi János: Új ég, új föld	96
Tavaszi olvasónapló (1970)	101
A romlandó dolgok költészete (Dsida)	111
Örökzöld költő (Áprily)	116
Radnóti spiritualizmusa	120
Vas István köszöntése	134
A tündérkedő ember himnuszai (Nagy László)	137
A lehetőségek színháza (Határ Győző)	142
Határ Győző hetvenéves	149
A létentúliség vonzásában (Keszei István)	154
Megnevezzük a meg nem nevezhetőt?	158
Átvilágított nyugati magyar irodalom	164
Változatos szöveggyűjtemény	168
Legendárium a hetvenes évekből (Berményi Géza)	172
Illyés Gyula emlékkönyv	175
	281

LENGYEL IRODALOM

Lengyel és magyar költészet a XIX. és XX. században - kapcsolódások és különbségek	181
Korunk művésze, Norwid	202
Egy rendhagyó szimbolista: Bolesław Leśmian	206
Formateremtő küzdelem a formákkal - (Witold Gombrowiczről	210
Mrożek korai színháza	214
Az örök változás sodrában - Czesław Miłosz költészete	230

MAGYAR IRODALOMRÓL ANGOLOKNAK

Békássy Ferenc levelei J. M. Keyneshez	239
T. S. Eliot szerzői estje	243
A magyar vers fordításának lehetőségei és útjai más nyelvekre	246
Felemás Radnóti	256
Pilinszky angolul	260
Magyar irodalomtörténet - angoloknak - Czigány Lóránt könyve	264
Angol irodalomtörténész a magyar irodalomról	275

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

FELELŐS VEZETŐ

SZALAI SÁNDOR MB. IGAZGATÓ

A KIADVÁNY AZ ALFÖLDI NYOMDÁBAN KÉSZÜLT
DEBRECENBEN, 1990-BEN (MUNKASZÁM 1848.66-14-4)

FELELŐS VEZETŐ BENKÓ ISTVÁN VEZÉRIGAZGATÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ NYILASY BALÁZS

MŰSZAKI VEZETŐ SZABÓ GYÖRGY ISTVÁN

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ KISS MARIANNE

MŰSZAKI SZERKESZTŐ DOBROVITS ILONA

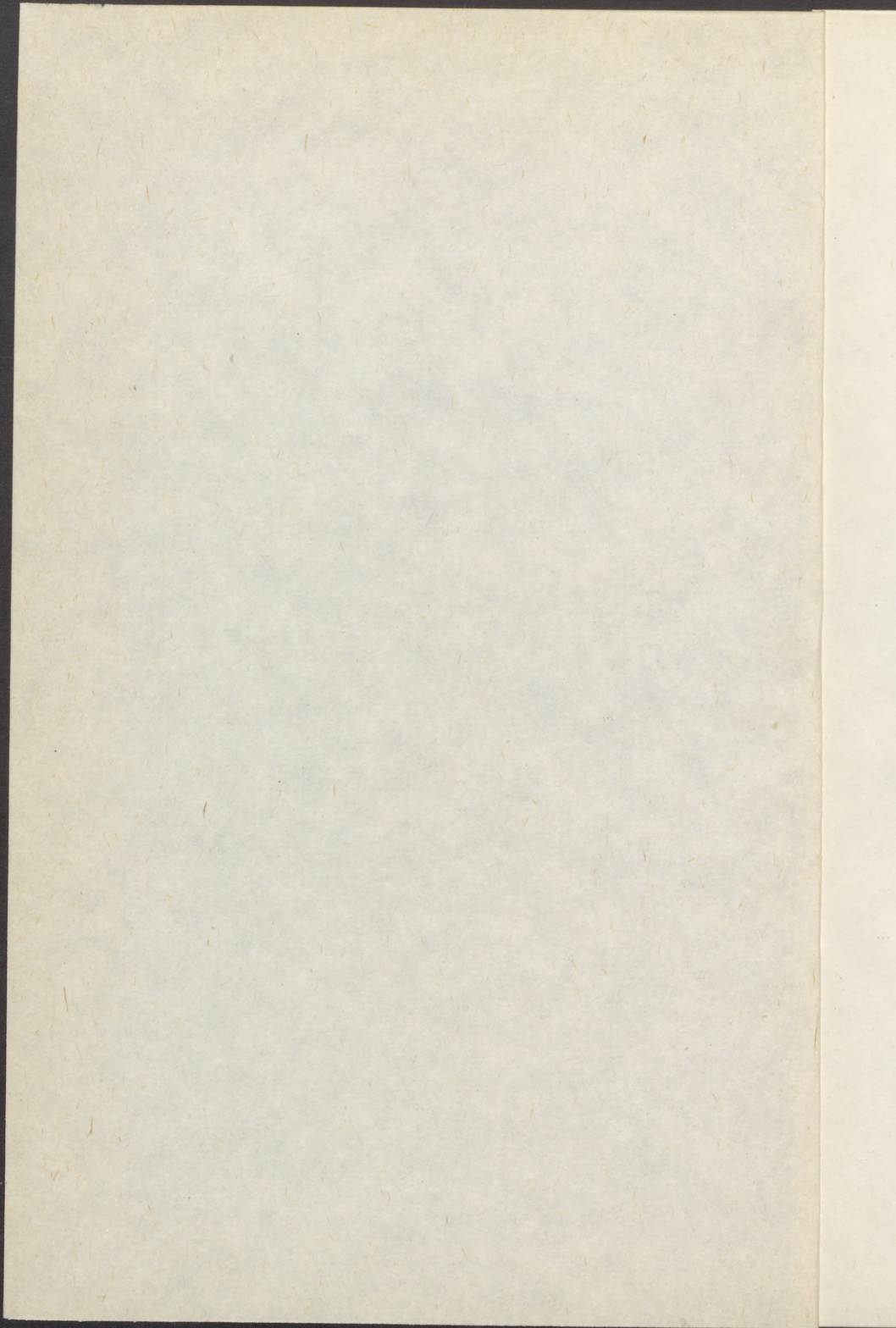
A BORÍTÓ- ÉS A KÖTÉSTERV KOLOSVÁRY BÁLINT MUNKÁJA

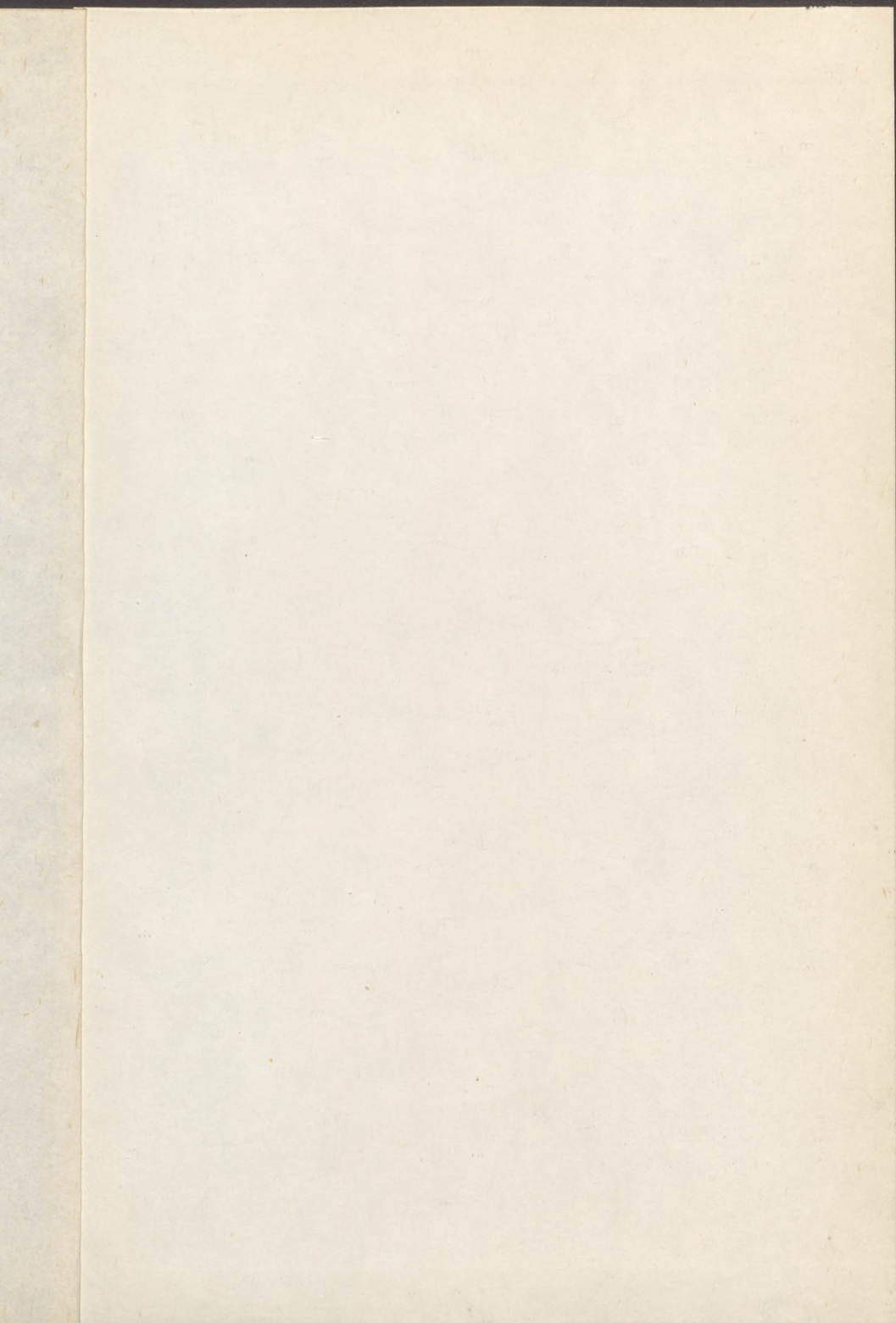
A SZERZŐ PORTRÉJÁT WOJCIECH ŁACZYŃSKI KÉSZÍTETTE

MEGJELENT 18,11 A/5 ÍV TERJEDELEMBEN

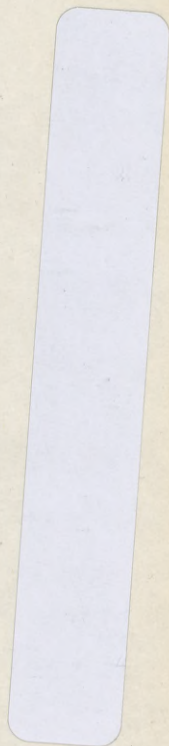
SZ 4850-1-9091

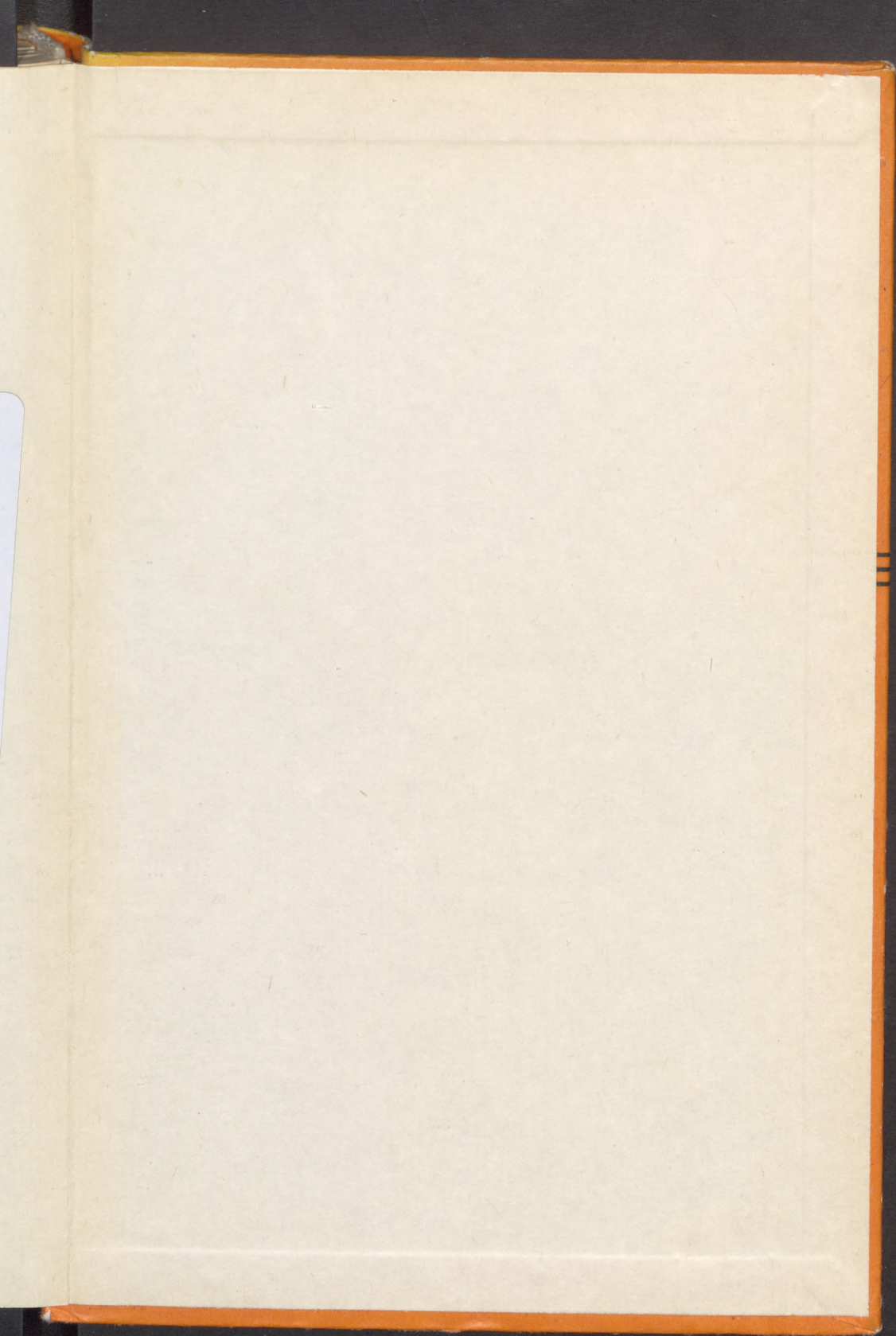
ISBN 963 15 4146 0

2079-2

84,- Ft

Gömmöri György

Nyugatról nézve